

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА

АНРІ БАРБЮС
ВОГОНЬ

Lewri Barban.

АНРІ БАРБЮС

ВОГОНЬ

(ЩОДЕННИК ВЗВОДУ)

З французької переклав
Микола Терещенко

КИЇВ * 1974

Видавництво
ЦК ЛКСМУ
•МОЛОДЬ•

И(Фр)
В24

Вступна стаття
Д. С. Наливайка

В $\frac{70803-072}{M228(04)-74}$ БЗ - 1-9-74

© Видавництво «Молодь», 1974

АНРІ БАРБЮС І ЙОГО РОМАН «ВОГОНЬ»

Ишов 1916 рік, третій рік першої світової війни. Вся Європа була оперезана фронтами, на яких щоденно гинули сотні й тисячі простих людей, обдурених правлячими колами своїх країн, кинутих у криваву м'ясорубку війни. Ця війна була не тільки страшною трагедією, а й грандіозним обманом: простим людям доводили, що вони вмирають за вітчизну, за демократію, за «культуру проти варварства», тоді як насправді вони вмирали за інтереси панівного класу, за понадприбутки монополій, за новий хижацький переділ світу. Немала роль у цій нечистій грі належала буржуазним літераторам, які розпалювали шовіністичні й мілітаристські пристрасті, прикрашали й поетизували війну, малюючи її як «солдатську радість», як виконання суворого й героїчного обов'язку.

І ось на початку серпня 1916 року паризька газета «Евр» починає друкувати твір, який рішуче зриває ці маскуючі покрови і оголює просту й страшну суть імперіалістичної війни. Про цей твір Горький писав, що кожна його сторінка — «удар залізного молота правди по всій тій масі брехні, лицемірства, жорстокості, бруду, крові, що загалом звуться війною». Автором цієї нещадно правдивої і глибоко людяної книжки був Анрі Барбюс, «старший солдат» двісті тридцять першого полку дючої армії і вже досить відомий на той час французький письменник. Роман «Вогонь» став не тільки вершиною його творчості, але й принципово важливою віхою на шляхах розвитку французької літератури, віхою, яка знаменувала появу соціалістичного реалізму.

На той час письменникові вже минав сорок третій рік. Понад двадцять років тому відбувся його літературний дебют. Та з появою роману «Вогонь» народився новий Барбюс-письменник.

До першої світової війни Барбюс був досить характерною постаттю серед французької дрібнобуржуазної інтелігенції, в світогляді якої поєднувалися різноманітні, часом глибоко суперечливі тенденції та віяння переходової, «сутінкової» доби. З одного боку, він, гуманіст і демократ за переконаннями, вороже ставився до буржуазної дійсності, ненавидів панівний клас за його паразитизм, хижий егоїзм і аморальність; свої симпатії він віддавав простим людям, жертвам капіталістичного суспільства, за яких уболівав у своїх поезіях, романах та оповіданнях, прагнучи полегшити їхні страждання в жорстокому й несправедливому світі. З другого боку, ідеаліст у розумінні суспільного життя, далекий від пролетаріату та його революційного руху,

ранній Барбюс покладав надії то на філософські й морально-етичні вчення, то на людське серце, яке йому здавалося змістилищем доброти та істини. Та незабаром письменник починає розуміти відносність цих «істин», їхню безсилля перед неможливою дійсністю. Втрачені ілюзії наповнюють його ранні твори гіркою розчарувань і смутком.

З романом «Вогонь» у французьку літературу приходить новий Барбюс, який усю свою силу, весь свій талант віддає визвольній боротьбі пролетаріату, справі боротьби за соціалізм. Це вже той Барбюс, в якому англійський критик-марксист Ральф Фокс побачив втілення письменника нового типу, письменника-борця. «Він був, — писав Ральф Фокс, — людиною, яка переробила себе в залеклий боротьбі, переробила для того, щоб стати голосом мільйонів у їхній битві за створення нового, вільного суспільства, з якого назавжди буде вигнана жорстокість капіталізму, що розтліває і сквернить стосунки між людьми».

Глянемо побіжно на той шлях, що його пройшов Анрі Барбюс, перш ніж став видатним письменником пролетарської революційної літератури. Народився він 17 травня 1873 року в містечку Ансері, недалеко від Парижа, в сім'ї журналіста й другорядного літератора. Коли хлопчикові минуло три роки, батько побував з ним у Віктора Гюго, і в пам'яті Барбюса зберігся образ білобородого патріарха французької літератури, величавого й доброго, який узяв його на коліна й поцілував. Біографи розповідають, що батько Барбюса побачив у цьому добру прикмету й пройнявся вірою у велике письменницьке майбутнє свого сина. Але поки що сім'я терпіла від матеріальної скрути, і Анрі ще юнаком почав працювати репортером у різних паризьких газетах. Навчався Барбюс спершу в ліцеї, а потім на філологічному факультеті Сорбонни (Паризького університету). Ще в студентські роки він почав писати поезії, які в 1892—1893 роках друкувалися в газеті «Еко де Парі» під псевдонімом Люсьєн Фор.

1895 року вийшла перша поетична збірка Барбюса, трохи дивна назва якої — «Плакальниці» — звучала в унісон з мотивами й настроями, що набули поширення в тогочасній французькій поезії. Тоді у французькій поезії тон задавав символізм, і поетична творчість молодого Барбюса розвивалася в його річищі. У збірці «Плакальниці» йдеться про самотність, про неминучість втрати тих, кого любиш, про печаль і скорботу, які проливаються річками сліз. Усі ці песимістичні мотиви були характерні для поезії французького символізму. Але від більшості символістів молодий Барбюс відрізнявся тим, що він справді любив людей і щиро вболівав за них. Глибока та щира людяність молодого поета і була запорукою всієї його подальшої знаменної еволюції. Але поки що з-під його пера виходила печальна поезія, яка вчила жаліти людину, котра молодому поетові уявлялась самотнім страждальцем на тернистих шляхах життя.

В наступні роки Барбюс переходить до прози і до поезії більше

не повертається. У 1903 році виходить його роман «Благальники», цікавий передусім у плані біографічному як твір, що відбиває ідейні пошуки автора. Герой роману Максиміліан Дезансак, молодий інтелегент, належить до тих, хто «благає істини», хто невтомно шукає відповіді на складні проблеми буття. Максиміліан відкидає «істину», яку йому пропонує релігія, не вдовольняють його й «істини» поширених філософських учень, але разом з тим він гребує пізнанням суспільного життя, вважаючи його за «зовнішню дійсність», вторинну порівняно з життям душі. «Благальники» — це «роман ідей», написаний у ліричній формі, і персонажі існують в ньому не як самотні характери, а як носії чи навіть символи ідей та «істини». Завершується роман прославленням людського серця, що проголошується вищим і єдиним джерелом істини: «Треба любити не бога, а людське серце. Все закладено в людському серці, і все випливає з нього». Цей роман, схематичний і художньо непереконливий, відбиває етап блукань Барбюса в нетрах ідеалістичного світогляду.

Про тісніше зближення Барбюса з дійсністю свідчить його наступний роман «Пекло» (1908), який можна назвати найзначнішим з творів, які він написав до першої світової війни. Головний герой цього роману має немало спільного з Максиміліаном: він теж самотній інтелегент, заглиблений у свої роздуми й самоаналіз, але оточений він уже не «ідеями», не «духовним середовищем», а реальним світом і реальними людьми. Правда, він займає щодо нього позицію стороннього спостерігача; єдина активність, яку він проявляє, — це активність співчуття і співстраждання. Своєрідна композиція цього твору: його герой, самотній і втомлений, поселяється в номері дешевого паризького готелю і, випадково знайшовши щілину в стіні, спостерігає за розмаїтими, переважно важкими й трагічними сценами життя, що розігруються в сусідній кімнаті. Перед його очима розгортається справжня «енциклопедія людських страждань». Роман складається з окремих новел, зарисовок та шкідів, нанизаних на спільний сюжетний стрижень, що загалом характерно для манери Барбюса-романіста. Центр ваги в романі перенесено на «зовнішню дійсність», на викриття буржуазного суспільства, життя якого постає в образі «пекла». На гої час істотно помінялися літературні симпатії та орієнтації Барбюса. Взірцем митця стає для нього видатний французький письменник Еміль Золя. Це позитивно позначилося на романі «Пекло». А проте Барбюс сприйняв не тільки сильні сторони творчості Золя, гостроту й сміливість його критики буржуазного суспільства, але і його натуралістичну тенденцію біологізування суспільних явищ і характерів. Малюючи «енциклопедію людських страждань», Барбюс тільки до певної міри пояснював їх соціальними причинами, а на перший план висував підвладність людини темним пристрастям та інстинктам. Однак передову громадськість того часу роман Барбюса привабив не цими хибними мотивами, а тям щемким

бодем за людину, який так голосно звучить у ньому. «Ось нарешті справжня людяна книжка»,— так оцінив роман відомий французький письменник Анатоль Франс.

Над Європою вже нависла чорна тінь першої світової війни, коли вийшов у світ збірник новел Барбюса «Ми» (1914). За своїм ідейно-художнім змістом новели збірника неоднорідні, в деяких із них письменник розвиває позначені песимізмом «філософічні мотиви», вже нам відомі з щойно характеризованих романів. Проте переважають у збірнику новели на соціальні теми, що засвідчують зростання Барбюса як митця-реаліста. Так, у новелі «Хрест» Барбюс гнівно викриває колонізаторів, які в ім'я «поступу цивілізації» знищують село тубільців. Яскрава новела «Місяць-злочка» спрямована проти війни. Гостра й філігранно виточена новела «Одинадцятий» викриває нікчемність і лицемірство буржуазної «допомоги бідним». У новелі «Праведний суддя» об'єктом критики виступає буржуазне правосуддя. Всі ці твори характеризують Барбюса як визначного майстра реалістичної новели, гідного продовжувача традицій французьких письменників Стендаля й Проспера Меріме, Гі де Мопассана й Анатоль Франса. Слід підкреслити, що саме новела була тим жанром, який найповніше відповідав особливостям своєрідного таланту Барбюса-письменника.

З початком першої світової війни Анрі Барбюс, тоді ще типовий дрібнобуржуазний інтелігент-гуманіст, піддається галасливій французькій буржуазній пропаганді, яка кликала боронити вітчизну, свободу й демократію від німецьких варварів та кайзерівського деспотизму. Він добровільно приходить на призовний пункт і наполягає, щоб його послали простим солдатом у діючу армію. Після деякого опору лікарів і військового начальства (ні за віком, ні за станом здоров'я Барбюс не підлягав призову) його бажання вдовольнили, і восени 1914 року на той час уже відомий письменник опинився в окопах північної ділянки Західного фронту, що перетинали одноманітну, залиту дощами рівнину. Барбюс вважав, що бореться за справедливу справу, виконує свій громадянський і патріотичний обов'язок... У перших листах з фронту до дружини Еліони він порівнював війну, учасником якої став, з війною, яку 1792 року революційна Франція вела проти інтвенції німецьких кріпосницьких монархій. До речі, фронтові листи Барбюса до дружини мають величезну пізнавальну цінність: вони дають можливість простежити крок за кроком, як пробуджувалася свідомість письменника, відбувалось його «переродження» під впливом жахливих випробувань війни, а водночас і заглянути в творчу історію роману «Вогонь».

На фронті Барбюсові відкрився світ простих людей, з якими він раніше стикався тільки вряди-годи. Тепер він живе одним життям з робітниками й наймитами, ремісниками й дрібними службовцями, одягненими в солдатські шинелі, та ще й яким життям! Під снарядями й кулями, в холоді й воді, в окопах, схожих на кротячі нори, де

смерть чигає на кожному кроці. На фронті письменник не тільки пізнав і полюбив цих людей — він приріс до них усім серцем, перейнявся їхніми інтересами й прагненнями, їхніми болями й сподіваннями. Роман «Вогонь» — це передусім книжка про народ на війні, причому війні несправедливій, імперіалістичній, зовсім йому не потрібній. Таку книжку міг написати лише той, хто разом із народом пережив усі страхіння війни, сам став жертвою обману і пізнав терпку радість прозріння.

Як видно з листів до дружини, поступове прозрівання почалося у Барбюса весною 1915 року. Його починає вражати кривава абсурдність і протиприродність війни. «Здається неможливим, щоб була війна, річ потворна і, головне, абсурдна; неможливими здаються бої, які здалеку повинні викликати враження того, чим вони і є насправді: самовбивством однієї великої армії». До речі, думка про те, що війна — це «самовбивство однієї великої армії», перейшла (як і багато інших) з листа в роман «Вогонь», в його останній розділ, де провідним виступає мотив прозріння обдурених мас. Згодом, у 1916 році, Барбюс приходить до усвідомлення соціальної зумовленості імперіалістичної війни, починає на неї дивитися як на породження капіталістичної системи.

Відчуваючи дедалі гострішу потребу поділитися тією правдою про війну, яка йому поступово відкривалася, Барбюс у липні 1916 року приймає пропозицію редактора газети «Евр» дати образки фронткових буднів. У цей час серйозно погіршується стан його здоров'я. Але письменник відмовляється залишити окопи, свій взвод, оскільки книжка про «трудівників битв» ще остаточно не визріла і потрібні нові враження, факти, деталі, щоб вона була правдивою і розкривала людям очі на війну. Пише Барбюс в умовах діючої армії. Цього ж 1916 року письменник закінчує свій твір, назвавши його «Вогонь». І хоч цензура відчутно «порізала» твір, його вихід у світ викликав справжню бурю.

Роман «Вогонь» одразу ж став важливим чинником не тільки літературного, але й політичного життя. В офіційних колах його називали «небезпечною для держави книжкою», продажні критики, які відсиджувалися під час війни в затишних кабінетах, звинувачували Барбюса в спотворенні дійсності, в наклепах на героїчну французьку армію. Зате у прогресивної громадськості роман викликав захоплення. Сімдесятилітній Анатоль Франс назвав «Вогонь» «однією з найкращих книг у французькій літературі».

Сила цього твору — це передусім сила правди про імперіалістичну війну, правди глибоко пережитої і вистражданої, котра далася авторові дуже дорогою ціною. Ця шира й людяна книга викривала демагогію буржуазної пропаганди, фальшиву, пройняту казенним ура-патріотизмом літературу про війну, повинь якої затопила тоді Францію й інші країни Європи. Війна постала в романі Барбюса без

прикрас, без фальшивої романтики: «Війна — це не атака, схожа на парад, не битва з розгорненими прапорами, навіть не рукопашна сутичка, під час якої шаленіють і кричать. Війна — це жадлива втома, вода по пояс і грязюка, воші і гідота. Це запліснявілі обличчя, розтерзані на шматки тіла і трупи, що спливають над зажерливою землею, навіть не схожі на трупи. Це безмежна одноманітність страждань, що перериваються часом страшними драмами. Ось що таке війна, а не багнети, що виблискують сріблом, і не труба горніста на світанку».

В романі «Вогонь» розкрита вся моторошна страхітливність війни. Згадаймо хоча б розповідь французького солдата Карона про те, як дісталися йому чоботи німецького піхотинця, або картину розгрому німецькою артилерією перев'язочного пункту: «Збожеволілі, засліплені, приголомшені цією повіддю заліза й розпеченого вугілля і ураганом вогню, поранені підводяться, кидаються на всі боки, зриваються тікати... Усі інші, безсилі, покалічені, ворухаться, качаються і плазують по землі, забиваються по кутках, мов сліпі кроти...» На підставі подібних сцен деякі критики навіть закидали Барбюсові «впадання в натуралізм», але це явне непорозуміння: у цих епізодах інша естетична природа, інші ідейно-художні функції. Живописання страхіть війни не було самоціллю для Барбюса. Всі ці сцени й епізоди створюють грандіозний реалістичний образ імперіалістичної війни, що була справжньою світовою різаниною.

Суворий і нещадний реалізм роману високо оцінив В. І. Ленін. У розмові з А. В. Луначарським про роман «Вогонь», яка відбулася незабаром після його публікації, Ленін зазначив, що в перекладі твір втратить у художності, але можна зберегти головне, а саме: «Передати весь цей пристрасний антивоєнний заряд, кошмар фронту, безсоромність тилу, зростання свідомості й гніву в грудях солдатів». І тут же Ленін додав у притаманній йому експресивній манері: «Так, усе це можна передати, але передусім у художньому творі важлива не ця оголена ідея. Адже це можна передати й просто в гарній статті про книжку Барбюса. В художньому творі важливо те, що читач не може мати сумніву в правді зображеного. Читач кожним нервом відчуває, що саме так усе відбувалося, так було сприйнято, пережито, сказано. Мене в Барбюса це найбільше хвилює. Я й раніше знав, що це повинно бути приблизно так, а ось Барбюс мені каже, що так воно і є. І все це він розповів мені з такою силою переконливості, яка інакше могла б у мене бути тільки в тому разі, якби я сам був солдатом цього взводу, сам усе це пережив»¹. Підкреслимо — в цих словах Леніна висловлено критерій, що стосується не тільки роману «Вогонь», але й будь-якого реалістичного твору.

¹ История французской литературы, т. IV, М. Изд-во АН СССР, 1963, стор. 28—29.

Війна, наголошує Барбюс, жахлива не тільки тим, що сіє смерть і залишає руїни. Огидна й жахлива вона й тим, що «гвалтує здоровий глузд, баналізує великі ідеї, штовхає на всякі злочини, а ще й збуджує всі погані інстинкти без винятку: жорстокість, що межує з садизмом, егоїзм, що переростає у лютість, пестямну жадобу насолоди». Та в ідейно-художній багатозвучності роману цей мотив, зрештою, тільки підкреслює й посилює за законом контрастності інший: війна не може вбити людину в людині. Він починає звучати вже з перших розділів роману: «А ми не солдати, ми — люди, — каже товстун Ламюз. Уже темно, але це правдиве й влучне слово наче освітлює тих, хто перебуває тут, чогось чекаючи протягом місяців», — пише Барбюс. Цей глибоко гуманістичний мотив посилюється з кожним розділом роману і під кінець досягає незвичайної напруги, водночас внутрішньо мінлячись, наповнюючись почуттями соціального обурення і протесту. В останньому розділі Барбюс малює таку картину: «Протест, який збурих їх (солдатів), був такий сильний, що вони від нього аж задихалися:

— Ми створені, щоб жити, а не гинути отак!

— Люди створені, щоб бути чоловіками, батьками — кінець кілцем, людьми, а не звірюками, що нападають одна на одну й перегризають одна одній горлянки.

...Я не забуду, як тут, серед похмурої незмірності Стіксу, затремтів перший проблиск розуму, логіки і простоти, що раптом потряс цих людей, охоплених якимось шаленством».

Саме на фронті, в оточенні простих людей, поставлених в нелюдські умови існування, Барбюс пересвідчується, що людина — істота передусім соціальна, що визначальна роль у її житті належить законам соціальним. Це один з найважливіших висновків, які виніс письменник з окопів першої світової війни. Це був повний розрив Барбюса з натуралізмом та декадансом і остаточний перехід його на позиції реалізму в центральному пункті — у розумінні й тлумаченні суті людини.

Отже, у романі «Вогонь» Барбюс яскраво змалював жах імперіалістичної війни і пристрасно осудив її як злочинну різанину, несумісну з людяністю. Однак якби зміст роману цим і вичерпувався, він був би тільки одним з кращих антивоєнних творів новітньої літератури, написаних з загальнодемократичних і гуманістичних позицій. Та Барбюс пішов далі: він змалював не тільки криваву абсурдність імперіалістичної війни, а й поступове прозрівання солдатів, пробудження їхньої політичної свідомості. А це означає, що його роман відбивав один із найважливіших суспільно-політичних процесів того часу, процес революціонізації мас, який розпочався в Європі під впливом першої світової війни. В. І. Ленін писав 1919 року: «Одним з особливо наочних підтверджень скрізь спостережуваного, масового явища зростання революційної свідомості в масах можна визнати романи

Анрі Барбюса «Le feu» («В огні») та «Clarte» («Ясність»). Перший перекладено вже на всі мови і поширено у Франції в числі 230 000 екземплярів. Перетворення зовсім темного, цілком пригніченого ідеями й пересудами обивателя й масовика в революціонера саме під впливом війни показано надзвичайно сильно, талановито, правдиво¹.

При читанні роману впадає в очі така закономірність у розвитку подій, взаємопов'язаність двох, здавалося б, протилежних процесів: чим похмурішим стає окопне пекло, тим яснішає свідомість людей, обманом і насиллям загнаних у це пекло. Письменник нічим не легшує собі завдання. Він малює звичайних людей, свідомість яких перебуває в полоні обивательської повсякденності. «Усе це — люди, прості обивателі, — характеризує він своїх героїв, солдатів взводу, — зненацька вирвані із звичного для них життя. Кого не взяти з солдатів, без вибору, всі вони — темні, байдужі, обмежені, але з тверезим розумом, хоч вони його часом і втрачають. Вони дозволяють керувати собою і роблять те, що їм велять, не сперечаючись; вони дуже терплячі.

Це — прості люди, яких зробили ще простішими...» Спершу солдати взводу вірять офіційній пропаганді, вірять, що захищають вітчизну, свободу й демократію, і гадки не мають, що їх обдурено й «живцем поховано в окопах». Капрал Вертран, якому в романі відведена роль речника тієї правди про імперіалістичну війну, яку несли народам ліві соціалісти, на початку твору виголошує ура-патріотичні декларації. Солдати відводять душу тим, що лають «брудну свиню Вільгельма», вважаючи його головним винуватцем своїх страждань. Вони ще нездатні перейнятися справедливим «великим гнівом» свого товариша по взводу Вольпата, який, лікуючись після поранення у госпіталі, надивився на «безсоромність тилу» й страшенно зненавидів його. «Люди, які платили своїми силами і своїм життям за безпеку інших, — з гіркотою зазначає Барбюс, — тільки потішалися з гніву, що душив Вольпата, переповнивши його серце».

Пробудження свідомості солдатів, їхнє прозрівання змальовано в Барбюса як складний і болісний процес.

Тяжкі випробування, які випали на долю солдатів в окопах, спонукають їх до роздумів. Їхню свідомість все більше непокоїть той факт, що серед них майже немає «багатіїв», а якщо вони й трапляються в окопах, «то хіба що тимчасово, та й то в офіцерських кашкетах». Відведені в тил на відпочинок, солдати бачать, як безсоромно наживаються на їхніх бідуваннях та крові крамарі, і це сповнює їхні серця обуренням та гнівом. З'являється зневіра в релігії, що однаково благословляла «правоту» воюючих армій, і Барбюс устами пораненого солдата на перев'язочному пункті підсумовує: «Я не вірю в бога. Я знаю, що його нема... Щоб усі ці страждання невинних були б від

¹ В. І. Лєнін. Твори, Т. 29, стор. 454.

справедливого бога — то це ж прокляте задурманювання голови». Все частіше солдати починають говорити про те, що по той бік такі самі люди, тільки в сірих уніформах, що ні їм самим, ні тим людям війна не потрібна, що всі вони, як мовить один солдат, «нещасні, бідолашні й дурні, занадто дурні», бо їх обманом загнали в окопи й змусили вбивати один одного. І у фіналі роману купка французів, що вціліла після жорстокого побоїща, ставиться до купки німців, що набрела на них, без ворожнечі, як до товаришів по нещастю.

В окопах імперіалістичної війни героям Барбюса відкривається велика істина, вони починають розуміти, що буржуазне суспільство ділиться на класи, що інтереси «вищих» і «нижчих» класів протилежні й непримиренні. «Існує різниця між людьми, — пише Барбюс, — глибша і з непрохіднішими прірвами, ніж різниця між націями, — левна, глибока й воістину непрохідна, різниця між людьми одного і того самого народу: різниця між тими, хто працює, і тими, хто користається з цієї праці, між тими, від кого вимагають усе принести в жертву — всього себе, усі свої сили й страждання, і тими, що, посміхаючись, ідуть по їхніх трупах, ступають уперед до свого щастя, веселяться й розкошують». І вже на останніх сторінках роману Барбюс наполегливо наголошує, що імперіалістична війна не в інтересах пролетарія, що її розв'язали панівні верстви — фінансисти, ділки, воячина, політикани, — щоб нажитися на ній або потішити своє честолюбство.

Пишучи роман «Вогонь», Барбюс приходять до переконання, що соціалізм — це єдина суспільно-політична теорія, «осяяна не тільки світлом людяності, але й світлом розуму», і що тільки соціалізм може назавжди покінчити з війною. В одному з останніх фронтових листів до дружини Барбюс писав: «У соціалізмі я з математичною неминучістю бачу єдину можливість запобігти війнам у майбутньому. Ніяких інших можливостей нема». Цю ж ідею Барбюс розвиває і в останніх розділах роману «Вогонь». Після кривавої нічної атаки капрал Бертран вигукує, немов кидаючи виклик навколишнім страхотам, ім'я людини, «що піднеслася над війною і завжди сіятиме красою й величчю своєї відваги», — ім'я Карла Лібкнехта, німецького лівого соціаліста, який виступив проти імперіалістичної війни. «Завдання майбутнього, — тут же заявляє Бертран, — стерти оце сучасне, зовсім його стерти в людській пам'яті, знищити, як щось ганебне й жахливе». Розвиваючи ідею рятівної місії соціалізму, Барбюс проголошує, що соціалізм звільнить людство не тільки від воєн, але й від визиску та суспільної нерівності. «Народи повинні були б, тим чи іншим способом, зговоритися проти тих, хто їх експлуатує. Всі ці маси людей повинні між собою дійти згоди», — такий висновок робить письменник у фіналі роману.

Барбюс рішуче заперечує не тільки світову війну, але й капіталістичний лад, що її породив. Проте його роману чужі ноти трагічного

відчаю. Письменник вказує на революційний шлях подолання війни, в світлі соціалістичного ідеалу намічає перспективи дальшого суспільного розвитку. Правда, робиться це трохи декларативно, але ж для радикальнішого розв'язання цієї теми у 1916 році ще «не визріла» французька дійсність.

Усе це характеризує роман «Вогонь» як егальне явище на шляхах формування соціалістичного реалізму у французькій і світовій літературі. В ньому життя й доля героїв пов'язані з провідними процесами доби, процесами революційного перетворення світу, що тоді розпочиналися, і визначаються ними. Фронт, окопне пекло — все це Барбюс змальовує як загострене вираження глибоких класових суперечностей буржуазного суспільства.

Як підкреслював французький критик-комуніст Жан Фревіль, роман Барбюса не тільки ніс правду про війну, — він допомагав трудящим масам усвідомити трагізм свого становища в буржуазному суспільстві і своє майбутнє й тим самим служив справі їхнього революційного перевиховання.

Як і більшість творів епохального значення, роман «Вогонь» відзначається яскравою художньою своєрідністю. І з цього погляду він одне з тих характерних явищ, які знаменували початок новітнього етапу світової літератури. Роман має підзаголовок: «Щоденник взводу». Розповідь в ньому ведеться і від імені оповідача, своєрідного ліричного героя, і від імені взводу, причому перехід «я» в «ми», їх взаємозаміна відбувається в творі непомітно, без внутрішньої протидії, — адже оповідач відчуває себе органічною часткою солдатського колективу. Підзаголовок недвозначно вказує, що головним героєм роману виступає колектив, взвод, в якому зібрані люди різного віку й різних професій, але всі — з трудящих мас. Слід тут підкреслити, що ця особливість роману пов'язана з перебудовою художньої свідомості Барбюса, з його новим переконанням, що головним героєм роману в епоху великих революційних рухів має стати колектив. «На мій погляд, — проголошував Барбюс, — завдання письменника і полягає якраз у тому, щоб цікавитися справами й діями, стражданнями й потребами, а також прагненнями й боротьбою цього нового героя в наш час і в майбутньому».

Звідси характерні особливості відтворення образів солдатів у романі «Вогонь». Їх Барбюс подає в епічному плані, змальовуючи цілком об'єктивно. Це вже не персоніфікації ідей і не згустки ліричного переживання, як бувало в його ранніх романах, а реальні люди, вихоплені з дійсності, люди з соціально визначеними характерами й індивідуальною психологією. Як письменник-реаліст, Барбюс особливу увагу приділяє соціальній характеристиці своїх героїв, розповідаючи про кожного з них, будь то капрал Бертран чи рядові солдати Ламюз, Фуйяд, Потерло га інші, до якого класу чи прошарку він належав, чим займався до війни. Перед читачами проходить вся народна,

трудова Франція, яка в окопах імперіалістичної війни набирається соціального досвіду, пробуджується до революційної дії.

Однак, наділяючи своїх героїв характерними рисами, автор не прагне до того, щоб кожен із них виступав як індивідуально цілком завершений, самодостатній тип. Зображення окремих персонажів підпорядковане в романі головній меті — створенню образу колективного героя-взводу, складниками якого виступають образи окремих героїв, солдатів цього взводу. Тому письменник, змальовуючи їх виразними штрихами, не відтворює всієї багатогранності, об'ємності їхніх характерів. Звідси й така особливість стилю роману, як часте вживання безособових займенників. Даючи репліки солдатів, Барбюс не завжди вказує, кому вони належать, бо, зрештою, всі ці голоси — це голос єдиного колективного героя. З цього погляду роман можна порівняти з барельєфом, фігури якого індивідуально не завершені, бо є ніби елементами цілого, в ньому знаходять основний зміст і розкриваються через нього.

Однією з найістотніших художніх особливостей роману «Вогонь» є його наповненість ліризмом.

Як і в попередніх творах Барбюса, у романі «Вогонь» виступає ліричний герой, від імені якого ведеться розповідь, проте схожість між ними суто зовнішня. Ліричні герої романів «Благальники» і «Пекло» були самотніми індивідуалістами, замкненими в колі суб'єктивних переживань і самоаналізу. Ліричний герой роману «Вогонь», навпаки, відчуває себе часткою колективу, спершу піхотного взводу, а потім і всієї армії «пролетарів бить», він передусім переломлює і передає їхні думки й настрої, страждання й надії. В романі не розповідається ні про його минуле, ні про сім'ю та друзів, ні про особисті смаки й уподобання, ні про симпатії й антипатії. Він постає перед читачами як громадська особистість, що розкривається у ставленні до інших солдатів, війни, тилу, німців, правлячих кіл тощо. Разом з іншими солдатами ліричний герой переживає знаменну еволюцію у ставленні до всіх цих реальностей суспільного життя, що й становить основний зміст роману.

Своєрідність ліричного героя визначає характер ліризму роману «Вогонь». Це насамперед громадянський ліризм, сповнений пристрасті й ораторського пафосу, ліризм, що переростає в публіцистику. Особливо насичені цією закличною публіцистикою останні розділи твору. Тут уже відчувається той Барбюс — громадський трибун, який повністю розкриється трохи пізніше, в післяжовтневий період.

Безперечно, ліричний елемент у романі «Вогонь» дуже вагомий, але не всевладний. Барбюс далекий від того, щоб усю моторошну реальність війни перетворювати в потік гнітючих вражень, болісних переживань і кошмарних видінь, як це робили в своїх антивоєнних творах його сучасники, німецькі ліві експресіоністи (Е. Толлер, Л. Франк, ранній Й. Бехер та інші). Війна зображена в романі як

безпосередня реальність, у всій її страхітливій буденній правдоподібності. Інша річ, що її напружено, часом болісно переживає ліричний герой, оповідач, що вона вражає його свідомість і збурює почуття.

Барбюс відходить від зразків реалістичного роману XIX століття і в композиції свого твору. В романі нема чітко проведених сюжетних ліній, що засновуються на перипетіях долі одного чи кількох героїв. Роман «Вогонь» складається з розділів, присвячених якомусь із солдатів або взводу в цілому, причому розділи, де діє весь взвод, виконують роль своєрідних сюжетних вузлів, що «стягують» твір. Кожному з розділів притаманна певна сюжетна закінченість, власне, кожен з них — це більш чи менш завершена новела. Як зазначалося, новела — жанр, що найбільше відповідає особливостям таланту Барбюса, і це виразно позначилося на його великих епічних творах, у тому числі й на романі «Вогонь». Правда, риси «роману в новелах» не виступають у ньому з такою скульптурною чіткістю, як у згаданому «Пеклі» чи наступних «Ланках».

Окремо слід сказати про мову роману «Вогонь». Розуміючи, наскільки реалістична переконливість твору залежить від мови його персонажів, Барбюс вводить до роману солдатське аргю, «брутальні слова», невіддільні, як мовиться в присвяченому їм розділі, від «правди окопів». Вони були для письменника чимось набагато більшим, ніж засіб відтворення колоритності мови фронтовиків. Без «брутальних слів», неприйнятних з точки зору буржуазно-міщанської пристойності, неможливо, наголошує Барбюс у розділі «Брутальні слова», сказати всю правду про війну, дати її адекватне відображення. Але це в основному мова персонажів, простих людей на війні. Авторській мові не чужі ні романтична піднесеність, ні публіцистична схвильованість, ні тонка й багата відтінками живописність.

У цілому ж роман «Вогонь» — велике досягнення Барбюса і всієї французької прогресивної літератури. Розкриваючи людям очі на суть імперіалістичної війни і антигуманістичну природу буржуазного суспільства, твір тим самим активно служив великій справі визвольної боротьби трудящих. Своєю великою революційною правдою він справив глибоке враження на сучасників і назавжди ввійшов у скарбницю прогресивної літератури світу.

Роман «Вогонь» знаменував народження нового Барбюса, який своє життя і творчість поєднав з боротьбою народних мас проти соціального гніту та імперіалістичної реакції, за докорінну перебудову суспільства. З ентузіазмом зустрів він звістку про Велику Жовтневу революцію і перші декрети Радянської влади. «Виникнення Радянської республіки вводить людство в нову еру його розвитку», — проголошує письменник. Рішуче вступає Барбюс у боротьбу з інтервенцією імперіалістичних держав проти молодого Радянського Союзу, республіки,

звертається до народів Європи з відомим закликком: «Врятуйте людську правду, рятуючи правду російську!» Все активніше включається Барбюс в громадсько-політичну боротьбу, все більше місце в його творчій діяльності посідає публіцистика. Відбувається формування письменника нового типу, який свій обов'язок вбачає не тільки у відображенні життя, але і в боротьбі за його перебудову на соціалістичних засадах. Про це переконливо свідчить збірка «Слово борця» (1920), до якої ввійшли статті й промови письменника 1917—1920 років. В них виразно розкривається новий Барбюс, трибун і агітатор, який ніс слово правди трудящим масам та інтелігенції, викриваючи буржуазний лад і протиставляючи йому соціалістичні ідеали. Як символ віри письменника, повторюється в цих статтях і промова теза: «Істина — революційна».

Водночас Барбюс не полишає художньої творчості. У 1919 році виходить у світ роман «Ясність», його другий визначний антивоєнний твір, на ідейному змісті якого благотворно позначилася Жовтнева революція. Це насамперед проявилось в глибшому розумінні соціальної природи імперіалістичної війни, в більшій чіткості соціалістичних ідеалів письменника. В романі «Ясність» та ж провідна тема, що і в романі «Вогонь», — пробудження й зростання свідомості мас під впливом світової війни, але розроблена вона в іншому плані, на прикладі однієї рядової людини. Історія Сімона Полена, дрібного службовця й типового обивателя, якого жорстокі випробування війни зробили революціонером, становить основний зміст цього роману. В ньому менше безпосередніх яскравих картин війни, ніж у романі «Вогонь», зате більше роздумів і аналізу її причин. Ще сильніший в цьому творі публіцистичний струмінь, особливо в його заключних розділах. У цілому ж роман «Ясність» — це переконливе реалістичне відтворення соціально-психологічної еволюції «людини з маси», яка поступово осягає революційну правду епохи.

Того ж 1919 року Барбюс створює міжнародну антивоєнну організацію «Кларте», до якої ввійшли письменники, митці та вчені різних політичних поглядів, яких об'єднувала спільна ненависть до війни. Ця організація проіснувала недовго й розпалася в середині 20-х років. Але для свого часу вона зіграла важливу позитивну роль, про що свідчить вітання, надіслане їй В. І. Леніним у 1922 році. Барбюс очолював ліве крило організації, яке виступало за підтримку революційної боротьби пролетаріату. Барбюс пристрасно доводив, що інтелігенція зможе стати реальною суспільною силою, зможе активно впливати на історію лише тоді, коли вона поєднає свої зусилля з визвольною боротьбою пролетаріату.

В 1923 році Барбюс вступив до Французької комуністичної партії, якраз у той час, коли буржуазний уряд Франції почав переслідувати її та розгорнув репресії проти неї. В наступний період ще більше активізується громадсько-політична діяльність письменника, що

набирає інтернаціонального характеру й спрямування. Гострішим і влучнішим стає його слово публіциста й митця. 1924 року Барбюс їде до Румунії, щоб виступити в оборону селян Татарбунарів, які підняли повстання і три дні відбивалися від румунських королівських військ. Як член Міжнародної комісії по розслідуванню білого терору, він у 1925 році їде в придунайські та балканські країни; наслідком цієї поїздки була публіцистична книжка «Кати» (1926), в якій письменник на численних фактах викриває тодішні реакційні напівфашистські режими Румунії, Угорщини, Югославії та Волгарії, їхню політику кривавого терору в боротьбі з прогресивними силами і насамперед комуністами. Свою документально-публіцистичну книгу Барбюс закінчив закликком до «розіп'ятих народів» підніматися на боротьбу й покінчити зі злочинними режимами.

Велику роль відіграє Барбюс у згуртуванні лівих сил французької інтелігенції навколо робітничого класу й комуністичної партії. З цією метою 1928 року він засновує журнал «Монд», в якому обстоює програму союзу демократичної інтелігенції і пролетаріату, програму створення нового, революційного мистецтва. В першій половині 30-х років, з посиленням фашистської загрози, багато сил та енергії Барбюс віддає організації міжнародного антифашистського руху. «Антифашистський рух, який все більше зростає в наші дні, повинен визнати Барбюса одним з найперших своїх зачинателів», — писав у 1935 році Максим Горький.

Особливе місце в житті й творчості Барбюса у 20—30-ті роки належить Радянському Союзу. Вперше французький письменник приїжджає в Радянський Союз 1927 року, здійснює поїздки по країні, під час якої, зокрема, відвідує трудову колонію А. С. Макаренка під Харковом. Згодом, наприкінці 20-х і в першій половині 30-х років, він неодноразово приїздить до Радянської країни, пише ряд книг і нарисів, в яких розповідає правду про СРСР, малює картину будівництва нового, соціалістичного суспільства. Так, у книзі «Ось що зроблено в Грузії» (1929) він, вдаючись до методу контрасту, порівнює сучасне й минуле Закавказзя і впрямно показує ті великі зрушення, які відбулися тут за роки Радянської влади. Широку панораму радянської дійсності малює Барбюс у статтях та нарисах, що ввійшли до книги «Росія» (1930). Ці та інші твори письменника важливі були тим, що вони викривали наклепи, які зводили на Радянську країну реакційні буржуазні літератори.

Відаючи багато сил громадській діяльності й публіцистиці, Барбюс у 20—30-ті роки не полишав і художньої творчості. 1925 року вийшов його роман «Ланки», де письменник пробує проаналізувати численні факти історії. Історія в цьому романі постає, як нескінченні гніт та насилля, що чинять панівні класи над трудовим народом. Разом з тим роман мав, за задумом автора, вказувати людству вихід з одвічної трагедії його існування через революційну боротьбу, на-

сильне повалення експлуататорського ладу. Слід проте сказати, що цей роман не позбавлений схематизму й декларативності, негативно позначилося на ньому некритичне використання деяких прийомів модерністської літератури. Подібні вади притаманні й таким творам Барбюса, як збірка повістей «Сила» (1926) та роман «Зліт» (1930).

Найкраща книжка художніх творів Барбюса, що вийшла в 20—30-ті роки, безперечно, збірка оповідань і нарисів «Правдиві повісті» (1928), де письменник прагнув показати справжнє лице капіталістичного світу на фактичному матеріалі, розкрити його кричущі суперечності та пороки й відобразити героїку боротьби пролетарських революціонерів. Барбюс створює новий тип новели з міцною фактичною основою, гострою соціальною проблематикою і відвертою тенденцією, спрямованою на виховання революційної свідомості трудящих. У цих творах митець і публіцист невіддільні один від одного.

1932 року побачила світ книга Барбюса про видатного французького письменника Еміля Золя. Вона є ніби своєрідним естетико-літературним маніфестом пізнього періоду творчості Барбюса. Всю книгу проймає ідея необхідності активного втручання письменника в суспільне життя, сміливого обстоювання передових ідеалів.

Смерть Барбюса 30 серпня 1935 року була тяжкою втратою не тільки для французької літератури, але й для всієї прогресивної громадськості світу. Проте, як писав у ті траурні дні Горький, «для таких людей, як Анрі Барбюс, день смерті є початком підсумку їхньої роботи, початком розширення й посилення їхньої революційної значимості». Кращі твори Барбюса і передусім роман «Вогонь», що є вершиною його творчості, живуть і в наші дні активним життям, допомагаючи народам у їхній боротьбі за мир, демократію і соціалізм. Вони належать до класики соціалістичного реалізму і, отже, до найвищих досягнень світової літератури ХХ століття.

Д. НАЛИВАЙКО

ВОГОНЬ
(ЩОДЕННИК ВЗВОДУ)

І. ПРИВИД

Дан-дю-Міді, Егюй-Верт і Монблан здіймаються перед безкровними обличчями, що виглядають з-під ковдр, розкладених поряд на санаторній галереї.

Ця захищена верандою тераса на першому поверсі госпіталю-палацу, з балконом різьбленого дерева, відмежувалась у просторі й звисає над світом.

Ковдри з тонкої шерсті — червоні, зелені, брунатні й білі, з-під яких виглядають схудлі обличчя з блискучими очима, — лежать нерухомо. На розкладених кріслах панує тиша. Хтось кашлянув. Потім тільки коли-неколи чути шелест перегортуваних через рівні інтервали сторінок книжки, або шепіт запитання й тиху відповідь, чи іноді на балюстраді помах крил сміливої ворони, яка відбилась від зграй, що здаються у прозорому безкраї разками чорних перлів.

Тиша тут — закон. До того ж усі ці люди, багаті й незалежні, хворі на одну й ту ж недугу, що з'їхалися сюди з усіх кінців землі, втратили звичку розмовляти. Вони заглиблені в себе і думають про своє життя і свою смерть.

На галереї з'являється служниця: вона вдягнена в біле і ходить тихо. Вона принесла газети і роздає їх.

— От і сталося! — каже той, що перший розгорнув газету. — Війну оголошено.

Хоч на неї й чекали, але новина якось ніби приголомшує, бо присутні відчувають її незмірне значення.

Ці розумні й освічені люди, що від страждань і думок стали благороднішими, відірвані від речей і майже від життя, такі далекі від решти роду людського, ніби вони живуть у майбутньому, дивляться в далечинь у незбагненну країну живих і божевільних.

— Австрія робить злочин, — каже австрієць.

— Або Англія, — каже англієць.

— Сподіваюся, що Німеччину переможуть, — каже німець.

Вони знов простягаються під ковдрами, обличчями до гірських вершин і до неба. Але, незважаючи на прозорий простір, тиша сповнена зловісної звістки.

Війна!

Дехто з тих, що тут лежать, порушують тишу, повторюючи це слово напівголосно, і думають про те, що це є найбільша подія нашого часу, а може, й усіх часів.

І навіть ясний пейзаж, який вони споглядають, звістка ця вкриває якимсь невиразним, присмерковим маревом.

Спокійні простори долини, облямовані рожевими, наче троянди, селами та бархатистими пасовищами, величні плями гір, чорне мереживо ялин і біле мереживо вічних снігів, — усе сповнюється людським рухом.

Юрби снують виразними масами. На полях, хвиля за хвилею, йдуть атаки і потім стихають; будинки розчавлені, як люди, і міста — як будинки; села здаються якимись білими крихтами, що впали з неба на землю; жакливі купи мертвих і поранених змінюють форми рівнин.

Кривава різня на кордонах пожирає нації, що безупинно виривають із своїх сердець нових солдатів, повних сили й крові. В живу течію ріки смерті вливаються нові потоки.

На півночі, на півдні, на заході, по всіх кінцях — скрізь бої. Куди не повернись, немає жодного куточка, де б не було війни.

Один із блідих спостерігачів, спершись на лікоть, підраховує і називає цифри бійців, що воюють нині і ще воюватимуть: тридцять мільйонів солдатів.

Другий, з очима, сповненими жаху, кривавих приви́дів, шепоче:

— Дві армії в сутичці — це одна величезна армія, що накладає на себе руки.

— Не повинно б цього бути, — чути глибокий, замогильний голос першого в ряду.

Але той каже:

— Це знову починається французька революція.

— Бережіться, трони! — виголошує другий.

Третій додає:

— Можливо, це остання війна.

Тиша. Потім хтось, ще блідий від трагедії безсонної ночі, рішуче підводить голову.

— Покласти край війнам! Хіба так можна? Покласти край війнам! Світова болячка невігойна.

Хтось кашляє. Нарешті настає великий спокій на залитих сонцем пишних луках, де лагідно вилискують ніби лаковані корови,— і темні гаї, зелені поля й синя далечинь заступають цей привид, гасять відблиск огню, що охоплює і руйнує старий світ. Безмежна тиша втамовує відгомін чорного всесвіту. Співбесідники один по одному заглиблюються в себе, заклопотані таємницею своїх легенів і рятунком свого тіла.

Та коли вечір готується зійти в долину, на масиві Монблану вибухає гроза.

Їм заборонено виходити в такі небезпечні вечори, коли хвилі вітру докочуються навіть до просторої веранди — аж до пристановища, де сховалися хворі.

Ці поранені зсередини люди обіймають очима струси стихій. Вони дивляться, як вибухають над горою удари грому, здіймаючи хмари, наче хвилі в морі, і одночасно кидаючи в п'ятьму стовпи вогню і пари; і вони повертають свої бліді, виснажені обличчя, щоб стежити за орлами, що кружляють у небі й дивляться згори на землю, крізь повзучий туман.

— Покласти край війні! — кажуть вони. — Покласти край грозам!

Але ці люди, що стоять уже на межі живого світу, очищені від пристрастей, звільнені від набутих поглядів, від влади традицій, прозрівши, відчувають простоту речей і величезні можливості...

Останній у ряду кричить:

— Бачите, внизу щось повзе.

— Еге... ніби щось живе.

— Ніби рослини...

— Ніби люди...

І от, серед зловісних виблисків грози, чорних розпатланих хмар, що витяглися і розгорнулися над землею, наче злі духи, їм здається, ніби вони бачать, як розстиляється велика блідо-синя рівнина. Їм здається, що з рівнини, де тільки багно і вода, постають якісь обриси й чіпляються за поверхню ґрунту, осліплені й геть затягнуті тванню, ніби потворні утопленики. І їм здається, що це солдати. Мокра рівнина, зорана довгими паралельними каналами, зрита ямами, сповненими водою, — величезна, і тих, що потопають і намагаються видертися з неї, безліч... Але тридцять мільйонів рабів, яких через злочин кинуто один проти одних у цю війну, в багнюку,

здіймають свої людські обличчя, на яких нарешті з'являється воля. Майбутнє в руках цих рабів, і ясно, що старий світ оновиться завдяки союзу, який колись укладуть ті, що їх лави й страждання безмежні.

ІІ. В З Е М Л І

Просторе бліде небо сповнюють удари грому: кожний вибух, зриваючись блискавкою, здіймає враз вогненний стовп там, де ще панує ніч, і хмарний стовп там, де світає.

Високо-високо й дуже далеко летить зграя страшних птахів, які дихають могутньо і ритмічно. Вони кружляють над землею і оглядають її. Їх чути навіть тоді, коли не видно.

Земля! Під довгою скорботною смугою світанку починає з'являтися безкрая і залита водою пустеля. Ось калюжі й баюри, передранішній пронизливий північний вітер змушує тремтіти воду; шляхи, які накопило військо та нічні обози в цих безплідних полях, зборознених вибоями, що під блідим сяйвом виблискують, мов сталеві рейки; непролазна багнюка, в якій то там, то тут стирчать якісь зламані рогатки, розвернені, як літера Х; козли, скручені, переплутані мотки колючого дроту. Мулисті мілини та калюжі нагадують безмежне сіре полотнище, яке плаває на поверхні моря і в деяких місцях затонуло. Дощу нема, але звідусіль капає, все мокре, наче вимите, полите водою, і бліде світло здається текучим.

Видно довгі покручені рови, ще огорнуті сутінком ночі. Це окопи. Їхнє дно встелене в'язким шаром, з якого ноги видираються з жваканням при кожному кроці й від якого круг кожного притулку смердить сечею. Ці бічні нори, коли над ними схилитися мимохідь, теж смердять, наче вонючі роти.

Я бачу, як із цих бічних колодязів випливають якісь тіні, що рухаються величезними й безформними масами, наче ведмеді, що бовтаються в багнюці й гарчать. Це ми.

Ми закутані, як жителі арктичних країв. Шерстяна білизна, ковдри, полотно для мішків,— усе це ми натягли на себе, все це настовбурчене і робить нас якось почудному круглими. Дехто потягується і гучно позіхає. Видно червонуваті або синюваті обличчя, в багнюці, наче в шрамах, з дірками-каганцями затуманених очей, з прилиплими повіками, з нестриженими розкуйовджен-

ними бородами або з забрудненою неголеною щетиною.

Тах! Тах! Бух! Постріли з рушниць, канонада. Вгорі над нами скрізь тріщить і гуркоче то довгими шквалами, то окремими ударами. Похмура, з виблисками гроза не припиняється ніколи-ніколи. Більше п'ятнадцяти місяців, близько п'ятисот днів, у цьому місці світу, де перебуваємо ми, постріли з рушниць і гарматна канонада не вщухають з ранку до вечора і з вечора до ранку. Ми поховані в глибінь вічного поля бою; але, як колись, за часів, що нам здаються тепер легендарними, ми не помічали в себе дома цокання годинника, так тепер ми не чуємо нічого, поки не прислухаємось.

З-під землі вилізає, лупає то одним, то обома очима кругле обличчя немовляти, з припухлими повіками і такими червоними вилицями, ніби на них наклеєні маленькі червоні паперові ромби. Це — Параді. Шкіра на його гладких щоках уся в зморшках від складок брезенту з намету, в який він загорнув голову, щоб заснути.

Він озирається навколо себе маленькими оченятами, бачить мене, підморгує і каже:

— От і ще одна ніч минула, друже!

— Еге, синку. А скільки нам ще доведеться пробути тут таких ночей?

Він здіймає до неба свої пухкі руки. З великим зусиллям витягає своє тіло по сходах з нори, і ось він поруч мене. Спіткнувшись об темну купу якогось чоловіка, що сів на землю, в тіні, і енергійно, з хрипким диханням, чухається, Параді зникає, хлюпаючи по болоті, перехилившись з боку на бік, як пінгвін серед потопу.

* * *

Потроху люди вилазять із глибин. Видно, як по кутках купчиться густа тінь, а потім ці людські хмари рухаються і дрібнішають. Можна впізнати кожного зокрема.

Ось один вилізає з ковдрою на голові, що стирчить, мов капюшон. Здається, що це дикун, або, скоріше, дикунський намет, який прогулюється, коливаючись з боку на бік. Зблизька видно посеред суцільної облямівки з в'язаної вовни квадратне жовто-йодового кольору лице в чорних плямах, переламаний ніс, вузькі китайські очі в рожевих обводах і маленькі шорсткі й вогкі вуса, немов щітка для миття посуду.

— Ось і Вольпат! Як живеш, Фірмен?

— Так собі, ні те ні се,— каже Вольпат.

У нього важка й тягуча вимова, яку ще обтяжує хрипота. Він кашляє.

— На цей раз мені, здається, каюк. Скажи, ти чув цієї ночі атаку? Ну, й палили ж вони з гармат, друже! Мовби начисто все змітали.

Він сопе й витирає рукавом вдавленого носа. Потім засовує руку за шинель, за куртку, намагаючись добратися до шкіри, і чухається.

— Я спалив їх на свічці цілих тридцять штук,— бурчить він.— У великому окопі, поруч підземного проходу, їх аж кишить! Видно, як ось тебе, як вони лазять по соломі.

— Хто атакував? Боші?

— І боші, і ми теж. Це було з боку Вімі. Контратака. Ти не чув?

— Ні,— відповідає за мене товстий Ламюз, людина-бик.— Я куняв. Адже тієї ночі я був на роботі.

— А я чув,— заявляє маленький бретонець¹ Біке.— Я погано спав, краще сказати — зовсім не спав. У мене окремих кабінет. Ось він, проклятий!

Він показує на рів, який іде майже на рівні ґрунту і в якому на тонкій купці гною ледве може вміститися людське тіло.

— Немов горішок у шкаралупі,— пояснює він, похитуючи своєю шорсткою, маленькою, наче кам'яною голівкою.— Я майже зовсім не спав: задрімав, але мене розбудив сто двадцять дев'ятий полк, що пройшов мимо. І розбудив мене не шум, а запах. Уяви собі, ноги всіх цих хлопців на одному рівні з моєю пикою! Я прокинувся, бо до болю закрутило в носі.

Я це знаю. Я часто прокидався в окопах від густого запаху, що йде за військом.

— Коли б це хоч убивало воші! — каже Тірет.

— Навпаки, це їх збуджує,— зауважує Ламюз.— Чим більше смердиш, тим їх більше!

— І то щастя,— каже Біке,— що вони мене розбудили своїм смородом. Як я вже розповідав цьому гладкому прес-пап'є, я продер очі якраз вчасно, щоб учепитися за полотнище намету; що закривало мою дірку,— його один із цих жевжиків хотів був поцупити.

¹ Бретонцями називають населення Бретані, частини Франції, розташованої на північному заході її. Тут і далі примітки перекладача.

— Сволота в цьому сто двадцять дев'ятому!

У глибині, край наших ніг, сидить навпочіпки людина; при тьмяному світлі світанку її важко впізнати. Вона обома руками хапається за одяг і чухається.

Це дядько Блер.

Його маленькі очі на обличчі, вкритому грубим шаром пороху, швидко блимають. Над діркою його беззубого рота вуса скидаються на якийсь жовтуватий пакет. Його руки зверху такі брудні, що здається, вони заросли волоссям, а долоні вкриті шаром твердої темно-сірої грязі. Від нього, скорченого, вкритого землею, одгонить, ніби від старої каструлі.

Чухаючись, він розмовляє з довгов'язим Барком, який, стоячи трохи осторонь, схилився до нього.

— Я не такий брудний був у цивільному,— каже він.

— Ще б пак, старий! Уявляю, як воно тебе змінює,— відповідає Барк.

— Це щастя,— втручається Тірет,— а то твоя жінка наплодила б маленьких негрят!

Блер розгнівався. Його брови під чорним від бруду чолом насупились.

— Чого ти причепився? Ще що?.. Це ж війна! А ти, капустана голово, думаєш, що тебе й твої звички війна не міняє? Подивись лишень на себе, мавпячий писку, заднице смердюча! Треба ж бути справжнім дурнем, щоб верзти таку нісенітницю, як ти!

Він провів рукою по темній смузі, яка вкривала його лице і яку після недавніх дощів не можна було ніяк змити, і сказав:

— А потім, коли я такий, як є, то це тому, що хочу бути таким. По-перше, в мене немає зубів. Майор уже давно сказав мені: «У тебе — жодного пенька. Це надто мало. Під час найближчого спочинку піди до *естомологічної* амбулаторії».

— *Томатологічної*,— сказав Барк.

— *Стоматологічної*,— поправив Бертран.

— А я не хотів і через те не пішов,— казав далі Блер,— хоч це й нерозумно.

— Чому ж це?

— А так...

— З тебе б вийшов гарний кухар,— каже Барк.— Ти йди в кухарі.

— Я теж такої думки,— наївно згоджується Блер.

Усі засміялися. Чорний чоловік образився. Він устав.

— У мене від вас живіт болить,— з презирством промовив він.— Піду до вітру.

Коли його темний силует зник, усі ще раз ствердили істину, що на фронті кухарі — найбрудніші люди.

— Коли ти бачиш людину, в якій шкіра й одяг брудний і засмальцьований так, що до них можна доторкнутися хіба що якимсь знаряддям, знай: це, мабуть, кухар. І що брудніший, то кращий кухар.

— Це істинна правда! — каже Мартро.

— А ось і Тірлуар. Ей, Тірлуар!

Той підходить заклопотаний, оглядаючись то сюди, то туди; його невеличка голова з блідим обличчям танцює в надто широкому комірі шинелі.

У нього загострене підборіддя й випнуті вперед верхні зуби; глибокі зморшки біля рота, в які набився бруд, здаються намордником.

Як звичайно, він злий і, як завжди, лається.

— У мене стягли цієї ночі клунок!

— Це зміна сто двадцять дев'ятого. А ти де його клав?

Він показує на багнет, застромлений в огорожу біля входу в окопи:

— Та он там повісив, на цій зубочистці.

— Тюхтій! — кричать усі разом.— Досить тільки простягти руку перехожим солдатам! Ну, хіба не довбня?

— Все ж неприємно,— скаржитья Тірлуар.

Потім він раптом шаленіє: його лице зморщується, стає злим, кулачки стискаються, ніби вузли на мотузці. Він розмахує ними.

— Що ж його робити? Хай би попалося мені те стерво, що це зробило! Я б йому морду розбив, я б його розпанахав, я б... Таж у клунку лежав непчатий сир. Піду пошукаю ще.

І він потирає собі кулаком живіт, ніби граючи на гітарі, і зникає в ранковій імлі, своєю сутулою постаттю подібний до хворого в халаті. Чути, як він лається.

— От дурень,— каже Пепен.

Решта сміється.

— Він божевільний і навіжений,— заявляє Мартро, що має звичку збільшувати виразність своєї думки, вживаючи синоніми.

— Ану, голубе,— підходить і каже Тюлак,— подивись на мене.

Тюлак чудовий. На ньому вбрання лимонного кольору, зроблене з просмоленого мішка для матраца. Посередині він зробив дірку для голови, а поверх цієї шкаралупи припасував підтяжки і пасок. Він високий і кістлявий. Коли ходить, схиляє вперед енергійне обличчя з косими очима. Він тримає щось у руці.

— Я знайшов це, як копав уночі землю в кінці Нового Проходу, коли міняли прогнилий гратчастий люк. Ця річ мені зразу сподобалась. Це старовинна сокира.

Сокира справді старовинна: загострений камінь, набитий на темну кістку. Цілком доісторичне знаряддя.

— Зручно тримати в руках,— каже Тюлак, розмахуючи сокирою.— Так! Непогано придумано. Зручніше, ніж військові сокири. Можна сказати, просто чудово! На, подивись... Га? Тепер поверни. Заховаю. Придасться,— ось побачиш...

Він розмахує сокирою четвертинної доби і сам здається пітекантропом, одягненим у лахміття й заритим у землю.

Один по одному всі з Бертранового взводу та з нашого підрозділу зійшлися біля завороту траншеї. В цьому місці вона трохи ширша, ніж у рівній частині, де, щоб розминутися, треба, притулившись до стіни, тернутися спиною об землю, а животом упертися в живіт товариша.

Наша рота в резерві і займає окоп другої лінії. Тут немає служби вартових. Уночі нас використовують для земляних робіт на передній лінії, але протягом дня нам нічого робити. Стоячи один проти одного, збиті лікоть до ліктя, ми чекаємо вечора як уміємо і можемо.

Денне світло просочилось нарешті в численні розколини, що вкривають борознами цей район; доходить воно й до порогів наших нір. Сумне північне світло, вузьке мутне небо, ніби пройняте заводським димом і запахом. При такому блідому світлі різноманітне вбрання мешканців цих глибин виступає в усьому безмірному й безнадійному убозтві. Але, як і одноманітні постріли з рушниць та гуркіт гарматної канонади, велика драма, в якій ми беремо участь, тягнеться надто довго, і вже не

дивуєшся з свого обличчя і з дивного одягу, придуманого для захисту від дощу, що ллє згори, від багнюки, що хлюпає внизу, від холоду, що проймає звідусіль.

Шкури тварин, купи ковдр, шматки полотна, шапки з навушниками, шерстяні шапки, шарфи, накутані на шию або накручені тюрбани, бумажні рюфайки з трико, просмолені, приклеєні й гумові кашони всіх кольорів веселки, — правда, полиняли, — все це вкриває людей, майже стирає ознаки уніформи й обличчя, збільшує кожного з них.

Один начепив собі на спину чотирикутник клейонки з великими білими й червоними шаховими квадратами, знайденої під час переходу у їдальні якогось притулку. Це Пепен. Його легше впізнати здалеку з цієї вивіски арлекіна, ніж з його блілого обличчя апаша. Ось надувся Барків пластрон¹, вирізаний із пікейної ковдри, колись рожевої, а тепер від пороху й дощу вицвілої і в розводах. Он величезний Ламюз, що скидається на розвалений кіоск із рештками афіш. Кіраса з молескіну² в маленького Едора робить його схожим на якусь кузьку, а Тюлак виділяється серед усіх своїм жовтогарячим нагрудником.

Тільки каска надає певної одноманітності верхній частині цих істот, та й годі! Але звичка деяких надягати каску на кепку, як-от Біке, або на шапку з навушниками, як-от Кадійяк, чи на бавовняний ковпак, як-от Барк, створює деяку зовнішню різноманітність.

А наші ноги!.. Я, зігнувшись удвоє, спустився в нашу нору, маленький і низенький льох, що пахне цвіллю й вогкістю, де спотикаєшся об порожні коробки з-під консервів та об брудні ганчірки: там у два ряди лежали й спали, у кутку при світлі свічки хтось, стоячи на колінах, рився в торбі... Вилізаючи назад, я в квадрат дірки побачив ноги. Горизонтальні, вертикальні або нахилені, розкидані, зігнуті, переплутані, загороджуючи прохід і викликаючи прокльони тих, що проходять, вони являли собою різноколірну й різноформну колекцію: чорні й жовті наколінники, гетри, більші й менші, шкіряні, з просмоленого полотна або з якої-небудь іншої водонепроникної матерії, бинди — темно-сині, блакитні, чорні, рудуваті, зеленаві, бежеві... Один тільки Вольпат зберіг

¹ Пластрон — накрокмалена частина верхньої сорочки, яка закриває груди до коміра.

² Молескін — тонка бавовняна тканина з малюнком.

своє взуття з часів мобілізації. Меніль Андре ось уже два тижні ходить у товстих панчохах з зеленої смугастої шерсті, а Тірет носить обмотки з сірого драпу в білу смужку, вирізані з цивільних штанів, що висіли не знати де на початку війни... У Тірета обмотки різних кольорів, бо йому не вдалося зшити двох однаково зношених та брудних шинельних капців. Є ще ноги, загорнуті в ганчір'я, навіть у газети, обмотані мотузками, а то, щоб було міцніш, і телефонним дротом. Пепен дивує товаришів і прохожих парою коричневих гетр, знятих з мерця... Барк, що претендує на винахідливість (і бог його знає, до якого безглуздя він ще дійде, цей парубік!), носить білі обмотки: він намотав на штани бинт; ці білі плями на нижньому кінці його особи гармоніюють з його бавовняним ковпаком, що визирає з-під каски вкупі з рудим чубом і надають йому вигляду блазня. Потерло вже місяць ходить у чоботях німецького піхотинця, майже нових і з підковами на підборах. Карон дав йому зберегти їх, коли його евакуювали, щоб лікувати руку. Карон зняв їх з баварського кулеметника, вбитого на Пілонському шляху. Я ще пам'ятаю, як Карон розповідав:

— Отож, братику Міротон, він лежав там, задом у ямці, зігнувшись; його очі дивились у небо, а ноги були задерті вгору. Він наче підставляв їх мені, радячи скористатися з них. Що ж, добре, кажу. Але ж і роботи було, як стягав чоботи: цілих півгодини працював — тягнув, повертав, витрушував, — не злазять, а своїми задубілими лапами він мені не помагав. Нарешті я так потяг, що ноги в мерця відклеїлись по коліна, штани розірвались, і все це опинилось у мене. Отже, маю чоботи, тільки з чужими ногами. Треба було все ж витягти їх звідти.

— Брепеш!..

— Спитай, якщо не віриш, велосипедиста Евтерпа. Кажу ж — він мені допомагав: залізли ми лапами в чоботи й давай витягати кістки, куски шкарпеток та ніг. Але подивись, чоботи варті праці!

...І чекаючи, поки повернеться Карон, Потерло носить його чоботи, які не встиг зносити баварський кулеметник.

Отак, залежно від розуміння й активності, від можливості й кмітливості, кожен умудряється змагатися з жахливими обставинами. Ніби кожен, показуючи на себе, каже: «Ось те, що я зумів, зміг і посмів зробити в тій великій біді, в яку потрапив».

Меніль Жозеф дрімає, Блер позіхає, Мартро, вдивляючись кудись, курить. Ламюз чухається, наче горила, а Евдор — наче мавпа. Вольпат кашляє і все каже: «Здохну!» Меніль Андре вийняв дзеркало й гребінець і старанно зачісує свою красиву світлу бороду. Монотонну тишу часом порушують хвилі нестримного збудження від постійної й заразної присутності паразитів.

Спостережливий Барк обводить усе своїм поглядом, виймає з рота люльку, харкає, підморгує оком і каже:

— Але які ми всі несхожі!

— А чому ж нам бути схожими? — каже Ламюз. — Це було б чудо.

* * *

Наші літа? Ми всякого віку. Наш полк резервний, і його послідовно поповнюють почасти кадровими, почасти з територіальної армії. У нас є територіальники, синьобілетники¹ й напівсолдати. Фуйядові сорок років, Блер міг би бути батьком Біке, що призивався 13-го року. Капрал називає Мартро дідусем або «старим покидьком», зважаючи на те, чи жартує він, чи каже серйозно. Меніль Жозеф і без війни був би в казармі. Чудно дивитися, коли наш сержант Віжіль, хороший, з пушком на губі хлопець, що ще недавно скавав разом з хлоп'ятами через вірвовку, командує нами. В нашій різномасній групі, у цій сім'ї без сім'ї, де ми постійно скупчені, зійшлося разом троє поколінь, щоб жити, чекати, нерухомо застигати, немов безформні статуї чи прикордонні стовпи.

Наше походження? Ми різного походження. Ми прийшли звідусіль. Узяти хоч би двох, що сидять праворуч мене: Потерло, шахтаря з Калонна, і Фуйяда, перевізника з Сетти. Перший рожевий, з солом'яно-жовтими бровами й блакитними, ніби квіточки льону, очима; у нього така величезна голова, що довго довелося шукати на складах велику каску, схожу на блакитну миску. У другого вирачені очі на довгастому, худому обличчі мушкетера, з запалими й сірими, мов у арештанта, щоками. Ці два мої сусіди різні, як день і ніч.

Не менший контраст між Коконном, тендітним, худорлявим, в окулярах, і Біке, необтесаним бретонцем з сірою шкірою і ніби кам'яними щелепами; Андре Меніль,

¹ Синьобілетник — у французькій довоєнній армії людина, яка має право на довготермінову відстрочку у відбуванні військової повинності.

поважний провізор із Нормандії, що має красиву борідку й дуже гарно говорить, мало подібний до Ламюза, товстого селянина із Пуату, з щоками й потилицею наче ростбіф. Передміський жаргон Барка, довгі ноги якого стоптали паризькі вулиці в усіх напрямках, змішується з майже бельгійською співучою говіркою північних жителів, що попали до нас із 8-го територіального полку, дзвінкою мовою хлопців із 144-го, яка гуркоче на складах, ніби на кам'яному бруку, з патуа¹ овернців із 124-го, що вперто збиваються, наче комашня, в окремі групи... Я пригадую першу фразу жартівника Тірета, коли він знайомився: «Я, хлоп'ята, з Кліші-ла-Гарен! А чим ви можете похвалитися?...», і першу скаргу Параді: «Вони сміються з мене, бо я з Морвана...»

Наші професії? Всього потроху. За тих часів, коли ми ще мали якесь громадське становище й не заривали своєї долі в кротові нори, де нас поливають дощ і снаряди, — ким були ми? Землеробами й робітниками здебільшого. Ламюз був батраком на фермі, Параді — биндюжником. Кадійяк, що його дитяча каска похитується на загостреному черепі, наче баня на дзвіниці, як каже Тірет, мав землю. Дядько Блер був орендарем у Брі. Розвізник покупок Барк на триколісному велосипеді прудко літав серед паризьких трамваїв і автомобілів, майстерно лаючись, як він казав, на вулицях і майданах. Капрал Бертран, який тримається завжди трохи збоку, мовчазний і коректний, з вродливим мужнім обличчям, прямою поставою і одвертим поглядом, був підмайстром на футлярній фабриці. Тірлуар, як запевняють, спокійно собі розмальовував екіпажі. Тюлак мав шинок біля застави Дю-трон, а Едор, — з добрим і блідим обличчям, — шинок край дороги, недалеко від теперішнього фронту. Його корчма, звичайно, була розбита снарядами, бо, як відомо, Едорові не щастить. Меніль Андре, ще загалом пристойний і зачесаний, продавав соду й усіякі інші патентовані засоби на великому майдані; його брат Жозеф продавав газети та ілюстровані романи на одному з вокзалів державної залізниці, тоді як десь далеко в Ліоні Кокон людина-цифра, в пенсне, в чорній блузі, з випещеними руками сидів за конторкою крамниці, де торгували залізними товарами, а Бекюв Адольф і Потерло працювали в північних вугільних шахтах.

¹ П а т у а — місцева говірка.

Є ще інші, чиє ремесло ніяк не згадаєш і плутаєш одне з одним, які виконують усяку роботу по селах і носять у своїй торбі причандали десяти ремесел, щодо підозрілого Пепена, то цей, певно, зовсім не мав ніякого ремесла (все, що ми знаємо про нього, — це те, що три місяці тому в госпіталі, після видужання, він одружився... щоб одержати пайок і за жінку)...

Представників вільної професії серед людей, що мене оточують, нема. Вчителі — це унтер-офіцери або санітари. Чернець-марист служить сержантом санітарної служби, якийсь тенор — велосипедистом при майорі, адвокат секретарює в полковника; рантьє — капралом нестройової частини. Але тут нічого цього немає. Всі ми — бойові солдати, а серед інтелігентів, артистів або просто багатіїв майже немає таких, що в цю війну побажали б ризикувати в окопах своїми головами, хіба що тимчасово, та й то в офіцерських кашкетах.

Так, це правда, ми цілком різні.

І все-таки ми схожі один на одного.

Незважаючи на різний вік, походження, культуру, становище й усе минуле, незважаючи на прірву, що нас роз'єднувала колись, ми в основних рисах однакові. За тим самим грубо окресленим силуетом таяться і виявляються ті ж звичаї, ті ж звички, ті ж спрощені характери людей, що повернулися до первісного стану.

Та ж сама говірка, що складається з суміші жаргону майстерень і казарм, підновлена кількома новими словами, змішує нас, як соус, в одну суцільну людську масу, що от уже скільки часу приходить із Франції і скупчується на північному сході країни.

І потім, з'єднані тут спільною долею, втягнуті всупереч своєму бажанню в цю величезну авантюру, ми все більше примушені скидатись один на одного. Жахлива тіснота спільного життя зближує нас, пристосовує і стирає відмінне. Це своєрідна неминуча зараза. Через це всі солдати здаються схожими один на одного, і щоб помітити цю подібність, зовсім не треба дивитися з якоїсь далекої відстані, коли люди здаються лише поропинками, що котяться по рівнині.

* * *

Чекаємо. Набридло сидіти — встаємо. Суглоби витягаються, потріскуючи, наче нещільно пригнані дерев'яні частини або старі дверні завіси. Вогкість вкриває іржею

людей, як рушниці, хоч повільніше, але глибше. І знову чекаємо.

На війні завжди чого-небудь чекають. Ми стали якимись чекальними машинами.

На цей раз ми чекаємо супу. Потім будемо чекати листів. Але все у свій час: коли кінчимо суп, будемо думати про листи. Потім станемо чекати чогось іншого.

Голод і спрага — могутні інстинкти, які дуже впливають на настрій моїх товаришів. Через те, що суп спізнюється, вони починають скаржитися й дратуватися. Потреба поїсти та попити примушує їх бурчати:

— Ось уже вісім. Чого ж це не прибуває їжа?

— А в мене ж як на те з учорапнього дня зуби не працювали, — насуплюється Ламюз, у якого очі змокрили від голоду, а щоки вкрились плямами винного кольору.

Незадоволення щохвилини загострюється.

— Плюме влив, мабуть, у своє черево цілий кухоль солодівки, що мав мені принести, та й решту, напевне, видудлив, а потім упав де-небудь п'яний.

— Це напевне й безперечно так, — стверджує Мартро.

— От прокляті покидьки, ці нестройовики! — гукає Тірлуар. — Паскудне кодрло! Ледарі! Цілими днями валяються в тилу і не можуть ніяк прийти вчасно. О, коли б моя воля, я б їх послав замість нас в окопи, хай би попрацювали! Перш за все я сказав би: кожен у своєму відділі по черзі буде кашоваром і роздавачем. Звісно, хто бажає... А потім...

— Я певен, — кричить Кокон, — що ця свиня Пепер затримує інших. Він це навмисне робить, і до того ж цей бідний хлопець ніяк не може продерти очей вранці. Йому треба поспати десять годин, як дитині. Коли ж ні, тоді він цілий день ходить сонний.

— Я їм показав би! — бурчить Ламюз. — Він би мені виліз із барлога, якби тільки я був там. Я будив би його палицею по голові або кулаком у пику...

— Цими днями, — каже далі Кокон, — я підрахував: він витратив сім годин і сорок сім хвилин, щоб дійти сюди з тридцять першого пункту. А тим часом для цього п'яти годин цілком досить.

Кокон — це людина-цифра. Він закоханий у точність. З усякого приводу він риеється, щоб дістати статистичні дані, які збирає з мурашиним терпінням, а потім розповідає, кому охота слухати. Тепер, коли він орудує числами, немов зброєю, його худе обличчя, ніби зроблене

з трикутників і кутів, з окулярами на них, перекошене влістю.

Він сходить на лавочку для стріляння, зроблену тут, коли це ще були окопи першої лінії, і нестямно перегинає голову через бруствер. Під косим світлом холодного проміння, що падає на землю, скельця його окулярів і крапля на кінчику носа блищать, як алмази.

— І потім, цей Пепер — бездонна бочка! Важко повірити, скільки він кілограмів спускає в череву за один тільки день.

Дядько Блер «кипить» у своєму кутку. Видно, як тремтять його великі сиві вуса, що звисають донизу, немов кістяний гребінь.

— Знаєш, що я тобі скажу? Кашовари — взагалі негідники! Їм на все начхати.

— Всі вони паскуди,— зітхає Едор, що, лежачи на землі з напіврозкритим ротом, має вигляд мученика, і порожнім поглядом стежить за Пепеном, який, наче гієна ходить туди й сюди.

Обурення проти тих, що спізнилися, зростає.

Тірлуар лається й метушиться. Це ж його справа. Він підбурює присутніх, розмахуючи руками:

— Коли б це на краще, а то знов принесуть якихось помий!

— А, бодай їх, якого м'яса вони нам учора вділили,— мов камінь тверде! І це біфштекс? Та це ж якийсь велосипед! Я сказав товаришам: «Обережніш! Не жуйте дуже швидко, а то зуби поламаєте, бо, може, швець забув витягти з підметки цвяшки!»

Жарт Тірета, здається, колишнього режисера кінематографії, іншим разом розсмішив би; але тепер настрої надто напружений, і через те його дотеп викликає тільки загальне бурчання.

— Іншим разом, щоб ти не скаржився, що тобі дають надто тверду їжу, тобі сунуть у череву щось м'якше: губку, яка не має ніякого смаку, або припарку. Коли з'їси це, здається, ніби ти випив кварту води — ні більше, ні менше.

— Все це,— каже Ламюз,— якесь неситне й не тримається в череві. Тобі здається, що напхав його, а справді твій чемодан порожній. Отже, ти потроху дохнеш — через нестачу їжі.

— Вдруге,— гукає роздратований Біке,— я попрошу дозволу поговорити з старим. Я скажу: «Капітане...»

— А я,— каже Барк,— удам хворого. Я скажу: «Па-не майор...»

— Чи ти скаржитимешся, чи ні — однаково. Всі во-ни змовились експлуатувати солдата!

— Та я ж кажу, що вони з нас шкуру здерти хочуть!

— Це як з горілкою. Ми маємо право одержувати її в окопах — це ж десь було ухвалено,— не знаю, коли й де, але обговорювалося,— проте ось уже три дні, як ми тут, але її й не нюхали.

— Горе, та й годі!

* * *

— Ось і жратва! — сповіщає солдат, що стоїть на по-вороті.

— Давно пора!

І буря запальних нарікань стихає. Всі змовкли, ніби заворожені. Гнів зразу ж переходить у задоволення.

Трое з нестройовиків, засапавшись, обливаючись по-том, ставлять на землю пляшки, бідон з-під гасу, двоє відер з просмоленої парусини й цілий ряд хлібин, нани-заних на палицю. Притулившись до стінки в окопах, во-ни витирають обличчя хустками або руками. І я бачу, як Кокон з усмішкою підходить до Пепера і, забувши про те, як він ганьбив його, простягає руку до одного з кук-лів, що висять круг Пепера, ніби якийсь рятувальний пояс.

— Що нам дадуть пожувати?

— Та он там,— невизначно відповідає один з наряду.

Досвід його навчив, що перелік меню завжди викли-кає розчарування...

І він, ще захеканий, починає жалітися на довгу і важку дорогу, яку довелося пройти: «Ну, й народу ж скрізь! Не пройти, наче на арабському базарі. Іноді доводиться сплющуватися, наче листок цигаркового па-перу... Дехто каже, що кухарська справа — це тільки для ледарів!..» Але він, мовляв, у тисячу раз більше хо-тів би бути з ротсю в окопах, ніж двічі на день, та ще й серед ночі, пертися сюди!

Параді підійняв покришки з відер і оглядає, що є в посуді.

— Квасоля на олії, варене м'ясо й кофе. От і все.

— О господи! А вино? — вищить Тюлак.

Він навмисне підбурює товаришів.

— Підійдіть сюди, подивіться! Ні, це вже занадто! Ось як нас наливають вином!

Зголоднілі, обличчя яких перекривила гримаса, збігаються з усіх боків.

— А бодай їх! — кричать люди, розчаровані вкрай.

— А це що таке у відрі? — каже один з наряду, червоний та спітнілий, показуючи ногою на відро.

— Правда, — каже Параді. — Я помилився, вино є.

— Роззява! — знизує плечима прибулий і зневажливо дивиться на нього. Надінь свої окуляри корові, коли не бачиш крізь них!

Потім він додає:

— По чверті літра на чоловіка... Може, трохи й менше, бо по дорозі мене штовхнув автомобіль і трохи розлилось... О, — поспішає він додати голосніше, — коли б я не був такий навантажений, я б йому добре дав! Але ж він утік, мерзотник!

Незважаючи на цю рішучу заяву, ображений натяками на його нечесність, він обережно одходить, чуючи звидусіль лайку, яку викликало повідомлення, що порція стала менша.

Проте всі вже їдять, — стоячи, присівши навпочіпки або ставши на коліна, примостившись на баках і похідних ранцях або просто лежачи спиною на землі й заважаючи тим, що проходять, викликаючи лайку і лаючись у відповідь. Крім цього, солдати більше нічого не говорять, бо цілком захопилися їжею, і роти в них замащені, як затвор гвинтівки.

Вони задоволені.

Як тільки спиняються щелепи, починаються непристойні жарти. Всі штовхаються і голосно кричать, кожний хоче вставити слово. Фарфаде, тендітний писарчук із мерії, попервах такий чистенький та порядний, що його вважали за іноземця або за видужалого хворого, теж посміхається. Розширився й розкрився від усмішки і схожий на помідор рот Ламюза, який з радощів аж заплакав; цвіте, як рожева півонія, і Потерло; зарухалися зморшки дядька Блера, що встав, виставив голову вперед і жестикулює своїм коротким худим тільцем, ніби додатком до величезних, звислих вусів; навіть маленьке Коконове личко засяло.

* * *

— А чи не підігріти кави? — запитує Бекюв.

— На чому? Дмухатимеш на неї, чи що?

Бекюв, який любить каву гарячою, каже:

— Дозвольте, я вам це зроблю. Це зовсім не важко. Розкладіть тільки маленьке вогнище й поставте триніг з багнетних піхов. Я знаю, де знайти дрова. Зараз піду нарубаю стільки, що їх вистачить нагріти цілий казан. Ось побачите...

І він іде по дрова.

Чекаючи каву, всі скручують цигарки й набивають люльки.

Витягають кисети. У декого кисети шкіряні або гумові, куплені в крамниці. Але таких менше. Біке виймає свій тютюн із шкарпетки, зав'язаної мотузком. Більшість використовують для цього торбинки від протигазових пакетів, зроблені з непроникної тканини, в яких чудово зберігається і махорка й легкий тютюн. Але є й такі, що просто вивертають кишені своїх шинелей.

Зібравшись кружка, курці плюють біля самого входу до головних оконів, де міститься більша частина взводу, і слиною, жовтою від нікотину, забруднюють те місце, куди спираються руками й колінами, коли треба зійти в окопи або вилізти з них.

Та хто ж звертає увагу на такі дрібниці?

* * *

Мова зайшла про харчі, Мартро саме одержав листа від жінки.

— Жінка мені пише... — каже Мартро. — Знаєте, скільки тепер у нас коштує відгодована жива свиня?

...Економічне питання несподівано обернулося на запальну суперечку між Пепеном і Тюлаком.

Вони обмінюються добірною лайкою. Потім один одному кажуть:

— Та начхать мені на те, що ти сказав чи не сказав. Закрий пельку!

— Закрию, коли захочу, паскудо!

— Ось я тобі її сам заткну!

— Кому?

— Зараз побачиш, тільки підійди!

Вони бризкають піною, скрегочуть зубами і накидаються один на одного. Тюлак стискає свою доісторичну

сокиру, і його косі очі — немов дві блискавки. Другий, блідий, зеленоокий, з обличчям забіяки, мабуть, думає про ніж.

Та ось миротворча рука Ламюз, завбільшки з голову немовляти, і його червона фізіономія з'являються між цими двома людьми, що обмінюються розлютованими поглядами і словами, ніби бажаючи роздерти один одного.

— Та годі, не станете ж ви калічити один одного? Це було б жаль!

Втручаються також і інші й розводять суперників. Але вони через голови товаришів усе ще кидають один на одного люті погляди.

Пепен аж тремтить і осатаніло лається далі:

— Бандит, негідник! Зажди, ти ще мені за це заплатиш!

Тюлак, звертаючись до солдата, що стоїть поруч, каже:

— Шмаркач! Ти бачиш? Тут доводиться стикатися з усяким бидлом. Коли б знаття! Але не на такого напав. Ось побачиш, як я його провчу!

Тим часом розмови починаються знову й заглушують останній відгомін сварки.

— І так оце щодня, — каже мені Параді. — Учора Плезанс хотів неодмінно заїхати в пику Фюме, не пам'ятаю вже за що, здається, за пілюлі опію. То один, то другий загрожує. Просто-таки звірами стали.

— Несерйозний народ, — зауважує Ламюз, — якісь хлопчачки.

— Еге ж, хоч вони вже й дорослі.

* * *

Час іде. Крізь туман, що опозиває землю, починає пробиватися трохи більше світла. Однак навколо похмуро, і, здається, ось-ось піде дощ. Водяна пара згущається і спускається нижче. Мжичка. Вітер помалу обвіває нас своїм вогким подихом. Туман і краплини заступають обрій і тьмарять усе, навіть червоні плями на Ламюзових щоках, навіть жовту Тюлакову кірасу; і вода гасить у грудях наших радість, що з'явилася, коли ми заходились біля їжі. Простір стає вужчий. Над землею, над полем смерті, низько звисло скорботне небесне поле.

Ми всі наче вросли в землю й нудимося тут без робо-

ти. Сьогодні важко буде дотягти до кінця дня, змарнувати час після півдня. Холодно, незручно, — топчешся на місці, наче худоба в загоні.

Кокон пояснює своєму сусідові розташування й план окопів. Він бачив головний план і зробив обчислення. В секторі нашого полку є п'ятнадцять ліній французьких окопів, деякі покинуто, і вони заросли травою, майже зрівнявшись з землею, інші ж упорядковано, і в них повно людей. Ці окопи з'єднані численними колінами, що в'ються, наче вулиці в старому місті. Мережа окопів густіша, ніж гадаємо навіть ми, що живемо в них. На двадцять п'ять кілометрів ширини фронту цілої армії припадає тисячу кілометрів окопів, ходів сполучення, підходів. А французьке військо складається з десяти армій. Отже, з французького боку приблизно десять тисяч кілометрів окопів і стільки ж з німецького боку... А французький фронт становить приблизно тільки восьму частину всіх воєнних фронтів цілого світу.

— Так, — каже Кокон і, звертаючись до сусіда, кінчає: — Тепер ти бачиш, як мало ми важимо в усьому цьому...

Бідний Барк з анемічним обличчям дитини з передмістя, з рудою цапиною борідкою та з задертим, ніби кома, чубом схиляє голову:

— А й правда. Коли подумаєш, що один солдат або навіть кілька — це ніщо, це менше, ніж ніщо в усій масі, то здається, що ти загубився, наче краплина крові в морі людей і речей.

Барк зітхає і стихає; і в тиші чути уривок розказуваної напівголосно історії:

— Він приїхав двома кіньми. Бзз!.. — снаряд. Лишився тільки один кінь...

— Набридло, — каже Вольпат.

— Тримайся! — бурмоче Барк.

— Доводиться, — каже Параді.

— А навіщо? — питає ще не переконаний Мартро.

— І тим гірше, що нема ніяких підстав, — стверджує Ламюз.

— Ні, підстави є, — каже Кокон. — Це... їх кілька навіть.

— Заткни пельку! То нічого, що їх нема; гірше — що треба терпіти.

— А все-таки, — глухо проказує Блер, що ніколи не минає нагоди повторити свою фразу, — все-таки вони хочуть нас доконати!

— Спочатку,— каже Тірет,— я думав багато про що, міркував, обчислював, тепер я більше не думаю.

— Я теж.

— Я теж.

— А я ніколи й не пробував.

— Ти не такий дурний, як здався, блошиний дзьоб,— каже Меніль Андре своїм колючим насмішкуватим голосом.

Той, підбадьорений, пояснює свою думку:

— По-перше, ти нічого не знаєш.

— Нам треба знати тільки одне, і це одне є те, що німці засіли міцно у нас, на нашій землі, що треба не пускати їх далі, прогнати геть, і чим швидше, тим краще,— каже капрал Бертран.

— Так, так, треба їх виставити, як же інакше! А думати про що-небудь інше — шкода праці. Тільки це щось надто довго тягнеться.

— А щоб їх біс узяв! — скрикнув Фуйяд.— Трохи довгувати!

— А я,— каже Барк,— не нарікаю. Спершу я нарікав на цілий світ,— і на тих, що в тилу, і на цивільних, і на мирних жителів, і на тих, що уникають служити. Так, я нарікав, але це було на початку війни, коли був молодий. Тепер я інакше ставлюсь до всього.

— Тут можна мати одну думку: хай іде, як іде!

— Правильно! Інакше збожеволіти можна. Ми, може, і без того з глузду з'їхали,— правда, Фірмен?

Вольпат згідливо киває головою, спльовує, потім уважно розглядає свій плювок.

— Твоя правда,— підтримує Барк.

— Тут уперед заглядати не доводиться. Треба жити з дня на день, з години на годину, коли можна.

— Звичайно, личино! Треба робити те, що велять, поки не накажуть забиратися.

— Он як! — позіхає Меніль Жозеф.

Засмагли, загрубілі, проїдені пилом обличчя мовчки згоджуються. Ясна річ, це думка всіх цих людей, що півтора року тому зібралися на кордонах з усіх кутків країни: відмовитися розуміти щось, а також бути собою, сподіватись не померти й боротись за те, щоб прожити якнайкраще.

— Треба робити, що велять,— це так, але треба викручуватись,— каже Барк, повагом брѳохаючи сюди й туди по болоту.

— Так, треба,— потверджує Тюлак.— Коли ти сам не викрутишся, ніхто не зробить цього за тебе!

— Ще немає такого, хто почав би піклуватись про інших.

— На війні кожний за себе.

Настає тиша. Потім із глибини своїх споминів ці люди викликають привабливі образи.

— Все це не варто,— починає Барк,— того життя, що колись було в Суассоні¹.

— Ех, кат його бери!

Відбиток утраченого раю запалюється в очах і, здається, освітлює посинілі від холоду обличчя.

— Гарне таки було життя,— зітхає Тірлуар, перестаючи чухатись і задумливо вдивляючись через окопи в далечінь.

— Ех, бодай його, та ж це місто, яке майже все евакуювали, було цілком наше! Будинки й постелі!..

— Шафи!

— Льохи!

У Ламюза навіть очі стали мокрі, обличчя розквітло, затьохкало серце.

— Довго ви там були? — питає Кадійяк, що прибув сюди пізніше з підмогою з Оверні.

— Кілька місяців...

Майже завмерла розмова оживає від яскравих згадок про часи достатків.

— Солдати,— каже Параді наче вві сні,— шмигали скрізь, по всіх дворах, і повертались до свого постою з курами, підвішеними до пояса, або з кролями під полою, підібраними в добрих людей, яких ми ніколи не бачили й не побачимо.

І всі згадують забутий смак курчати чи кроля.

— Дещо ми й платили. Гроші не переводились. Тоді ми ще були тузами.

— У крамницях залишили сотні тисяч франків.

— Мільйони! Цілими днями гуляли,— ти уявити собі не можеш,— справжнє свято, мов у казці.

— Вір чи не вір,— каже Блер Кадійякові,— але тут, як і там, де нам довелося побувати, найважче було з па-

¹ Суассон — місто і місцевість у Франції, де 1914 і 1915 рр. точились запеклі бої.

ливом. Треба було бігати по нього, шукати, роздобувати. Ех, друже, попобігали ми!..

— Стояли ми в одному місці. Кухарем був довгов'язий Мартен Сезар. Він був майстер діставати дрова.

— Еге, молодець був. Він усе вмів!

— На кухні завжди мав паливо. Інші кашовари бігають по вулицях, жаліючись, що не можуть знайти ні дров, ні вугілля, а в нього завжди було паливо. Коли ж не було нічого, він казав: «Не турбуйся, я викручусь». І викручувався.

— Він навіть переборщував. А знаєш, чим він розпалював у пічці, коли я вперше заглянув на кухню? Скрипкою, яку знайшов десь у будинку.

— Це вже свинство,— каже Меніль Андре.— Я знаю, що скрипка — це, зрештою, не така вже корисна річ, а все-таки...

— А то він ще користався більярдними киями. Мені ледве вдалося стягти в нього один, щоб зробити собі палицю. Решту — в огонь. Потім дійшла черга до крісел у вітальні, що були з рожевого дерева. Він їх розбивав уночі, бо унтери не дозволили б.

— Молодець був хлопець,— каже Пепен.— А от ми пустили в хід старі меблі, і нам їх вистачило на два тижні.

— Та й справді, чому ж це в нас нічого немає? Треба ж зварити суп, а тут ні дров, ні вугілля. Стоїш після роздачі перед купкою провізії, а товариші глузують з тебе, а потім ще й лаяти почнуть. Як же бути?

— Така вже робота! Ми не винні.

— А офіцери нічого не говорили, як ви тягли?

— Та вони самі цунили що попало, та ще як! Пам'ятаєш, Демезон, історію з лейтенантом Вірвенем, що висадив сокирою двері в льох? Якийсь солдат це побачив, і той, щоб хлопець не розголосив, подарував йому двері на розпал.

— А цей бідний Саладен, офіцер з обозу; якось надвечір його спіймали на гарячому, як він виходив з льоху, тримаючи в кожній руці по дві пляшки білого вина. Наче нянька з чотирма немовлятами. Через те, що його помітили, він примушений був знову вернутися й поділитися з усіма. А капрал Бертран, у якого свої принципи, не захотів пити. Пам'ятаєш?

— А де він тепер, цей кухар, що завжди знаходив паливо? — спитав Кадійак.

— Помер. В його казан потрапив чемодан¹. Нічого йому не сталося, але він все-таки помер з переляку, коли побачив, що макарони полетіли к бісу; лікар сказав: спазми серця. Він мав слабе серце і вмів тільки добувати дрова. Його поховали добре. Зробили труну з паркету одної з кімнат; дошки збили цвяхами, на яких висіли картини, а забивали ми їх цеглиною. Коли ми несли його на кладовище, я думав собі: «Щасливий він, що помер, а то ніколи б не заспокоївся, що свого часу не догадався скористатися паркетом для печі». Ну й стерво ж було свиняче!

— Часом солдат викручується хоч би й на шкоду товаришеві. Коли ти уникаєш робити або халонеш кращій шматок чи кращу посаду, від цього терплять інші,— філософствує Вольнат.

— Я,— каже Ламюз,— часто уникав ходити в окопи, не пригадаю навіть, скільки разів це вдавалося. Я цього не зрікаюсь. Але коли товариші в небезпеці, не уникаю. Про все забуваю. Бачу тільки людей і йду з ними. Зате в інших випадках я, голубе, думаю про себе.

Запевнення Ламюза — не пусті слова. Він справді майстер ухилятися від роботи, але, незважаючи на це, він урятовував життя багатьом поранимим, підбираючи їх під обстрілом.

Він пояснює це, не вихваляючись:

— Ми всі лежали на траві. Стріляють. Пах! Пах! Дззз! Дззз! Побачивши поранимим, я встав, хоч мені й кричали: «Лягай!» Я не міг залишити їх. І в тому заслуги не бачу, бо інакше не можу вчинити.

Майже всі солдати з нашого взводу мають чималі бойові заслуги, і військові хрести прикрашають їхні груди.

— Я,— каже Біке,— не рятував французів, зате ловив бошів.

Під час травневого наступу він кинувся вперед; ми бачили, як він зник, немов стріла, і повернувся з чотирма бовдурами в касках.

— Ну, а я нищив їх,— каже Тюлак.

Два місяці тому він з гордістю поклав дев'ятеро бошів перед захопленими окопами.

— Але,— додає він,— полював я здебільшого за їхніми офіцерами.

— Негідники!

¹ Чемодан — так називали в першу світову війну снаряди в важких гармат.

Цей крик вирвався разом в усіх присутніх.

— Ех, друже! — починає Тірлуар. — От кажуть, що німці — погань. Не знаю, так це чи ні, але мені здається, що солдати скрізь однакові, скрізь такі ж, як і ми.

— Мабуть, вони такі ж люди, як і ми, — зауважує Едор.

— Це ще невідомо! — скрикує Кокон.

— Нехай щодо солдатів, — каже Тірлуар, — це ще невідомо, але щодо німецьких офіцерів, то ні-ні: це не люди, а якісь потвори. Справжні мікроби війни. Треба побачити їх зблизька: бридкі, довготелесі, худі, наче цвяхи, а голови в них телячі.

— Або, точніше, зміїні.

— Я бачив одного полоненого, — вів далі Тірлуар, — коли повертався з служби зв'язку. От мерзотне падло! Пруський полковник з князівською короною, як мені сказали, і з золотим гербом на ботфортах. Коли його вели по траншеї, він так і накинувся, як його хтось зачепив. І на всіх дивився згори. Я й сказав собі: «Зажди, старе падло, я тобі покажу!» Я почекав, відстав од нього, а потім з усього розгону дав йому ногою в зад. Він упав на землю — трохи не задихнувся.

— Задихнувся, кажеш?

— Еге, від злості, коли зрозумів, що в його офіцерський, благородний зад штовхнув чоботом простий французький солдат. Він пищав, як баба, і розмахував руками, наче епілептик...

— Я не зла людина, — озвався Блер. — У мене діти, і мене мучило, коли, бувало, дома доводилося свиню заколотити, але цих я б раз — та й годі!

— І я також!

— Не кажучи вже про те, — додає Пепен, — що в них срібні каски й револьвери, за які можна завжди одержати сто франків, та призматичні біноклі, яким ціни нема. От лихо! Скільки я прогавив таких випадків на початку війни! Дурний ще був тоді. Так мені й треба. Але не турбуйся: срібна каска в мене таки буде. Чуєш, присягаюся, що буде! Я хочу добратися не тільки до шкури, але й до ганчірок Вільгельмового офіцера. Можеш бути певний, що я добуду все це раніше, ніж скінчиться війна.

— Ти гадавш, що їй буде кінець? — питає хтось.

— А то ні, — відповідає інший.

Аж ось праворуч чути гомін, і раптом перед нами постає група схвилюваних людей у цивільному і військовому одязі.

— В чому справа?

Біке рушає в розвідку; він скоро повертається і, показуючи пальцем через плече на строкатий натовп, каже:

— Ей, хлопці, гляньте! Публіка прийшла.

— Публіка?

— Еге ж... Цивільні, з офіцерами генерального штабу.

— Цивільні! Аби тільки витримали!

Ця фраза викликає сміх, хоч її й чули сотні разів; справедливо чи несправедливо солдати тлумачать її по-своєму, вважають іронією над своїм життям, сповненим злиднів і небезпеки.

Двоє підходять ближче; вони в пальтах і з ціпочками. Потім ще один, одягнутий мисливцем, у пухнастім капелюсі, з біноклем.

Офіцери в світло-сірих мундирах, у рудуватих або чорних лакованих чоботях ідуть слідом і показують дорогу цивільним.

Простягаючи руку, на якій виблискує шовковий нарукавник із вигиптуваними на ньому золотими блискавками, капітан показує на лавку для стрільби біля старої бійниці і пропонує відвідувачам зійти на неї, щоб оглянути. Панок у дорожньому костюмі видерся, спираючись на зонтик.

Барк каже:

— Тобі доводилося бачити начальника станції Північного вокзалу в недільному вбранні, коли він показує купе першого класу якомусь багатому мисливцеві: «Зайдіть, будь ласка, пане поміщику!» Знаєш, ці типи з вищих верств схожі на нього; вони виблискують своїм новеньким убранням, гетрами, брязкотільцями і здаються озброєними блазнями, здатними тільки для того, щоб убивати маленьких звірів.

Троє чи четверо солдатів, які були без обмундирування, сховалися в землянці. Інші не рухаються, наче паралізовані, навіть люльки згасли, чути тільки розмову офіцерів з гостями.

— Це окопні туристи, — стика каже Барк. Потім голосніше додає: — Будь ласка, сюди, шановні пані й панове!

— Заткни пельку! — шепоче йому Фарфаде, боячись, як би горлатий Барк не привернув уваги можновладних осіб.

Хтось повертає голову в наш бік. Панок у м'якім капелюсі й галстуку бантом іде до нас. У нього сива борідка; він схожий на артиста. За ним іде другий, у чорному одязі, в чорному котелку, з чорною борідкою, у білім галстуку, з лорнетом.

— А,— гукає перший панок,— ось вони, пуалю! ¹ Це справжні пуалю!

Він підходить до нас з острахом, наче до звірів у зоологічному саду, і подає руку тому, хто ближче, і це він робить так неприродно, ніби дає шматок хліба слонові.

— Хе-хе, вони п'ють каву,— зауважує він.

— У нас це зветься «соком»,— поправляє панок, схожий на сороку.

— Смачно, друзі мої?

Солдат, зніяковілий від цієї незвичайної зустрічі, щось бурмоче, сміється й червоніє, а панок відповідає:

— Е-е-е!

Потім киває головою і відступає назад.

— Дуже добре, дуже добре, друзі мої! Ви молодці!

Група цивільних пальт нейтральних відтінків, перемішана з яскравішими військовими кольорами, наче герані та гортензії на темному тлі, ворушиться, потім проходить і зникає в протилежному напрямку. Чути, як офіцер каже: «Нам ще багато чого доведеться оглянути, панове журналісти».

Коли блискуче товариство зникає, ми презираємося. Ті, що сховалися, теж помалу вилізають. Люди отямилась і низують плечима.

— Це журналісти,— каже Тірет.

— Журналісти?

— Еге ж, ті самі пташки, що висиджують газети. Ти що, дурна твоя голова, зовсім ніби не розумієш: щоб газети виходили, потрібні ж люди, що їх пишуть.

— Так це вони набивають нам голову всяким сміттям? — запитує Мартро.

Барк промовляє фальцетом, вдаючи, що читає газету, яку ніби тримає перед носом:

— «Кронпринц з'їхав з глузду після того, як його

¹ Пуалю — так називали в першу світову війну солдатів-фронтників у Франції.

було забито на початку війни, а поки що він нездужає на всякі хвороби. Вільгельм помре сьогодні ввечері й знов помре завтра. У німців немає більше бойового зняряддя, вони їдять дерево; за підрахунками компетентних людей, вони мають змогу протриматися тільки до кінця тижня. Ми з ними справимось, коли захочемо, не знімаючи рушниці з плеча. Якщо ми ще почекаємо кілька днів, то тільки через те, що в нас немає ніякого бажання покинути окопи: там так гарно, є вода, газ і душі на всіх поверххах. Єдина незручність в тому, що там надто жарко зимою... Щодо австрійців, то вони вже давно не витримують, вони тільки прикидаються...» Так базікають уже п'ятнадцять місяців, а редактор каже своїм писакам: «Ану, хлопці, до діла! Утніть це за п'ять хвилин і розмажте на чотири білі сторінки, їх треба запаскудити!»

— Справді так, — каже Фуйяд.

— Смієшся, капрале! Хіба це не правда?

— Дещо правда, проте ви даремно лаєтесь: та ж ви, хлопці, перші б зняли галас, коли б у вас одняли газети... Коли приходить газетник, ви навперейми кричите: «Мені! мені!»

— А тобі що до цього? — кричить дядько Блер. — Ти от усе кепкуєш з газет; краще роби, як я: не думай про них!

— Та годі вже про це! Перегорни сторінку, осяча голово!

Бесіда розбивається на окремі розмови; увага розпорошується. Четверо хлопців починають грати в карти і гратимуть, поки буде видно карти. Вольпат намагається піймати листок цигаркового паперу, що вилетів з його рук і шугає зигзагами над окопами, наче метелик.

Кокон і Тірет згадують казарми. Роки військової служби залишили в пам'яті не стерте ще враження; це невичерпне джерело споминів, з якого можна черпати теми для розмови десять, п'ятнадцять і двадцять років... Навіть і тоді, коли протягом півтора року зазнаєш справжньої війни.

Я чую мову тільки уривками, а решту вгадую. Адже це все ті ж анекдоти, що їх повторюють солдати з свого бойового минулого: оповідач утер носа одному паскудному унтерові дотепним слівцем, сказаним до речі. Він сміливий; він сказав голосно і просто!.. Уривки розмов долітають і до моїх вух:

— ...Ти гадаєш, я розгубився, коли Неней ляпнув це мені? Анітрохи! Всі товариші мовчали, а я голосно

сказав: «Ад'ютанте, можливо, це так, але...» (потім фраза, якої я не розчув)... О! я так і сказав. А він хоч би що! «Добре, добре»,— каже і йде собі геть; після цього він був завжди ввічливий зі мною.

— Це так у мене вийшло з Додором, коли я був у відпустці. От мерзотник! Тепер він сторожем у Пантеоні. Я ж йому втер носа! Тоді...

І кожний розповідає про свій особистий досвід.

І хоч кожен із них такий самий, як і інші, немає жодного, що не сказав би: «Я не такий, як інші».

* * *

— Поштар!

Це високий, кремезний парубок, з товстими литками, пристойно одягнений, наче жандарм.

Він у поганому настрої. Є нове розпорядження, і тепер йому треба щодня носити пошту в штаб полку. Його обурює цей захід, наче він скерований навмисне проти нього.

Одначе й лаючись, він мимохить розмовляє, за своєю звичкою, то з тим, то з іншим, гукаючи тим часом капралів, щоб роздати листи. Хоч і роздратований, він не таїться, проте, з відомостями, що їх недавно добув. Розв'язуючи шпагат на пачках листів, він ніби роздає свій запас усних новин.

Насамперед він повідомляє, що, за наказом, зовсім заборонено носити капюшони.

— Чуєш? — каже Тірет до Тірлуара.— Доведеться тобі викинути твій чудовий капюшон.

— Ов-ва! Це мене не обходить,— відповідає власник капюшона, для якого це справа не тільки комфорту, а й самолюбства.

— Це наказ головного командувача армії.

— Тоді хай генерал дасть наказа, щоб не було дощу. Я знати нічого не хочу.

Більшістю наказів, навіть не таких незвичайних, як цей, солдати завжди обурюються... перш ніж почнуть їх виконувати.

— У наказі ще сказано,— каже поштар,— стригти бороди. Та й голову під машинку!

— Заткни пельку, гладун,— гримає Барк, бо саме його чубові загрожує це розпорядження.— Нічого на мене баньки вирячувати! Облиш...

— Нащо ти мені це кажеш! Хоч виконуй, хоч ні — мені байдуже.

Поряд з цими писаними й певними новинами є ще інші, важливіші, але разом з тим непевні й фантастичні: дивізію, мовляв, незабаром мають змінити, і або пошлють на спочинок — справжній спочинок, шеститижневий, або вирядять у Марокко чи, може, в Єгипет...

— Еге!.. Ого!.. Ага!..

Всі слухають. Їх вабить щось нове, чудесне.

Проте дехто запитує поштаря:

— Хто тобі це сказав?

Той указує на джерело:

— Ад'ютант командира загону ратників, що в наряді при ГШКА.

— Де?

— При головному штабі корпусу армії... Та не він один казав мені це. Я чув це й од іншого, та тільки забув, як його звать, щось схоже на Галля, але не Галль. У нього в родині хтось велике цабе — не знаю. Так той має відомості.

— Ну й що ж?

І от усі, з запаленими очима, збились навкруг оповідача.

— Отже, ти кажеш, нас вирядять до Єгипту?.. Не знаю його. Знаю тільки, що там були фараони за часів, коли я був хлопчаком і ходив до школи. Але з того часу...

— До Єгипту...

Ця думка непомітно застряє в головах.

— О ні!..— каже Блер.— У мене буває морська хвороба... А втім, морська хвороба швидко проходить... Добре, але що скаже хазяйка?

— Що ж робити? Звикне! Побачимо негрів і великих птахів, яких там повно на вулицях, як у нас горобців...

— Але ж ми повинні були піти в Ельзас?

— Так,— відповідає поштар,— у казначействі дехто так і гадає.

— Це мені більше подобається...

...Але тверезий розум і набутий досвід беруть гору й одганяють мрію. Так часто вже запевняли, що виряджатимуть у далекі краї, і так часто цьому вірили, і так часто це не виправдовувалось! Щоразу після такої розмови всі наче раптом прокидаються.

— Все це казки! Нас уже не раз цим дурили. Не квапся вірити і не хвилюйся марно.

Всі знову розходяться по кутках; у декого в руках легка, але важлива ноша — лист.

— Ах,— каже Тірлуар,— мені треба написати листа; тижня не можу пробути, щоб не написати листа! Нічого не вдієш.

— І мені також,— каже Едор,— треба написати своїй жіночці.

— Як вона себе почуває, Марієтта?

— Гарзд! О, вона в мене молодець!

Дехто вже приладнався писати. Барк стоїть, ніби охоплений натхненням, поклавши записну книжку, а зверху на ній папір, на край стіни. Він пише, пише, нахилившись, заклопотаний, увесь пройнявшись своєю справою, ніби їздець, що мчить галопом.

Ламюз, якому бракує уяви, сидить, поклавши на свої пухкі коліна папір, і, послинивши чорнильний олівець, перечитує останні одержані листи й не знає, що б написати ще, крім того, що вже писав. Але вперто хоче придумати ще щось.

Вираз ніжної розчуленості розлився на обличчі в маленького Едора, що скарлючився в якійсь подобі земляної ніші. З олівцем у руках він зосереджено затопив погляд у папір. Замріяний, він дивиться, вдивляється, бачить, видно, себе десь під іншим небом. Він сягає аж до себе додому...

Час листів — це час, коли кожний із нас стає знову таким, яким був на волі.

Дехто поринає в минуле і знову заводить розмову про їжу.

Під корою грубих і почорнілих тіл починають битися серця; люди поринають у згадки, викликають у пам'яті світле марево минулого: літній ранок, коли свіжа садова зелень відбивається легким серпанком на білих стінах сільської хатини, або коли в степу вітер поволі й широко розгойдує жита і побіч ніжно хвилює смужку вівса... Або ж зимовий вечір, стіл, за яким сидять лагідні жінки і де пестливо й ніжно світить лампа з-під абажура.

Тим часом дядько Блер знов береться до розпочатого персня. Він настромив поки що безформний кружок алюмінію на кінець круглого дерев'яного оцупка і обточує його терлугом. Він щиро працює, увесь зосередившись, і дві зморшки вирізьбилися у нього на лобі. Часом він зупиняється, випростується і дивиться на маленьку річ з ніжністю, наче вона на нього теж дивиться.

— Ти розумієш,— казав він мені якось з приводу іншого персня,— справа не в тому, чи воно вийде гарно чи погано. Важливо те, що я сам зробив цей перстень для

своєї дружини,— розумієш? Коли мені обридла робота, я дивився на цю картку (він показує фотографію повної товстощокої жінки) і з новою охотою починав робити цей любий перстень. Можна сказати, що ми разом його робили,— розумієш? Цей перстень був мені товаришем, і з ним я попрощався, коли надсилав його жінці.

Тепер він робить другий перстень, з домішкою міді. Він працює завзято. Він хоче вкласти в цю роботу всю свою душу і палко віддається цій своєрідній каліграфії.

У цих голих земляних ямах люди, які з пошаною схилялися над легкими простими прикрасами, такими дрібненькими, що огрубіла рука ледве тримає їх, мають ще дикіший, примітивніший, але й людяніший вигляд, ніж за всяких інших обставин.

Спадає на думку перший винахідник, батько творців-художників, який намагався надати речам форму того, що він бачив, і душу того, що він почував.

* * *

— Зараз тут пройдуть! — сповіщає рухливий Біке, що виконує функції днювального в нашому секторі окопів.— О, та їх там тьма!

Справді, з'являється ад'ютант, туго затягнений, з ремінцем на підборідді, і, розмахуючи піхвами шашки, кричить:

— Геть звідси! Геть, кажу вам! Шалаєтесь тут... Марш! Щоб я вас більше не бачив у проходах!

Ми помалу подаємось. Дехто поволі з одного й з другого боку спускається східцями вниз.

Іде територіальна команда, що має в нашому секторі виконувати земляні роботи в другій лінії окопів і підтримувати сполучені тилові ходи. Вони з'являються, озброєні своїм зняряддям, погано зодягнені і з поганою виправкою.

Ми розглядаємо їх по одному, коли вони наближаються, проходять і зникають. Це — маленькі, миршаві дідусі з наче припудреними попелом щоками або хворі на задуху пузани, затягнені в надто тісні для них злинялі й брудні шинелі без гудзиків, з дірками, що зяють, мов беззубі роти...

Тірет і Барк, двоє жартунів, спершись спинами на стіну окопу й притиснувшись до неї, спочатку мовчки пильно розглядають їх. Потім починають усміхатись.

— Марш підмітальників,— каже Тірет.

— Ото сміху буде хвилини на три,— гукає Барк.

Деякі з цих стариків кумедні. У того, що саме проходить, плечі такі похилі, що нагадують верх пляшки; він вузькогрудий, з худими ногами і все-таки пузатий.

Барк уже не може стерпіти.

— Ей, слухай-но, пузань!

— Шикарне пальто,— зауважує Тірет, побачивши на тому, що проходить, шинелю з безліччю латок усіх відтінків синього кольору.

Він гукає на ветерана:

— Ей, дядьку з зразками... А йди-но сюди!

Той обертається й дивиться на нього, роззявивши рота.

— Скажи, татусю, чи не будеш ти такий ласкавий дати мені адресу твого лондонського кравця?

Старече, зрите зморшками обличчя посміхається; потім чоловігяга, що на мить зупинився на Барків оклик, дістає штовхана від тих, що йдуть ззаду, і його знову несе живий потік.

Після кількох менш вартих уваги з'являється нова жертва для жартів. На червоній брижистій потилиці в неї росте щось схоже на брудну овечу вовну. З зігнутими колінами, з тулубом, нахиленим уперед, із спиною колесом, ратник нетвердо тримається на ногах.

— Гляньте,— кричить Тірет, показуючи на нього пальцем,— знаменитий чоловік-шарманка! На ярмарку ви платили б гроші, щоб подивитися на нього, а тут за це нічого не беруть!

Ображений бурмоче прокльони. Кругом нього регочуть.

Цього досить, щоб більше підохотити двох жартунів; бажання кинути слівце, що здається смішним мало вибагливій публіці, під'юджує їх без жалю висміювати старих товаришів по зброї, що працюють день і ніч на межі цієї великої війни, щоб готувати й відновляти поля боїв.

У знуцанні починають брати участь й інші глядачі. Самі нужденні, вони починають глузувати з інших, ще нужденніших.

— Подивись на цього! І он на того!

— Ей, ти, глянь на портрет цього низькозадного! Ей, ти, далекий від неба, агов!

— А цей! Йому кінця немає! От так хмарочос! Далєбі, він вартий склянки кави! Еге ж, ти вартий склянки кави, старий?

Той, що про нього мова, ступає дрібненько, несучи мотику, наче свічку; в нього зморщене обличчя і тіло геть скорчене від ломоти в поперек.

— Ей, дідусю, чи не хочеш одержати два су? ¹ — запитує Барк, ляскаючи його по плечу, коли він проходить мимо.

Ображений солдат обурено лається: «Ах ти, блазень!»

Тоді Барк кричить верескливим голосом:

— А чи не міг би ти бути чемнішим, вонюча мордо! Старий, різко обертаючись, розлючено щось бурмоче.

— Диви, — кричить Барк, сміючись, — це старе луб'я ще й огризається! Він, бачите, вояка; він був би небезпечний, коли б йому було років на шістдесят менше.

— І коли б він не був п'яний, — додає Пепен, що шукає очима нових жертв у потоці перехожих.

Нарешті з'являються запалі груди останнього ратника; потім і його безформна спина зникає.

Процесія цих зношених ветеранів, забруднених земляною роботою в окопах, закінчується серед саркастичних і нібито злостивих фізіономій похмурих троглодитів, що наполовину висунулись із своїх брудних печер.

А час іде. Вечір починає затягувати небо сірим і чорнити речі. Він ніби змішується із сліпою долею цих людей і водночас спускається в темні душі цієї маси, що похована тут в окопах.

У напівтемряві чути тупіт ніг і гомін; це прокладає собі дорогу новий загін.

— Африканці!

Вони проходять — з рудуватими, жовтими або каштановими обличчями, з рідкими або, навпаки, з густими й виткими бородами, в зеленувато-жовтих шинелях і в забруднених касках з зображенням півмісяця, замість нашого значка — гранати. На приплюснутих або кутих і загострених обличчях, блискучих, немов мідна монета, очі нагадують кулі з слонової кості й оніксу ². Час від часу над лавою підноситься, погойдуючись, чорне, як вугілля, обличчя сенегальського стрільця ³. Ззаду за ротою несуть червоний прапорець із зображенням зеленої руки посередині.

¹ Су — дрібна французька монета.

² Онікс — дорогоцінний камінь.

³ Сенегальський стрілець — негр, уродженець Сенегалу, тоді французької колонії в Африці.

На них дивляться й мовчать. Цих нікто не чіпає. Вони викликають острах; їх бояться.

Проте африканці здаються веселими і пожвавленими. Вони, звісно, йдуть на першу лінію. Це їхнє звичайне місце, і їхня поява — певна ознака близької атаки. Вони створені для наступу.

— Вони і сімдесятип'ятиміліметрові варті того, щоб поставити за них свічку! В рішучі моменти марокканську дивізію¹ завжди посилали вперед.

— Вони ніяк не можуть пристосуватись до нас: йдуть надто швидко, і ніяк їх не зупиниш...

Поміж цих чортів з ясного дуба, з бронзи та з чорного дерева є деякі поважні: їхні обличчя турбують і лякають своєю мовчанкою, наче розставлена пастка. Інші сміються, показуючи білі зуби; їхній сміх дзвенить, наче звуки чудних інструментів.

Ми оповідаємо про їхню вдачу: про запеклість в атаках і пристрасть до багнетних боїв та про їхню безпощадність. Знов повторюють усі історії, що їх африканці самі з охотою розказують, приблизно тими ж виразами і з тими ж самими жестами: «Німець піднімає руки: «Камрад, камрад!» — «Нема тобі камрада!» І вони рухом показують, як вганяли багнет у живіт і як його потім витягали знизу, допомагаючи ногою.

Один із стрільців, проходячи, чує, про що говорять. Він дивиться на нас, широко всміхається з-під свого тюрбана й повторює, заперечливо хитаючи головою: «Ні-ні, нема камрад, ніколи не камрад! Голову геть!..»

— Вони й справді-таки іншої породи, ніж ми, і шкіра на них, мов парусина для наметів, — каже Біке, який, проте, і сам не з боягузів. — На спочинку, знаєш, вони нудьгують і тільки й чекають тієї хвилини, коли офіцер, глянувши на годинник і знову сховавши його в кишеню, скаже: «Вперед!»

— По суті, вони і є справжні солдати.

— А ми не солдати, ми — люди, — каже товстий Ламюз.

Уже темно, але це правдиве і влучне слово наче освілює тих, що перебувають тут, чогось чекаючи протягом місяців.

Усе це — люди, прості обивателі, зненацька вирвані

¹ Марокканська дивізія — дивізія, особовий склад якої (за винятком середнього та вищого командного складу) набраний у тодішній французькій колонії Марокко (Північна Африка).

із звичного для них життя. Кого не взяти з солдатів, без вибору, всі вони — темні, обмежені, байдужі, але з тверезим розумом, хоч вони його часом і втрачають. Вони дозволяють керувати собою і роблять те, що їм велять, не сперечаючись; вони дуже терплячі.

Це — прості люди, яких зробили ще простішими, і в них силою обставин загострились самі тільки первісні інстинкти: інстинкт самоохорони, егоїзм, уперта надія все пережити, радість попоїсти, попити й поспати.

Коли-не-коли крик людяності, глибоке тремтіння здіймається з темного безгоміння їхніх великих людських душ.

Коли стає вже зовсім темно, здалека, спершу невідразно, а потім голосніше й дедалі ближче, чути команду:

— Другий півзвод! Шикуйсь!

Всі стають у шеренгу. Починається переключка.

— Кроком руш! — командує капрал.

Ми рушаємо. Перед складом інструментів зупиняємось, усі товпляться. Кожен одержує лопату або кирку. Хтось із старших роздає інструмент у темряві.

— Тобі лопата. Іди. Тобі також лопата. Тобі кирка. Ану, ворухись і звільняй місце.

Ми йдемо поперечним сполучним ходом до живої, рухливої і страшної межі.

Під сірим небом великими колами шириться, виповнюючи простір, переривчасте й потужне дихання аероплана, якого в темряві не видно. Спереду, праворуч, ліворуч, — скрізь громові удари здіймають у темному синьому небі раптові короткі виблиски.

ІІІ. З М І Н А

Сіруватий світанок ледве позначається на ще безформній чорноті. Між пологим шляхом, що праворуч виходить із темряви, і темною хмарою лісу Алле, де чути шум обозу, що лагодиться вирушати, розляглося поле. Ми, із 6-го батальйону, прибули туди наприкінці ночі. Поставили рушниці в козли і тепер, серед цієї тьмяно освітленої улоговини, грузнучи в тванюці, оговиті густим туманом, стоїмо темними, синюватими групами або поодинокими привидами і чекаємо, повернувши голови до пологого шляху. Ми чекаємо решту полку: 5-й батальйон, що був у першій лінії, лишив окопи після нас.

Гомін...

— Ось вони!

Довга невиразна маса з'являється на заході й починає посуватися до нас.

Нарешті! Кінчилася ця проклята зміна, що почалася вчора о шостій годині вечора й тягнулась цілу ніч; тепер останній чоловік вийшов уже з останнього сполучного ходу.

Цього разу перебування в окопах було жахливе. Спереду була вісімнадцята рота. Від неї лишилася жменька: вісімнадцять чоловік забитих, більш як п'ятдесят поранених — за чотири дні з кожних трьох чоловік вибуло по одному. І це — без атаки, від самого тільки обстрілу.

Ми про це знаємо; і в міру того, як покалічений батальйон наближається і ми пізнаємо один одного, починаються вигуки:

— Чув? Вісімнадцята!..

І, кажучи це, кожен думає: «Коли так буде й далі, що станеться з нами всіма, що станеться зі мною?..»

Сімнадцята, дев'ятнадцята й двадцята роти одна по одній підходять і ставлять рушниці в козли.

— Ось і вісімнадцята!

Вона приходить після всіх інших. В окопах вона була перша, а зняли її останньою.

День наче трохи вмився, речі стають ясніші. Ми розпізнаємо ротного, що спускається шляхом попереду свого підрозділу. Він ледве йде, спираючись на ціпок, — у нього стара рана ще з Марни¹ і ревматизм. Він іде, похнюпивши голову в піднятому капюшоні; в нього такий вигляд, наче він іде за труною. Та воно справді так і є.

Ось і рота.

Вона виходить у страшному безладді. У всіх нас стискуються серця. Вона помітно коротша в батальйоні, ніж інші три.

Я виходжу на шлях і йду назустріч товаришам із вісімнадцятої, що спускаються вниз. Шинелі в цих мучеників одноманітно пожовклі від землі. Можна подумати,

¹ М а р н а — велика притока ріки Сени, на якій у 1914 та 1918 рр. відбулись два найзначніших бої західного фронту. В даному разі мова йде про перший бій, внаслідок якого англо-французькі армії зупинили навалу німецьких армій.

що всі вони зодягнуті в хакі¹. Сукно геть зашкарубло від рудої тванюки, що засохла на ньому. Поли шинелей, наче дошки, стукаються об жовту кору, що обтягує коліна. Обличчя змарнілі, землясті, запалі очі гарячково блищать. Пил і бруд ще більше підкреслюють зморшки на обличчях.

Серед солдатів, що вернулися з цього жахливого дня, стоїть оглушливий галас. Вони говорять усі зразу, дуже голосно, жестикулюють, сміються і співають.

Дивлячись на них, можна подумати, що це святкова юрба розсипалась по шляху!

Ось іде другий взвод на чолі із своїм довгим підпоручиком, у якого шинель підібрана і стягнена навколо тіла, наче складений зонтик. Я проштовхуюсь і дожджу до Маршалевої частини, яка більш за всіх потерпіла: з одинадцяти товаришів, нерозлучних протягом півтора року, лишилось тільки троє, з капралом Маршалем разом.

Побачивши мене, капрал радісно скрикує і всміхається; знімає руку з ременя рушниці і подає мені.

— Ну, як поживаєш, брате? Що в тебе чувати?

Я одвертаю голову й кажу майже пошепки:

— Ет, цього разу погано повелось, старий...

Він зразу хмурніє і стає серйозний.

— Так, друже, що вдієш! Цього разу це було щось жахливе... Барб'є забитий.

— Так, мені казали... Барб'є!

— Це було в суботу, об одинадцятій годині вечора. Йому знесло снарядом усю верхню частину тулуба, — каже Маршаль, — наче бритвою зрізало. А Бессу осколком снаряда розпороло живіт і шлунок. Бартелемі й Бобеза поранено в голову і в шию. Цілу ніч ми метались галопом то в один, то в другий бік по окопах, рятуючись від снарядів. Ти знав маленького Годфруа? Йому вирвало всю середину тіла. Він умить зійшов кров'ю на місці, мов перекинута відро. Це щось просто надзвичайне, — такий малий, а стільки в ньому було крові — цілий струмок зробився в окопах, принаймні метрів на п'ятдесят завдовжки. Гуньярові перебило ноги осколком. Коли його підбрали, він ще дихав. Це було на сторожовому посту. Разом з ним там був на варті і я. Але якраз перед тим,

¹ Хакі — захисний зеленувато-коричневий кслір уніформи, введений англійським командуванням ще під час англо-бурської війни (1899—1902 рр.).

як упав цей снаряд, я пішов у окопи спитати, котра година. Я побачив свою рушницю, яку лишив там, зігнутою вдвоє, наче хто зігнув її руками; дуло стало схоже на штопор, а половина приклада розлетілась на тріски. Пахло свіжою кров'ю, аж занудило.

— І Мондена також?..

— Його,— це було другого дня вранці,— значить, учора,— в лисячій норі, яку зруйнував чемодан. Він лежав, йому перебило груди... А тобі нічого не говорили про Франка, який був разом з Монденом? Обвалом йому зламало хребет. Коли його витягли й посадили на землю, він ще міг говорити; він сказав, схилиючи голову набік: «Помираю» — і вмер. Був також з ними Віжіль; його тіло лишилось ціле, але голова вся була цілком розчавлена, наче млинець,— і величезна: отака завбільшки. Коли він простягся на землі весь чорний, із сплющеною головою, здавалося, що це не він, а його тіль, яка лягає часом на землю, коли йдеш уночі з ліхтарем.

— Це той Віжіль... призову 13 року, майже хлоп'я? А Монден і Франко — славні хлопці, хоч і з нашивками! Давніх друзів менше стало, друже Маршаль!

— Так,— каже Маршаль.

Але його вже оточив цілий натовп товаришів, що накинулися на нього з запитаннями. Він відповідає на їх дотепи; всі штовхаються й сміються.

Я дивлюсь на їхні обличчя. Всі веселі, і крізь утому та бруд так і бризкає радість.

Навіть більше! Коли б на передових позиціях солдатам давали вино, я б подумав: «Усі вони п'яні».

Я придивляюся до одного з тих, що вціліли: він бадьоро наспівує, ідучи в такт: це — Вандерборн, барабанщик.

— Ну як, Вандерборн? У тебе задоволений вигляд! Вандерборн, звичайно спокійний, кричить мені:

— Як бачиш: я ось! Моя черга ще не прийшла.

І, мов божевільний, він, розмахнувшись, ляскає мене по плечу.

Я його розумію...

Коли ці люди, виходячи з пекла, наперекір усьому, щасливі, то саме через те, що вони з нього вийшли. Вони повертаються, вони врятувалися. Смерть, що була вже ось-ось, змилювалась ще раз над ними. За встановленим порядком, кожна рота йде в передні окопи раз на шість

тижнів. Шість тижнів! У солдатів на війні і в великих і в малих справах дитяча психологія: вони не заглядають далеко вперед. Вони думають тільки про завтрашній день. Сьогодні кожен з цих людей певний, що він ще трохи поживе на світі.

Ось чому, незважаючи на втому, що пригнічує їх, і на зовсім недавню різанину, що забризкала їх кров'ю, незважаючи на загибель їхніх братів, вирваних з лав поруч кожного з них, незважаючи на все це, вони святкують своє врятування, вони без краю радіють, що живі.

IV. ВОЛЬПАТ І ФУЙЯД

Коли прийшли на постій, почувся крик:

— А де це Вольпат?

— А де Фуйяд?

Їх забрав і одвів у передові окопи 5-й батальйон. Здавалося б, пора їм вернутися. Але їх немає. Пропало двоє людей із взводу!

— Чорти б його взяли! От що значить позичати людей! — бурчить сержант.

Капітан, якого повідомляють про це, лютує, лається і каже:

— Ці люди мені потрібні. негайно знайти їх! Марш!

Капрал Бертран викликав мене й Фарфаде з хибари, де ми простяглися і вже дримали.

Треба йти шукати Вольпата і Фуйяда.

Ми хутко схопились і пішли стривожені. Наших двох товаришів, яких узяв 5-й батальйон, кудись занесло під цю пекельну зміну. Хтозна, де вони тепер і що з ними!

...Ми знов ідемо узгір'ям; ми знов проходимо весь довгий шлях, пройдений за ніч і на світанку. Хоч ми без амуніції, з самими тільки рушницями, проте почувасмо себе стомленими, сонними, якимись паралізованими серед цього поля, під небом, наче заповишеним густим туманом. Скоро Фарфаде починає сопіти. Спочатку він трохи розмовляв, потім утома примусила його замовкнути. Він хоробрий, але кволий і не звик користуватися ногами в своєму колишньому житті, бо з молодих років сидів у бюро мерії між грубою і старими збляклими папками і чиркав пером.

В ту мить, коли ми виходимо з лісу, щоб, сковзаючись і тьопуючи в багні, заглибитись у мережу сполучних ходів, попереду вималювались дві тонкі тіні.

Наближаються два солдати: ми бачимо їхні скочені шинелі й лінії рушниць. Два обриси, похитуючись, вирисовуються ясніш.

— Це вони!

В однієї з тіней — закутана в біле, велика голова.

Один із них поранений. Це — Вольпат!

Ми біжимо їм назустріч. Наші підшви чавкають, загрузаючи в грязюці й вириваючись із неї, і патрони бряжчать у патронташі.

Вони спиняються й чекають нас. Коли підходимо так, що чути голос, Вольпат кричить:

— Ви якраз вчасно!

— Ти поранений, старий?

— Що? — питає він.

Крізь товстий шар бинтів, якими обмотана його голова, він нічого не чує. Доводиться кричати, щоб він розчув. Ми підходимо до нього ближче й кричимо. Тоді він відповідає:

— Нічого особливого... Ми вертаємося з нори, куди в четвер завів нас п'ятий батальйон.

— І з того часу ви були там? — гукає йому Фарфад, і верескливий, наче жіночий голос його проникає крізь бинти, що закривають вуха Вольпата.

— Еге ж, там і лишилися,— каже Фуйяд, брутально лаючись.— А ти гадаєш, що ми вилетіли на крилах чи виповзли рачки, без наказу?

Обидва вони сідають на землю. Вольпатова голова, загорнута в полотно, з величезним узлом угорі, здається купою брудної білизни, а на тлі її жовтаво-чорною плямою вирізняється обличчя.

— Про вас забули, бідолахи!

— Еге,— кричить Фуйяд.— Забули. Чотири дні й чотири ночі в ямі, виритій снарядом, де нас поливало дощем куль і де до того ж дуже смерділо.

— Звісно,— каже Вольпат.— Це тобі не звичайний вартовий пост, з яким маєш справу під час регулярної служби. Цей пост просто яма від снаряда, схожа на всяку іншу яму від снаряда, та й годі. Нам сказали в четвер: «Стійте тут і стріляйте безперестанку». Правда, на другий день якийсь тип із служби зв'язку п'ятого батальйону показав свого носа: «Що ви тут робите?» — «Та от стріляємо. Нам наказано стріляти, а раз наказно, то мабуть, так треба. Ми чекаємо, поки нам накажуть робити щось інше». І він подався собі геть. Вигляд у нього

був не зовсім певний. Мабуть, боявся чемоданів. «Це двадцять другий», — сказав він.

— У нас була, — каже Фуйяд, — на двох одна хлібина й відро вина, — його нам дали у вісімнадцятій роті, та ще ящик патронів. Ми стріляли й попивали винце. З обережності лишили про запас кілька патронів та скибку хліба, але вина — ні краплі.

— І даремно, — зауважує Вольпат, — пити нам дуже хотілось. А скажіть-но, хлопці, чи немає у вас часом чогось горло промочити?

— У мене ще лишилося з кучоль вина, — відповідає Фарфаде.

— Дай йому, — каже Фуйяд, показуючи на Вольпата, — бо він утратив багато крові. Мені ж тільки пити хочеться.

Вольпат трусився, і серед ганчірок, намотаних на голову, маленькі очі його хворобливо блищали від лихоманки.

— Ну, й добре ж! — проказав він, п'ючи. — А потім, — додав він, вихлюпуючи, як вимагає солдатська ввічливість, на землю рештки вина з кварти Фарфаде, — ми впіймали двох бошів. Вони рачкували полем і зосліпу попали в нашу нору, наче кроти в пастку. Ми їх зв'язали. І от... Постріляли тридцять шість годин, потім у нас патронів не стало. Тоді ми набили патронами магазинки бошів та й стали чекати, не відходячи від них. Той тип із служби зв'язку забув, мабуть, сказати в себе, що ми тут. Ви, шоста, забули нас забрати назад; вісімнадцята також забула. Ми ж були не на звичайному посту, де зміна відбувається в певний час; я вже думав, що нам доведеться стовбичити там, поки повернеться полк. Виручили нас нарешті санітари двохсотого, що прийшли шукати поранених і повідомили про нас. Тоді нам було наказано негайно вибиратися. Ми приготувались, насміхаючись з цього «негайно». Розв'язали бошам ноги, відвели їх і здали двісті четвертому. А тепер ось ми тут.

— По дорозі ми навіть витягли сержанта, що заліз у якусь нору і не міг вилізти, бо його контузило. Ми добряче вилаяли його; це трохи підбадьорило його, і він подякував нам. Його прізвище — Сасердот.

— Ну, а твоя рана?

— Я поранений у вуха. Снаряд, — таки добрячий чемодан, — як лусне. Коло голови мені пройшов, скажу тобі, наче блискавка, але голови не зачепив, хватонув тільки за вуха.

— Якби ти бачив,— каже Фуйяд,— що зробилося з цими вухами. Висять, наче ганчірки. При нас було два пакети перев'язних матеріалів, та санітари дали нам ще один. І він усі три бинти накрутив навколо казанка.

— Давайте нам ваші речі, й ходімо!

Ми з Фарфаде поділили між собою Вольпатову ношу. А Фуйяд, похмурий від спраги, з пересохлим горлом, бурчить і уперто не дає своєї рушниці й спорядження.

Ми йдемо поволі. Кумедно якимось, що не йдеш в строю; це так рідко буває, що якимось дивно і приємно. Подих волі звеселяє скоро всіх нас чотирьох. Ми йдемо полем, наче гуляємо для власного задоволення.

— Проходжаємось,— гордо каже Вольпат.

Коли ми доходимо до того місця, де шлях звертає з бугра, він поринає в рожеві мрії:

— А знаєш, браток, у мене, зрештою, добра рана, вигідна. Мене евакуюють,— це безперечно.

Його очі змуряються й виблискують серед величезної білої кулі, що хитається в нього на плечах — трохи червоною там, де вуха.

Чути, як у яру, де лежить село, б'є десять годин.

— Наплювати мені на час,— каже Вольпат.— Він більше нічого не заподіє мені.

Він стає балакучий. Його трохи лихоманить, і це поживляє його мову. Він говорить у такт із повільною ходою, що дає ілюзію волі.

— Мені, безперечно, почеплять червоний ярлик і відішлють у тил. Зо мною їхатиме ввічливий тип, що скаже мені: «Ось сюди, а потім зверніть праворуч... Ну-бо, бідолахо ти мій!» Потім польовий госпіталь, потім санітарний поїзд, кошачі ніжності паній із Червоного Хреста на протязі всього шляху, як це було з Жюлем Крапле; потім тиловий госпіталь. Ліжка з білими простиралами, грубка, що гуде посеред кімнати, люди, що мають спеціально доглядати тебе, стежити за госпітальним режимом, туфлі, що належать тобі, і нічний столик — меблі! А з харчами як добре по великих госпітальях! Їстиму там смачно, прийматиму ванни, взагалі — братиму все, що можна. А щоб одержати ласощі, там не треба битися з іншими до крові. Руки мої лежатимуть поверх ковдри, нічого не роблячи, наче розкішні іграшки, а ноги під ковдрою будуть гарячі, мов розпечені зверху донизу, і я розкидатиму їх, наче фіалки...

Вольпат зупиняється, риється в кишенях і разом із

своїми знаменитими суассонськими ножицями щось витягає і показує мені:

— Глянь! Ти це бачив?

Це фотографія його дружини і двох хлопчиків. Він уже її не раз показував мені. Я дивлюсь і хвалю.

— Поїду на поправку,— каже Вольпат,— і поки вуха приростатимуть, жінка й діти дивитимуться на мене, а я на них. І поки вуха ростимуть, наче салат, війна, друзі мої, підійде до кінця... Росіяни натиснуть... Та мало що може статися!..

Він заколисував себе рожевими надіями, думав уголос, нібито його вже відокремило від нас особисте щастя.

— Розбійник ти! — скрикнув Фуйяд.— Тобі надто щастить!

І справді, як йому не заздрити? Він має поїхати звідси на два-три місяці і на цей час замість того, щоб бідувати й бути в небезпеці, перетвориться на рантьє.

— Спочатку,— каже Фарфаде,— мені здавалося чудним, коли я чув про бажання дістати «добру рану». Але все-таки, хай хоч що кажуть, тепер я розумію, що це єдине, чого може сподіватись бідний солдат, коли він ще не з'їхав з глузду.

* * *

Ми підходили до села. Огинали ліс.

Раптом на узліссі з'явилась проти світла жіноча постать. Проміння осявало її. Вона стояла на узліссі, де дерева утворювали синювате тло,— струнка, з русявим волоссям: на блідому обличчі її великі очі здавалися нічними тінями. Ця чарівна істота пильно подивилась на нас, похитуючись на ногах, потім раптом зникла в чагарнику. Наче смолокип погас.

Ця поява і це зникнення так вразило Вольпата, що він втратив нитку своєї балачки.

— Прямо тобі коза, ця жінка!

— Ні,— одмовив Фуйяд, не дочувши,— її звуть Едоксі. Я її знаю, я вже бачив її. Біженка. Не знаю, звідки вона, але живе в Гамблені, в одній сім'ї.

— Вона худорлява, але вродлива,— констатував Вольпат.— Справжнє курчатко... А оката яка! От би приголубити її.

— Чудна вона,— каже Фуйяд.— На місці не постойть... То тут, то там бачив її русяве волосся. Потім

зникла! Нікого нема. І знаєш, нічого не боїться. Іноді доходить майже до передових ліній. Одного разу бачили, як вона бродила по полю перед окопами. Чудна вона!

— Глянь, ось вона знову! Вона нас з очей не спускає. Хто б це її цікавив?

Силует, окреслений світлими лініями, маячив у цю мить уже на іншому краю узлісся.

— Щодо мене, то мені на жінок начхати,— заявив Вольпат, знову цілком захоплений своєю думкою про евакуацію.

— В усякому разі один з нашого взводу втелепався в неї... Диви — про вовка поговорка...

— А тут його й хвіст.

— Ще ні, але майже... Дивись!

З кущів витикається праворуч од нас пика Ламюза, що нагадує рило рудого кабана.

Він ішов слідом за жінкою. Угледівши її, зупинився на мить, потім, захоплений, кинувся до неї. Але по дорозі наткнувся на нас.

Упізнавши Вольпата і Фуйяда, товстий Ламюз аж скрикнув з радощів. Тепер він думав тільки про те, щоб забрати в нас швидше мішки, рушниці й ранці.

— Давайте мені все це! Я спочив. Та давайте ж!

Він хотів усе нести. Фарфаде і я охоче звільнились від Вольпатових речей, і навіть Фуйяд, що остаточно стомився, згодився передати йому свій ранець і рушницю.

Ламюз став якоюсь ходячою купою. Він зовсім зник під величезною, незручною ношею, зігнувся вдвоє і ледве пересував ноги.

Але почувалось, що він під владою настирливої думки. Він усе позирав убік. Шукав жінку, що до неї було кинувся.

Щоразу, зупиняючись, щоб поправити свою поклажу, перепочити й витерти піт, він крадькома оглядався навколо і пильно вдивлявся в узлісся. Але жінки він більше не бачив.

А я побачив її... І на цей раз у мене склалось враження, що хтось із нас її цікавить.

Вона виглянула наполовину ліворуч од нас, із зеленої сутіні лісу. Тримаючись рукою за гілку, вона нахилилась уперед, виблискуючи чорними, як ніч, очима на блідому обличчі, що, яскраво освітлене збоку, сяяло, наче серп місяця. Я бачив, як вона усміхалась.

Простеживши за напрямом її погляду, я побачив трохи позад себе Фарфаде, що й собі усміхався.

Потім вона зникла серед листя, понісши з собою й цю подвійну усмішку.

Ось як я розкрив зв'язок цієї гнучкої й делікатної, не схожої ні на кого циганки і Фарфаде, що виділявся серед нас своєю поставою, був тонкий, гнучкий і тремтливий, наче бузок. Ясно...

Ламюз нічого не бачив, засліплений і перевантажений багажем, взятим у мене й у Фарфаде, уважно пильнуючи рівноваги та місця, куди ступали його обважнілі ноги.

Одначе в нього нещасний вигляд. Він стогне, задихається від важкої й сумної думки, що полонила його. Мені здається, що я чую, як у його хрипкому диханні б'ється й клекоче серце. Дивлячись на Вольпата, в якого голова, закутана бинтами, мов капюшоном, і на цього великого, дужого й повнокровного чоловіка, що приховує в собі глибокий вічний порив, силу якого тільки сам він може збагнути, я бачу, що з цих двох небезпечніше поранений не той, кого вважають пораненим.

Нарешті ми приходимо в село.

— Вип'ємо,— каже Фуйяд.

— Мене евакуюватимуть,— кинув Вольпат.

Ламюз сопє:

— Мм... Мм...

Побачивши нас, товариші кричать, збігаються на невеликий майдан, де стоїть церква з двома баштами, так пошкоджена обстрілом, що її не можна пізнати.

V. ПРИТУЛОК

Тьмянний шлях, що тягнеться серед нічного лісу, химерно загромождений тінями. Ніби за якимись чарами ліс виступив із берегів і розлився в густій темряві. Це йде полк, шукаючи нового постою.

У темряві важкі ряди тіней, високих і широких, штовхаються: кожна хвиля під тиском задньої набігає на передню. По боках рухаються стрункіші привиди начальників. Глухий гамір — суміш вигуків, уривків розмови, співів, наказів і нападів кашлю — здіймається над густим натовпом, стисненим схилами. Цей галас супроводить тупіт ніг, бряжчання багнетних піхов, кухлів і металевих бідонів, гуркіт і стукіт шістдесятьох возів полкового обозу, що йдуть за двома батальйонами. І ця галаслива й розтягнена маса така велика, що, незважаючи на

безмежний простір нічного неба, здається, ніби кругом тхне, як від лев'ячої клітки.

В шерензі не видно нічого. Та коли ненароком наштовхнешся на переднього, мимоволі помічаєш бляху канка, сталь голубого шолома та чорну сталь рушниці. Іншим разом при світлі жмута сліпучих іскор, викресаних кресалом, або при полум'ї, що хилитається на мініатюрному сірничку, помічаєш, крім близьких і яскравих рельєфів рук і облич, також невиразний і неправильний силует плечей із шоломами зверху, що ніби котяться, наче хвилі, в наступ на темряву. Потім усе зникає, і в той час, як ноги ступають, очі кожного вдивляються в те місце, де має бути спина того, хто йде попереду.

Після кількох зупинок, коли дозволять схилити голову на ранець біля козел з рушниць,— їх складають за сигналом свистка, страшенно хапливо і водночас гнітюче повільно, бо нічогісінько не видно в чорній і густій, як чорнило, п'їтмі,— помалу починається світанок. Він випростується і опановує простір. Стіни темряви безладно завалюються. Ще раз ми споглядаємо величне видовище народження дня над нашою вічно мандрівною ордою.

Нарешті ця похідна ніч наближається до кінця. Здається, ніби ми поступово проходимо через концентричні кола менш густої темряви, півтемряви та тьмяного світла. Ноги задерев'яніли, спини зацім'їли, плечі наче побиті. Обличчя залишаються сірі й чорні: можна подумати, що вони не в силі видертися з нічних обіймів і що ніколи не поцастить позбутись їх.

Цього разу велика людська отара йде на відпочинок на новий постій. Де нам доведеться жити вісім днів? Як гадають (але ніхто цього не певен), у Гошен-л'Аббе. Про це село розказують дива:

— Просто тобі писанка!

На тлі ранкового сутінку вже починаєш угадувати постаті й обриси товаришів і впізнавати похнюплені голови й позіхаючі роти. У шерехах чути голоси:

— Ніколи ще не було такого постою. Там і бригадне командування і військова рада. Там ти знайдеш у крамарів геть усе.

— Якщо там бригада, то є все.

— А як ти гадаєш, чи знайдемо там приміщення для нашого взводу, де б можна було їсти?

— Кажу тобі: все, що хочеш!

Якийсь скептик хитає головою:

— Який буде постій, де я ніколи не був, не знаю,—

каже він.— Але знаю, що він буде такий, як і в інших місцях.

Йому не вірять. Після нічного гарячкового шарварку всім здається, що це буде якась обітована земля, що, йдучи на схід заціпенілі від холоду, ми все наближаємось до нового селища, яке принесе з собою світло.

* * *

На світанку підходимо до будиночків, що ще сплять біля підгір'я, закутані в сірий туман.

— Тут!

Ху! За ніч пройшли двадцять вісім кілометрів...

Але в чому річ?.. Ми не зупиняємось, минаємо будинки, що поступово знову поринають у безформний густий туман, вгортаючись у свій таємничий саван.

— Здається, ще довго треба йти. Це там, он там.

Ідемо механічно. Все тіло наче закам'яніло, суглоби ниють так, що хочеться кричати.

День запізнився. Імлиста пелена вкриває землю. Так холодно, що під час зупинок люди, розбиті втому, все ж не зважаються сісти і сновигають наче привиди у вогкому й густому тумані. Колючий зимовий вітер січе шкіру, підхоплює й несе геть слова й зітхання.

Нарешті сонце пробиває туман, що повиває і пронизує нас. Здається, ніби якась феєрична просіка відкривається серед навислих над землею хмар.

Солдати потягуються, наче прокидаючись, і поволі підводять свої обличчя назустріч позолоченому сріблу першого проміння.

Незабаром сонце починає пекти, і тоді стає надто душно.

Солдати у шерехах починають задихатися, потіють і нарікають ще більше, ніж нарікали, коли цокотіли зубами від холоду й коли туман наче проводив по наших обличчях та руках своєю мокрою губкою.

Місцевість, якою ми проходимо цього душного ранку, вапнякова.

— Вони брукують вапняком, ці задрипанці.

Шлях зробився сліпучо-білий, і над нами тепер простяглась довга хмара вапнякового пилу.

Обличчя червоніють і блищать, наче полаковані; здається, що червоні лиця намащені вазеліном. Щоки й лоби вкриваються сірою плівкою, що склеює і сушить шкіру. Ноги втрачають вигляд ніг, наче вони бовтались

у цебрі з вапном. Ранець і рушниця припорошені білим порохом, і наша довга юрба праворуч і ліворуч залишає на придорожній траві молочно-білу борозну.

На додачу до цього:

— Праворуч! Обоз!

Ми, поспішаючи, звертаємо праворуч.

Обоз грузовиків — довгий ланцюг величезних чотирикутних болідів — котить шляхом з пекельним гуркотом. Прокляття! Він здіймає, проїжджаючи, густий килим білої пудри, що вкриває, наче ватою землю, і на ходу накидає нам його на плечі!

Тепер ми одягнені в світло-сіре покривало, а обличчя вкрились блідими масками, густішими на бровах, на вусях, на бороді та в рівчаках зморщок. У нас такий вигляд, наче ми, лишаючись самими собою, заразом стали якимись чудними дідами.

— Коли постаріємось, будемо отакими бридкими, як зараз, — каже Тірет.

— Ти навіть плюєшся білим, — зауважує Віке.

Коли ми зупиняємось і стоїмо нерухомо, то здаємось рядами гіпсових статуй, на яких де-не-де з бруду проглядають рештки людської подоби.

Рушаємо знову. Мовчимо. Стомились. Важко ступити крок. Обличчя перекривлені гримасами, які застигають під білою коростою. Надлюдське зусилля стискає наше тіло, від утоми відчуваєш себе так бридко, що аж нудить.

Нарешті помічаємо базу, якої так ждали: за горбом на другому вищому горбі — шиферні дахи серед листя, зеленого, мов свіжа салата.

Село — там; його видно, але воно ще далеко. Наш полк поволі повзе до нього, воно наче віддаляється.

Кінець кінцем, опівдні ми приходимо на постій, що почав уже здаватися неймовірним і легендарним.

Полк мірною ходою, з рушницями на плечах, вступає в Гошен-л'Аббе і затоплює вулицю по самі береги. Більшість сіл у Па-де-Кале складається з однієї тільки вулиці. Але якої вулиці! Вона часто має кілька кілометрів завдовжки. Тут одна велика вулиця розгалужується розвилкою перед мерією і утворює ще дві вулиці, нерівно обрублені низькими фасадами будинків.

Велосипедисти, офіцери, ординарці відокремлюються від довгої рухливої маси. Потім частинами, в міру того, як ми посуваємось вперед, люди наче провалюються

у ворота сараїв, бо вільні ще будинки заброньовані для офіцерів та канцелярії... Наш взвод спершу повели на край села, але трапилось непорозуміння між квартир'ерами, і нас повели на другий край, той самий, з якого ми ввійшли.

Це ходіння туди й сюди забирає час, і стомлені й знервовані від непотрібного блукання солдати взводу, який ганяють з півночі на південь і з півдня на північ, нетерпеливляться. Головне якнайскоріше влаштуватися і звільнитись, коли хочеш здійснити давно вимріяний план: знайти і найняти в когось із мешканців приміщення з столом, де взвод міг би влаштуватися під час обіду. Ми багато говорили про цю справу і про її приємні вигоди. Обмірковували, склалися й вирішили піти цього разу на додаткову витрату.

Але чи це вдасться? Багато приміщень уже зайнято. Не тільки ми принесли сюди мрію про комфорт! І тепер усі один поперед одного бігають, шукаючи приміщення для столування. Ще три роти прийдуть після нашої, але чотири прийшло раніше; крім того, потрібні їдальні для санітарів, писарів, шоферів, ординарців та інших, їдальні для унтер-офіцерів і ще не знати для кого... Всі ці люди сильніші за простих солдатів роти, мають більшу свободу дії і більше засобів і можуть заздальгідь здійснити свої плани. І поки ми по чотири маршируємо до сарая, відведеного нашому взводу, ці люди стоять уже на завойованих порогах.

Гірет мукає, мов корова, і мекає, ніби вівця.

— Ось і стійло!

Сарай досить просторий. Різана солома, звідки здіймається хмара куряви, тхне нужником. Але зате це майже закриті приміщення. Ми розміщуємось і скидаємо ранці.

Ті, що мріяли, як завжди, про рай, знову розчаровані.

— Адже тут так само паскудно, як і в інших місцях.

— Так самісінько.

— Ще б пак...

Але не можна гаяти часу на балаканину. Треба розібратись у ситуації і випередити інших. Ми поспішаємо. Хоч поперек мов розбитий і ноги болять, ми завзято робимо останнє зусилля, від якого залежатиме наш добробут протягом тижня.

Взвод розділяється на два патрулі, що швидко прямують, один праворуч, другий ліворуч, вулицею, вже повною заклопотаних пошуками солдатів. Групи стежать одна за одною... і поспішають. У деяких місцях вони стикаються і діло доходить до штовханини й лайки.

— Почнімо он звідти, а то прогавимо.

У мене враження своєрідного запеклого бою між усіма солдатами на вулиці села, яке тільки що захоплено.

— Для нас, солдатів, — каже Мартро, — війна — це завжди боротьба й завжди бій!

* * *

Ми стукаємо по черзі у двері, боязко рекомендуємось і пропонуємо себе, наче непотрібний крам. Один з нас питає:

— Чи нема у вас, мадам, для солдатів маленького куточка? Ми заплатимо.

— Ні, в мене офіцери, — або унтер-офіцери, або тут їдальня для музик, писарів, поштарів, санітарів тощо.

Невдача за невдачею. Перед нами зачиняються всі двері, і ми переглядаємось дедалі з меншою надією.

— О господи! От побачиш, нічого не знайдемо, — бурчить Барк. — Тут надто багато всякої холери, що розташувалась поперед нас. Паскуди!

Натовп збільшується з усіх боків. Три вулиці геть почорніли від люду, що заливає їх, ніби вода в сполучених посудинах. Стрічаються місцеві жителі — старі або каліки, що плентаються, шкутильгаючи, або дуже молоді, що лишилися через якусь хворобу чи просто завдяки зв'язкам. Серед жінок — старі, багато й молодих дівчат, огрядних, із щоками, наче набитими ватою; вони ходять перехильцем, коливаючи білим тілом, наче гуски.

На мить, між двома будинками, у вулиці, я побачив жінку, що промайнула мов привид на чорному тлі.

Це Едоксі! Едоксі, жінка-коза, що за нею там, на полі, наче фавн ганявся Ламюз. Того ранку, коли вели пораненого Вольпата та Фуйяда, я бачив її, схилену на узліссі, й помітив, як вона обмінялась усмішкою з Фарфаде.

Це її я щойно побачив на мить, наче сонячний промінь у цій вуличці. Потім вона зникла за рогом стіни, і навколо стало похмуро... Вона вже тут! Невже ж вона йшла за нами під час нашого довгого і тяжкого переходу? Її вабить до нас...

Зрештою і вигляд у неї такий, наче вона дуже чимсь захоплена: хоч як швидко промайнуло її обличчя, обрамлене світлим волоссям, проте я добре бачив, що обличчя в неї поважне, замріяне, заклопотане.

Ламюз, що йде за мною, не бачив її. А я йому не сказав. Він ще помітить цю вродливу жінку, до якої рветься вся його істота, але яка ухиляється від нього, наче блукаючий вогник. Однак зараз ми заклопотані справами. Треба неодмінно здобути жаданий куток. Ми знову рушаємо шукати з одчайдушною енергією. Барк тягне нас. Він гаряче взявся до справи. Він аж трусить-ся, і видно, як тремтить його чуб, припорошений пилом. Він нас веде і пропонує спробувати постукати в жовті двері перед нами. Вперед!

Коло жовтих дверей ми зустрічаємо зігнуту постать. Блер, поставивши ногу на залізку, зчищає ножем з черевика налишлу білу грязь. Він має такий вигляд, наче ліпить статую.

— В тебе ноги ніколи не були такі білі,— жартує Барк.

— Без жартів,— каже Блер,— ти не знаєш, де фургон?

Він пояснює:

— Я мушу розшукати фургон дантиста, щоб мені повитягали старі пеньки, які ще лишились, і вставили щелепу. Здається, цей фургон отаборився десь тут.

Він складає ніж, коває в кишеню і йде вздовж муру в надію відновити свою щелепу.

Ми ще раз вдаємось до нашого жебрацького благання:

— Добридень, мадам! Чи нема часом у вас маленького куточка, де б ми могли їсти? Ми заплатимо, заплатимо, будьте певні...

— Немає...

У просвіті низького вікна, наче в акваріумі, з'являється кумедне пласке обличчя старого; воно покарбоване паралельними зморшками й схоже на стару списану сторінку.

— У тебе ж є ще псарня.

— У псарні нема місця. До того ж там ми золимо білизну...

Барк користується з нагоди.

— Може, це й годиться. Можна глянути?

— Там золять білизну,— бурчить жінка, продовжуючи підмітати.

— Знаєте,— каже Барк, усміхаючись, з ласкавим виразом на обличчі,— ми не з тих непорядних людей, що напиваються й бешкетують. Так можна поглянути, га?

Добра жінка кидає віник. Вона худа і плеската. Кофта висить у неї на плечах, як на вішалці. У неї невиразне, застигле, наче картонне обличчя. Вона дивиться на нас, вагається, потім неохоче веде у дуже темне приміщення, завалене брудною білизною.

— Чудово! — щиро кричить Ламюз.

— Яке гарненьке дівча,— каже Барк і гладить по рожевій, наче з фарбованого каучуку, щічці маленьку дівчинку, що позирає на нас у півтемряві, задерши свій брудний носик.— Це ваша, мадам?

— А цей теж? — зважується сказати Мартро, дивлячись на чималу дитину з надутими, мов пупири, щічками, на яких до блискучих слідів варення поприлипав пил.

І Мартро нерішуче пестить це замузане личко.

Жінка не відповідає.

Ми стоїмо і скалимо зуби, наче старці, на яких ще не звернули уваги.

— Аби тільки вона згодилася, стара задрипанка! — занепокоєно шепоче мені Ламюз.— Тут чудово, а в інших місцях, сам знаєш, скрізь уже повно.

— Тут нема стола,— каже нарешті жінка.

— Не турбуйтеся за стіл,— заявляє Барк.— Он у кутку стоять старі двері. Вони нам правитимуть за стіл.

— Ви ще повитягаєте та поперекидаєте всі мої речі! — сердиться жінка з картонним обличчям, шкодуючи, очевидно, що не випроварила нас зразу.

— Не турбуйтеся, кажу вам. Ось чекайте, зараз самі побачите. Ей, Ламюз, допоможи мені!

Вони кладуть старі двері на дві бочки під незадоволенням поглядом баби.

— Трохи почистити,— кажу я,— і буде гаразд.

— Отак, тьотю, добрий помах віника замінить нам скатертину.

Вона не знає, що сказати, і злісно дивиться на нас.

— У мене тільки два табурети, а вас скільки?

— Дванадцять приблизно.

— Дванадцять, Єзус-Марія!

— Що ж такого? Все буде гаразд, бо тут онде є дошка, значить лавочку вже знайшли. Чи так, Ламюз?

— Авжеж, — погоджується Ламюз.

— Я бережу цю дошку, — каже жінка. — Солдати, що були поперед вас, уже намагались потягти її.

— Та ми ж не злодії, — обережно зауважує Ламюз спокійним тоном, щоб не розсердити це створіння, від якого залежить наш добробут.

— Я цього не кажу, але, знаєте, солдати все руйнують. Ох, яке нещастя з цією війною!

— Отже, коли так, скільки це буде коштувати — приміщення для їдальні, а також щоб підігріти дещо на плиті?

— Це коштуватиме двадцять су на день, — вимовляє господарка силувано, наче в неї вимагали цю суму.

— Це дорого, — каже Ламюз.

— Так платили інші, які стояли до вас. Вони були навіть такі ласкаві, що давали нам харчі. Я добре знаю, що для солдатів це не важко. Якщо ви вважаєте, що це дуже дорого, мені легко знайти інших клієнтів на цю кімнату, цей стіл і плиту, і їх буде не дванадцять. Ходять увесь час, дали б ще дорожче, якби скотіла їх пустити. Дванадцять!..

— Я кажу «дорого», але зрештою хай буде так, — поспішає додати Ламюз. — Як ви, хлопці?

На це питання, поставлене тільки для проформи, ми даємо згоду.

— Добре випити б! Хоч би раз ковтнути, — каже Ламюз. — Чи не продасте вина?

— Ні, — каже жінка.

Вона додає тремтячим від гніву голосом:

— Уявіть собі, військово начальство примушує тих, що тримають вино, продавати його по п'ятнадцять су! П'ятнадцять су! Що за нещастя з цією проклятою війною! Втрачаєш сам, коли продаєш за п'ятнадцять су! Отож, я не продаю вина. В мене є вино тільки для себе. Звісно, іноді, щоб зробити послугу, я продаю трохи вина знайомим та людям, що розуміються на речах, але ви й самі гаразд тямите, що не по п'ятнадцять су.

Ламюз вважає себе за одного з тих, що розуміються на речах. Він хапає баклажку, що завжди у нього при боці.

— Дайте мені літр. Скільки це коштуватиме?

— Двадцять два су, своя ціна. Але, знаєте, це тільки, щоб зробити вам послугу, бо ви військові.

Барк, якому трохи не увірвався терпець, щось бурчить набік. Жінка скидає на нього скоса злим оком і робить жест, наче хоче повернути баклажку Ламюзові.

Однак Ламюз, маючи надію нарешті випити, червоніє, наче він уже випив, і поспішає втрутитись:

— Не турбуйтеся, це лишиться між нами, тьотю; ми вас не зрадімо.

Вона стоїть, нерухома й незграбна, і лає тверді ціни на вино. І переможений пожадливістю, Ламюз так низько падає, поступаючись своїм сумлінням, що каже їй:

— Що ви хочете, мадам, військові не розуміються на цьому.

Вона веде нас у льох. У ньому стоять три великих барила, що впадають в око своїми солідними округлими боками.

— Це все ваш невеликий особистий запас?

— Ця стара знає, що робить,— бурчить Барк.

Відьма дражливо обертається.

— Ви хочете, щоб ми зубожіли через цю нещасну війну! Досить і так втрачаємо гроші то на одному, то на другому.

— А на чому саме? — наполягає Барк.

— Видно, що вам не доводиться ризикувати своїми грошми.

— Ні, ми ризикуємо тільки своєю шкурою.

Ми втручаємось, занепокоєні небезпечним для нашого головного інтересу поворотом розмови. Тим часом хтось заторгав двері в льох, і за ними обзивається чоловічий голос:

— Ей, Пальміра!

Жінка виходить, кульгаючи, лишаючи з обережності двері відчиненими.

— Добре влаштовано! — звертається до нас Ламюз.

— Ну й гидота ці люди! — шепоче Барк, не в силі стерпіти.

— Це ганьба! — каже Мартро.

— Можна подумати, що ти бачиш таке вперше!

— А ти, Ламюз, — докоряє Барк, — як ти легко й спокійно з жадоби до вина кажеш: «Що ви хочете, мадам, військові не розуміються!» Ну, старий, де ж твоя совість!

— А як же інакше скажеш? Тоді довелось б попрощатись і з столом і з вином. Якби вона заправила за своє вино й сорок су, ми все одно взяли б, хіба не так? Зна-

чить, нам ще й пощастило. Визнаю, що я трохи переборщив, бо не був певен, що вона згодиться.

— Відомо, скрізь і завжди та сама історія, та все-таки...

— Що ж, населення гріє руки! Але так і повинно бути, щоб хтось багатів. Не можуть же всі воювати.

— Ох, і народ же тут, у східній частині!

— Ну, а в північній?

— ...Там нас приймали, розкривши обійми!..

— З простягнутою рукою, так...

— Я кажу, — повторює Мартро, — що це ганьба!

— Заткни пельку! Ось іде знов ця корова...

Ми повернулись на постій сповістити про наш успіх.

Потім пішли купити дещо. Коли ми повернулись до нашої нової їдальні, там уже готували сніданок. Барк пішов до розподільника і, хоч той не любив видавати продукти, все ж домігся, завдяки особистим зв'язкам з головним роздавачем, що йому дали безпосередньо картоплю й м'ясо, — пайку, яка припадала на п'ятнадцять осіб.

Він купив невеличкий шматок сала за чотирнадцять су, щоб смажити картоплю. Придбав також чотири банки консервованого гороху. А банка консервів із телятини, що є в Андре Меніля, лишиться нам на закуску.

— Тут у нас все буде як слід! — каже Ламюз захоплено.

* * *

Ми оглянули кухню. Барк задоволено походжав коло чавунної гарячої плити, що займала всю стіну нашої кімнати.

— Я поставив ще один казанок, — прошепотів він мені і зняв покришку з казанка.

— Огонь не дуже великий. Ось уже півгодини, як я поклав м'ясо, а вода все ще прозора.

Через хвилину ми почули, як він сперечався з господаркою. Це з приводу додаткового казанка: їй самій, мовляв, на плиті бракує місця: їй казали, що буде потрібна тільки одна каструля, а вона й повірила: якби вона знала, що їй завдадуть стільки клопоту, то ніколи б не найняла цього помешкання. Барк жартома відповідає і — молодець! — таки заспокоює це страховище.

Прийшли один по одному й інші. Вони підморгували, потирали руки, смакуючи наперед обід, наче гості на ве-

сильному бенкеті. Увіходячи після яскравого світла надворі до цього темного приміщення, вони наче сліпнуть і кілька хвилин стоять розгублені, мов сови.

— Тут не дуже світло, — каже Жозеф Меніль.

— Ну, старий, чого тобі ще треба!

Інші гукають хором:

— Тут зовсім добре.

І в півтемряві видно, як голови ворухаються й кивають ствердно.

Інцидент: Фарфаде притулився необачно до довгої і брудної стіни, і ось у нього з'явилась широка пляма на плечі, така чорна, що навіть тут, у темряві, її помітно. Чепурун Фарфаде бурчить і, одсуваючись, щоб не доторкнутись удруге до стіни, зачіпається за стіл і впускає додолу свою ложку. Він нагинається й шукає помацки на брудній долівці, де протягом років у тиші осідали порошок та павутиння. Він нарешті знаходить ложку, вона вся в павутинні й чорна, наче у вугіллі. Впустити тут щось додолу — ціла катастрофа. Треба бути обачним.

Ламюз кладе між двома приборами свою руку, гладку, як окорок.

— Просимо до столу!

Їмо. Обід щедрий і смачний. Гамір розмов змішується з дзенькотом спорожнюваних пляшок та плямканням повних ротів.

Ми смакуємо обід і радіємо також і з того, що їмо, сидячи коло столу. А через дупник проходить світло і обгортає порошок промінням частину приміщення й чотирикутник стола, засвічує відблиски на приборах, на козирках і в очах. Я оглядаю потай це нужденне свято, де радість, проте, ллється через край.

Біке розказує, як він поневірявся, шукаючи прачку, яка б згодилася прати йому білизну. Але «це мені обійшлося дорогенько, будь воно неладне!» Тюлак оповідає про величезну чергу коло крамниці бакалійника: заходити ніхто не має права, всі товпляться знадвору, як барани.

— Проте хоч ти й надворі стоїш, коли ти незадоволений і надто нарікаєш, тебе проганяють геть звідти.

Які ще новини? Наказ приписує вживати суворих заходів проти грабувань жителів і вже містить реєстр покараних. Вольпата евакуювали. Солдатів призову 93-го року скоро відводять у тил. Серед них Пелер.

Барк, подаючи смажену картоплю, повідомляє, що

наша господарка харчує санітарів якогось кулеметного підрозділу.

— Вони думають, що влаштувалися краще за нас, а насправді ми виграли,— каже Фуйяд переконано, зручніше розсідаючись у цьому тісному й брудному приміщенні, де ми так само збиті у темряві в купу, як і в окопах. Але кому спаде на думку це порівняння?

— Знаєте,— каже Пепен,— хлопці з дев'ятої роти непогано влаштувалися! Якась старенька прийняла їх добре, через те що її старий, який помер п'ятдесят років тому, свого часу служив у війську стрільцем. Здається, вона навіть подарувала їм зайця, і вони оце їдять з нього рагу.

— Скрізь є добрі люди. Але хлопцям з дев'ятої роти страшенно щастить. На все село тільки вони потрапили просто до хати, де живуть добрі люди.

Пальміра приносить каву, яку вона готує нам. Вона зникає до нас, слухає нас і навіть запитує різким тоном:

— Чому ви звете унтера «соковитим»?

Барк відповідає напутливо:

— Так завжди звали.

Коли вона зникла, ми оцінюємо каву.

— Зовсім прозора! Видно цукор на дні склянки.

— Вона продає її по шість су.

— Це — фільтрована вода.

Двері прочиняються і пропускають білу смугу світла. В ньому вимальовується личко маленького хлопчика. Його манять, наче кошения, і дають кусок шоколаду.

— Мене звуть Шарло,— белькоче тоді дитина.— До нас, це поруч. У нас також є солдати. Вони в нас завжди. Ми продаємо їм усе, чого вони забажають. Тільки іноді вони бувають п'яні.

— Ану, малий, іди сюди,— каже Кокон, беручи хлопчика на коліна.— Слухай-но! Твій татко, правда, говорить: «Хай би війна тягнулась якнайдовше». Еге?

— Правда,— відповідає дитина, киваючи головою,— бо ми тепер багатіємо. Тато сказав, що на кінець травня ми заробимо п'ятдесят тисяч франків.

— П'ятдесят тисяч? Не може бути!

— Правда, правда,— запевняє дитина.— Він сказав це мамі. Тато хоче, щоб так було завжди. А мама іноді не знає: адже мій брат Адольф на фронті. Але ми скоро влаштуємо його в тилу, і тоді нехай війна триває.

Раптом пронизливі крики, що йдуть із приміщення наших господарів, перебивають ці дружні признання. Вертлявий Біке йде довідатись, у чому справа.

— Нічого особливого, — каже він, повертаючись. — Це господар лає господарку, бо вона, як він каже, не вміє господарювати: поклала гірчицю в чарку, а так не годиться, він каже.

Ми встаємо. У нашому льоху стоїть важкий дух тютюну, вина і кави. Як тільки переступаємо через поріг, важка спека пашить нам в обличчя, насичена затхлими пахощами печені: цей чад виринається з кухні щоразу, як відчиняються двері.

Ми проходимо крізь хмари мух; вони дзижчать і товстим шаром укривають стіни.

— Починається те саме, що й минулого року... Мухи — ззовні, воші — всередині...

— І мікроби ще глибше всередині.

В кутку цього маленького брудного будинку, заваленого старим мотлохом, усілякими вкритими давнім порошком уламками, серед меблів і хатнього начиння щось ворухиться: це старий дідок з довгою поморщеною, вузлуватою й червоною шиєю, що скидається на облізлу від хвороби шию курки. В нього і профіль курячий: нема підборіддя і довгий ніс; на запалих щоках куйовдиться сіра борода, і великі, круглі й тверді повіки, наче покришки, підіймаються над матовим склом його очей.

Барк уже побачив його.

— Глянь на нього: він шукає скарб. Він каже, що скарб закопано десь тут, у цій халупі, яка йому належить. Бачиш, як він стає рачки й тикає ціпком в усі кутки? Глянь на нього!

Дід ворухить усе своїм ціпком. Він стукає по низу стін і по підлозі. Його штовхають, проходячи туди й сюди, жильці будинку і прохожі; його зачіпає вінником Пальміра, не звертаючи на нього ніякої уваги, думаючи собі, що далеко вигідніше користатися з народного нещастя, ніж шукати скарб.

Дві куми, стоячи в ніші коло старої, засидженої мухами карти Росії, стиха обмінюються господарчими секретами.

— А воно так, з горілкою треба обережно. Якщо у вас не спритна рука, то ніколи не вийде шістнадцять порцій із пляшки, і тоді надто мало заробите. Я не кажу, звісно, що доведеться докласти своїх, але не заробите. Щоб запобігти цьому, треба б погодитися між собою всім

продавцям, проте це не легко зробити навіть для загального добра.

Надворі спека; сила мух. Скрізь чути бриніння дрібних і незліченних моторів цих комашок. Я виходжу з Ламюзом. Ми йдемо поблукати. Сьогодні можна бути спокійним: ми маємо цілковитий відпочинок після маршу цієї ночі. Можна б спати, але краще скористатися з відпочинку, щоб вільно прогулятися: завтра знову братися до муштри та до служби.

Є й менш щасливі, ніж ми,— вони вже втягнені в систему зубчастих коліс обов'язкової роботи.

Корвізар, якому Ламюз пропонує йти погуляти з нами, відповідає, смикаючи на довгастім обличчі маленький круглий ніс, посаджений горизонтально, наче корок:

— Не можу, треба чистити.

Він показує лопату й мітлу, якими прибирає вздовж стін, уже закаляних солдатами.

Ми йдемо млявою ходою. День, що звернув уже з полудня, завис над дрімотним селом: у шлунках, набитих стравою, важко. Ми зрідка перекидаємося словами.

Раптом звідкись чути крики; то Барк потрапив на зуби цілому звіринцеві господарок... Цю сцену спостерігає бліда дівчинка з волоссям, зібраним ззаду мичкою, і з губами, поприщеними від лихоманки, а також жінки, що, сидючи коло дверей своїх будинків, у затінку, латають білизну.

Проходять шість солдатів з капралом-каптенармусом. Вони несуть оберемки нових шинелей та в'язки взуття.

Ламюз оглядає своє роздуте, зашкарубле взуття.

— Мені потрібні черевики, бо незабаром буде видно мої мозолі. Адже ж не можу я ходити босим.

Гуде аероплан. Ми стежимо за його летом, задерши вгору обличчя; очі сповнюються сліз від різкого блиску неба. Коли наші погляди знову опускаються, Ламюз заявляє:

— Ніколи з цих машин не буде діла, ніколи.

— Як ти можеш таке казати! Їх уже добре вдосконалено, і це за такий короткий час.

— Так, але на цьому край. Кращі вони ніколи не будуть, ніколи...

Я не суперечу: як завжди невігластво рішуче відкидає прогрес. Нехай цей товстун і далі гадає, що надзвичайні досягнення науки й техніки раптом зупиняться.

Почавши відкривати мені свої таємні думки, він підходить ближче і, нахиливши до мене голову, каже:

— Знаєш, Едоксі тут.

— Ну!

— Так, друже. Ти ніколи нічого не помічаєш, а я помітив (і Ламюз поблажливо до мене всміхається). Отож, розумієш, якщо вона прийшла, — значить, щось її цікавить, — хіба не так? Вона пішла за нами, безперечно, заради когось із нас.

Згодом він додає:

— Хочеш, друже, щоб я тобі сказав? Вона прийшла заради мене.

— Ти певен цього?

— Так, — каже глухо людина-бик. — По-перше, я її хочу. А потім, вона вже двічі показалася на моїй дорозі, саме на моїй дорозі, чуєш? Ти скажеш, що вона втекла, але це тому, що вона полохлива...

Він зупинився посеред вулиці й заглянув мені в лице. Його гладке обличчя з лискучими від сала щоками й носом було поважне. Він підніс кулястий кулак до своїх рудих, дбайливо закручених вусів і ніжно їх погладив. Потім знову почав виливати свою душу:

— Я її хочу, і, знаєш, я навіть ладен одружитися з нею. Її звать Едоксі Дюмай. Раніш я не думав одружуватися. Але з того часу, як узнав її прізвище, мені здається, мовби щось змінилось, і я пристав би на це. А яка вона вродлива, ця жінка! Та не в тім тільки справа, що вона вродлива... О!

Сентиментальність і хвилювання ллються через край у цього здорового парубка, і він намагається висловити мені їх.

— Ех, друже!.. Бувають випадки, коли мене треба б тримати на прив'язі, — каже він суворим тоном, з притиском, і кров приливає йому до бичачої шиї і щік. — Вона така гарна, вона... А я, я... Вона зовсім не схожа... Ти помітив, певне, — ти все помічаєш... Вона — селянка, але, не знаю, чому, в ній є щось цікавіше, ніж у парижанки, навіть у парижанки шикарної, що вся в діамантах, — хіба не так? Вона... Я...

Він насупив свої руді брови. Він хотів висловити всю пишноту своїх почуттів. Але не вмів, замовк і залишився сам із своїм невимовним почуттям, сам, як і завжди, проти свого бажання.

...Ми йшли далі поруч, один коло одного, вздовж будинків. Перед дверима ряди возів, навантажених бочка-

ми. У вікнах видно різноколірні купи коробок з консервами, жмути шнурів, губки — все те, що солдат змушений купувати. Майже всі селяни торгували бакалією. Місцева торгівля розвивалась повільно, тепер вона набула розмаху. Кожен кинувся торгувати, охоплений лихоманкою розрахунків, захоплений зростанням зиску, засліплений своїми прибутками.

Задзвонили дзвони. Показалася процесія. Це був військовий похорон.

На возі стояла труна, загорнута в прапор.

Слідом — гурт солдатів з ад'ютантом, попом та одним цивільним.

— Нужденний похорон з обрубаним хвостом! — каже Ламюз. — Госпіталь недалеко, — прошепотів він. — Що ж ти хочеш: він пустіє. О, щасливі ті, хто вмер! Їм можна позаздрити. Але тільки іноді, не завжди... Еге ж!

Ми проминули останні будинки. У полі, в кінці вулиці, розташувався полковий обоз: похідні кухні, брязкучі вози з різним начинням, що супроводять їх, фургони Червоного Хреста, грузовики, фуражні вози, кабріолет поштаря.

Навколо возів розсипались намети шоферів та конвою. Стоячи серед них на порожніх клаптях землі, коні дивляться на небо своїми застиглими очима. Четверо солдатів ставлять стіл. Димить кухня. Це химерне й воурушке селище розташоване на витопаному полі, де від спеки кам'яніють численні колії, уже широко облямоване брудом та покидьками.

На краю табору великий віз, пофарбований білим, вирізняється серед інших своєю чепурністю й чистотою. Можна подумати, що це посеред ярмарку розкішна пересувна ятка, де беруть за вхід дорожче, ніж по інших.

Це і є славетний стоматологічний фургон, що його шукав Блер.

Справді, Блер — там, перед ним, і оглядає його. Він уже давно, певне, походжає навкруги, не зводячи з нього очей.

Санітар Самбремез повертається з села і лізе по дерев'яній пофарбованій драбинці, що веде до дверей фургона. Він тримає в руках велику коробку з бісквітами, пухку булку і пляшку шампанського. Блер питає його:

— Скажи-но, пане, це і є фургон дантиста?

— На ньому написано,— відповідає Самбремез, маленький гладун, чепурний, голений, з білим, наче накрохмаленим, підборіддям.— Якщо ти не бачиш цього, то тобі треба звернутись не до дантиста, а до ветеринара, щоб він тобі протер баньки.

Блер, підійшовши, розглядає фургон:

— От так штука!

Він наближається ще трохи, знову відходить, вагається, перш ніж довірити свою щелепу лікареві. Нарешті зважується, ставить ногу на драбину і зникає у фургоні.

* * *

Ми йдемо далі... Звертаємо на стежку, край якої високі кущі посипані пилом. Галас ущукає. Сонце сяє всюди, нагріває й розпалює шлях, розстилає то тут, то там сліпуче білі відблиски і тремтить на ясному синьому небі.

На першому повороті ледве чуємо легкі кроки і стрибаємось лице в лице з Едоксі.

Ламюз глухо скрикує. Може, він знову уявив, що вона його шукала, подумав про якийсь дарунок долі... Він подається до неї всім своїм великим тілом.

Вона дивиться на нього, зупиняється. Її дивне худе й бліде обличчя стурбоване, повіки тремтять над чудовими очима. Вона — простоволоса, у віночку з квітів глоду... Полотняний корсаж, вирізаний півколом на грудях, відкрив її рожеве тіло.

Зблизька, в сонячному промінні, ця жінка в золотій короні волосся справді спокуслива. Місячна білість її шкіри притягає і вражає зір. Очі виблискують, зуби також блищать у свіжому розрізі напіврозкритого рота, червоного, як серце.

— Скажіть мені... Я маю вам сказати...— задихається Ламюз,— ви мені так подобаетесь...

Він простягає руку до прекрасної нерухомої перехої.

Вона здригається і відповідає йому:

— Дайте мені спокій, ви мені бридкі!

Його рука хапає її маленьку ручку. Вона силкується витягти і смикає її, щоб визволитися. Яскраве русе волосся розпускається і коливається, наче полум'я. Він пригортає її до себе, нахилиється до неї, губи його також виринають вперед. Він хоче поцілувати її. Хочє цього

всіма силами, всім життям. Він ладен померти, аби лиш торкнутися її своїми губами.

Але вона пручається й приглушено кричить. Видно, як її шия здригається, а вродливе личко кривиться від злості.

Я підходжу і кладу руку на плече свого товариша, але моє втручання зайве: він уже задкує і щось мимить, переможений.

— Чи ви часом не збожеволіли? — кричить йому Едоксі.

— Ні... — стогне нещасний Ламюз, збентежений, пригнічений, ніби навіжений.

— Щоб цього більш ніколи не було, розумієте! — крикнула вона.

І вона йде геть, уся тремтячи, а він навіть не дивиться на неї.

Він опустил руки, відкрив рота і стоїть перед місцем, де стояла вона; його плоть уражена, він отямився і не сміє більше благати.

Я тягну його. Ламюз мовчки йде за мною, збентежений, задиханий, наче довго біг.

Він похнюплює свою велику голову. В немилосердному світлі вічної весни він схожий на нещасного циклопа, що блукав колись на стародавніх берегах Сіцилії, схожий на потворну іграшку, осміяний і підкорений осяйною дівчиною-дитиною.

Проходить мандрівний винар, штовхаючи свій візок з барилом. Він продає кілька літрів вартовим; у нього жовте і плескате, наче сир камамбер, обличчя, рідке коротке волосся; він такий худий, що його ноги у довгих штанях здаються поприв'язуваними до тулуба мотузками. Він зникає за поворотом шляху.

Між гуляючими солдатами вартової команди, в кінці табору, під крилом плескатої дощечки, що крутилась і скрипіла, вказуючи шлях до села, починається розмова з приводу цього мандрівного полішинеля.

— В нього бридка шия, — каже Бігорно. — І потім, коли хоч, от що скажу: не треба пускати стільки цивільних тинятися на фронті, особливо типів, походження яких гаразд не знаєш.

— Ти говориш дурниці, — відказує Корне.

— Балакай, стара підшво, — обстоює Бігорно, — у нас не досить пильні. Коли я кажу, то знаю, що кажу.

— Чув, — каже Канар, — Пепера переводять у тил.

— Тут жінки препогані,— бурчить Лямолетт,— просто якась рицина.

Інші солдати охорони, блукаючи поглядом у просторі, стежать за двома ворожими літаками, за їхнім покрученим і заплутаним летом. Навкруг цих механічних і суворих птиць, залежно від гри проміння, то чорніють, мов круки, то біліють, мов чайки, вибухи шрапнелей, що вкривають крапками блакить і здаються смужками снігу під ясним небом.

* * *

Ми вертаємось. До нас підходять двоє солдатів. Це Карасюс і Шейсьє.

Вони стверджують, що кухар Пепер має йти в тил. Він підійшов під закон Дальб'єза, і його відрядять до територіального полку.

— От щаслива нагода для Блера,— каже Карасюс; в нього чудний великий ніс, що ніяк не пасує до обличчя.

В селі вештаються групи солдатів або пари, пов'язані нитками перехресної розмови. Видно, як окремі солдати сходяться по двоє, розходяться і знов сходяться, розмовляючи, так наче їх тягне один до одного якийсь магніт.

Ось натовп і штовханина: всередині біліє і злітає вгору папір. Це — газетник, що продає по два су газети, які коштують по одному су. Фуйяд зупинився посеред шляху, худий, наче заяча лапа. На розі одного будинку Параді виставив на сонце своє рожеве, як шинка, обличчя.

До нас підходить Біке; одягнений не по формі: в куртці й поліцейському кашкеті. Він облизується.

— Я зустрів своїх товаришів. Трохи випили. Розумієш, завтра треба буде знову братися до роботи і насамперед почистити свій одяг і взуття. З самою шинеллю скільки буде клопоту, поки дочистишся. Це вже не шинеля, а якийсь панцир.

Монтрей, що працює в канцелярії, з'являється і кличе Біке:

— Ей, глуха тетеря! Тобі лист. Ось уже година, як я тебе шукаю. Ніколи тебе не знайдеш, негіднику!

— Не можу ж я бути і тут і там! Давай!

Він оглядає листа, зважує на руці й оповіщає, розриваючи конверт:

— Це від моєї старенької.

Ми притишуємо ходу. Він читає, водячи по рядках пальцем, хитаючи головою з зосередженим виразом на обличчі й ворушачи губами, наче молитися.

В міру того як ми наближаємось до центра села, на-товп більшає. Ми козиряємо батальйонному командирові та чорному попові, що йде осторонь, наче гуляючи. Нас окликають Піжон, Генон, молодий Ексютнер, егер¹ Клодор. Ламюз іде механічно, наче сліпий і глухий.

Підходять зворушені чимсь Бізуарн, Шанріон, Рокет, сповіщаючи велику новину:

— А знаєш, Пепера відряджають у тил.

— Це смішно, як люди самі собі клопоту завдають,— каже Біке, відриваючись од листа.— Старенька турбується про мене.— І він показує мені місце з мате-риноного листа: «Коли ти одержиш мого листа,— читає він по складах,— ти, певне, будеш у багні й у холоді, не маючи нічого, позбавлений усього, мій бідний Ежен...»

Він сміється.

— Вона мені це написала десять днів тому. І зовсім не вгадала. Нам не холодно, бо сьогодні зранку чудова погода. Ми й не бідуємо, бо маємо кімнату, де можна попоїсти. Натерпілись, правда, але тепер нам добре.

Міркуючи над цією фразою, ми повертаємось у кону-ру, де живемо. Її зворушлива простота хвилює мене й розкриває мені душу, безліч душ. Досить було показати сонцю, відчутти на собі його проміння й влаштувати трохи зручніше, як повне страждань минуле для нас більше не існувало, і жахливе майбутнє теж... «Нам тепер добре»,— і край.

Біке сідає за стіл, як пан, писати відповідь. Він дбай-ливо розкладає і перевіряє папір, чорнило, перо; потім, усміхаючись, дуже старанно починає вкривати своїм ла-патим писанням невеличку сторінку.

— Ти б реготав,— каже він мені,— якби знав, що я пишу своїй старенькій.

Він перечитує свого листа, милується з нього й усмі-хається.

VI. З В И Ч К И

Ми — на пташиному дворі.

Велика курка, біла, наче сметана, сидить на яйцях у кошику коло собачої конури, в якій вищить її замкне-

¹ Егер — назва для солдатів окремих стрілецьких частин.

ний мешканець. А чорна курка походжає. Вона то випростує, то рвучко витягає свою гнучку шию і ступає великими манірними кроками. Ми ясно бачимо її профіль, де кліпає блискітка ока, і чуємо подібне до скрипу ресори кудкудакання. Її пера вилискують чорнотою, наче волосся в циганки; за нею тягнеться шлейф курчат.

Ці маленькі, легенькі жовті кульки, яких інстинкт то посилає вперед, то жене назад, поспішають за куркою короткими швидкими ніжками і подзьобують. Ось шлейф лишається на місці, зачепившись за щось: двоє курчат стають нерухомі й задумливі, неухважні до мате-риноного голосу.

— Це погана ознака,— каже Параді.— Якщо курча задумане — значить воно хворе.

І Параді то кладе ногу на ногу, то знову розставляє їх.

Поруч на лавочці простягся Блер. Він довго позіхає і знов з цікавістю дивиться; бо з усіх нас він найдужче любить споглядати домашнє птаство, що живе так мало і так поспішає наїстися.

Та й ми всі дивимося на курчат, а також на старого обскубаного півня, вкрай виснаженого; у нього крізь облізлий пух виглядають наче гумові стегна, темні, мов смажена котлета.

— Гарно тут,— каже Барк.

— Придивись до каченят,— відказує Блер,— як вони йдуть перевальцем.

Перед нами проходить низка зовсім маленьких каченят — вони схожі на яйця на лапках. Велика голова тягне вперед на мотузочку шиї кволе й кульгаве тіло. Собака із свого кутка також стежить за ними чесними очима, глибокими й чорними, а сонце, падаючи навскоси, кладе на них чудовий рудуватий відблиск.

За двором ферми, через виріз низької стіни, видно фруктовий сад, де зелене руно, вогке й густе, вкриває масний ґрунт. Далі простяглася стіна зелені в оздобі з квіток, то білих, мов статуетки, то різноколірних, наче галстук. Трохи далі — луки, де тінь від тополь стелеться чорно-зеленими й золотаво-зеленими смугами. Ще далі — чотирикутник хмелю, що пнеться вгору, а поряд — грядки капусти, що сидить на землі рядами. В повітрі й на землі, залитій сонячним промінням, чути музичне дзижчання бджіл, а цвіркун, всупереч байкам, без усякої соромливості сам сповнює своїм цвірчанням увесь простір.

Ген там з вершка тополі злітає вниз, крутячись, сорока. Напівбіла й напівчорна, вона здається наполовину спаленим клаптем газети.

Солдати з насолодою простягаються на кам'яній лавці, напівзакривши очі, підставляючи себе промінню, що нагріває в глибині цього просторого двора повітря, як у бані.

— Ось уже сімнадцять днів, як ми тут. А думали, що другого дня вже вирушимо далі в похід.

— Ніколи не вгадасш! — каже Параді, хитаючи головою і прицмокуючи.

Через ворота ми бачимо на шляху гурт солдатів, що гуляють, позадиравши носи, жадібно впиваючись сонцем; потім — самого Теллюрюра: він, коливаючи своїм розкішним пузом, чвалає посеред вулиці на кульгавих, як дві дужки, ногах і плює часто й рясно.

— Думали також, що бідуватимемо тут так само, як і на інших постоях. Проте цього разу маємо справжній відпочинок і щодо часу і щодо вигод.

— І муштри небагато, і роботи не дуже.

— І маєш час прийти сюди повалятись.

Дідок, що сидить, мов копичка, скраю на лавочці, той самий дід, шукач скарбу, якого ми помітили першого ж дня по своїм прибутті, — присувається і підіймає вгору палець.

— Коли я був молодий, жінки задивлялись на мене, — каже він, похитуючи головою.

— Еге! — підтакуємо неухважно. Нашу увагу відвернув од цього старечого базікання приємний гуркіт навантаженого воза.

— Тепер, — знову починає старий, — я думаю тільки про гроші.

— А ви скарб шукаєте, діду?

— Звичайно, — відповідає старий.

Він відчув нашу недовіру.

Постукавши себе по лобі вказівним пальцем, він ткнув ним у будинок.

— Погляньте ось сюди, — каже він, показуючи на темну комаху, що біжить по стіні. — Що вона каже? Вона каже: «Я павук, що тче нитку богородиці».

І дідуган додав:

— Не треба ніколи судити те, що хтось робить, бо не можна знати, що трапиться.

— Це правда, — ввічливо відповідає йому Параді.

— Кумедний дідок, — каже Андре Меніль крізь зуби,

все шукаючи в кишені дзеркальця, щоб помилуватись на своє обличчя при сонячному світлі.

— Він придуркуватий,— блаженно промимрив Барк.

— Ну, я піду,— каже старий стурбовано; він не може всидіти на місці.

Дід підвівся, щоб іти знову шукати свій скарб. Він увіходить у дім, під яким ми сидимо, спершись на стіну спинами. Двері лишилися відчинені, і ми бачимо в кімнаті, коло величезної печі, маленьку дівчинку. Вона бавиться ляльками так серйозно, що Барк замислено каже:

— Вона діло робить.

— Гра для дітей — серйозне заняття. Тільки дорослі граються.

Ми спостерігаємо тварин, солдатів, що гуляють, спостерігаємо біг часу, спостерігаємо все.

Ми бачимо життя речей, беремо участь у житті природи. Ми звикли до цього куточка країни, де випадково затрималися серед наших безперервних блукань довше, ніж в інших місцях, і це робить нас чутливими до всіх його нюансів. Уже настав вересень місяць, похмілля для серпня й переддень для жовтня, найзворушливіший з усіх місяців, з прекрасними днями і невиразними пересторогами. Ми вже починаємо розуміти, що значить це відмерле листя, яке стрибає по кам'яних плитах, мов зграя горобців.

...Справді, ми звикли до цих місць. Стільки разів перед тим перекидувані, ми тут закопались і не думаємо більше про від'їзд, як про щось реальне, навіть коли говоримо про нього.

— Одинадцята дивізія любісінько стояла на відпочинку півтора місяця,— каже Блер.

— А 375-й полк навіть дев'ять тижнів,— зауважує беззаперечно Барк.

— По-моєму, лишатимемось не менше і ми; не менше, кажу вам.

— Тут і війну закінчимо...

Барк розм'як і готовий повірити:

— Зрештою закінчиться ж вона колись!

— Зрештою... — кажуть інші.

— Цілком можливо,— зауважує Параді.

Він говорить це нетвердо, без великого переконання. Однак проти цих слів нічого закинути. Ми тихо повторюємо їх, заколисуючи себе ними, наче старовинною піснею.

Трохи згодом до нас приєднався Фарфаде. Він сів, правда, трохи осторонь, на перевернутій діжці, підперши підборіддя кулаком.

Він щасливіший од нас. Ми це добре знаємо, так само як і він. Підвівши голову, Фарфаде оглянув послідовно тим самим віддаленим поглядом спину старого, що пішов шукати скарб, і наш гурт, який розмовляє про те, що, може, більше не доведеться виступати на позиції. Наш делікатний і чутливий товариш — ніби в сляві егоїстичного щастя, що робить із нього якусь сторонню істоту, прикрашає його і віддаляє від нас, проти його волі, наче нашивки, що впали йому з неба.

Його ідилія з Едоксі триває і тут. У нас є на це докази, і раз він навіть сам про це говорив.

Вона — недалеко, і вони часто бувають укупі... Чи то не її я бачив якось увечері, як проходила вона вздовж стіни церковного будинку, прикривши мантильєю своє яскраве волосся, ідучи, очевидно, на побачення, хіба то не її бачив я, коли поспішала вона, нахилившись і ледь усміхаючись?.. Хоч між ними, мабуть, іще нема нічого, крім обіцянок і запевнень, але вона — його, він той мужчина, що триматиме її в обіймах.

До того ж він має нас незабаром залишити; його відкликають у тил, у штаб бригади, де потрібний писар, що вміє друкувати на машинці. Це офіційно відомо, про це вже написано. Він — урятований: темне майбутнє, куди інші не мають сміливості заглянути, для нього певне і ясне.

Він дивиться у відчинене вікно чиеїсь кімнати, що сяє ген там чорною діркою, і його вабить темрява кімнати: він сподівається, живе подвійним життям. Він — щасливий, бо близьке щастя, яке не настало ще, єдине справжнє щастя на землі.

І в нас зароджуються заздрощі до нього.

— Цілком можливо! — знову шепоче Параді, але менш переконливо, ніж інші рази, коли він вимовляв ці слова, такі безмежні за змістом, порівнюючи до нашої сьогоднішньої обмеженої обстановки.

VII. ВАНТАЖЕННЯ

Другого дня Барк сказав мені:

— Я зараз тобі з'ясую, в чому річ. Є люди, які...

Верескливий свист перервав його пояснення на півслові.

Ми були на вокзальній платформі. Вночі тривога виврвала нас із обіймів сну в селі, і ми примушені були тьопати аж сюди. Відпочинкові кінець: ми міняли сектор; нас перекидали в інше місце. Ми залишили Гошен серед густої темряви, не побачивши ні речей, ні людей, навіть не кинувши їм прощального погляду, щоб лишився живий спомин про них.

...Зовсім близько повз нас, пахкаючи на всі свої великі легені, маневрував паровоз. Я бачив, як він заткнув розкритий рот Барка своїм пронизливим свистом; той вилаявся; я помітив, як обличчя інших, що стояли в касках, з ремінцями на підборідді, перекривилися, немов розчавлені цим оглушливим свистом. Усі були в касках і в повному спорядженні; ми стояли на варті, охороняючи вокзал.

— Та годі вже тобі, — гаркнув розлютований Барк, звертаючись до свистка.

Але немилосердна машина, не затихаючи, владно затикала нам горлянки. Коли вона замовкла і вже тільки відгомін дзвенів у наших вухах, нитка розмови увірвалася, і Барк тільки муркнув:

— Так!

Тоді ми роздивились навколо.

Ми були ніби в якомусь місті.

Нескінченні шерехи вагонів стояли, немов ряди будинків, з темними, низькими і однаковісінькими фасадами, відокремленими вуличками. Перед нами, вздовж цього нагромадження будинків на колесах, простяглася головна лінія — довга-предовга вулиця, з блискучими, наче білими рейками, що зникали десь у безкраї, немов їх поглинула далечінь. Окремі ланки поїздів і цілі поїзди великими горизонтальними колонами рухались і пересувались то в один, то в другий бік. З усіх боків чути було мірне вистукування вагонів по закрутій у панцир землі, верескливі свистки, сигнальні дзвінки, лунке металічне грюкання кубічних велетнів, з'єднаних своїми сталевими членами-буферами, дрібне бряжчання ланцюгів уздовж усього поїзного кістяка, складеного з окремих ланок, мов хребет у тварини. На першому поверсі будови, що підно-

ситься, ніби мерія, в центрі вокзалу, дзеленчав частий дзвоник телеграфу й телефону, перериваний вигуками голосів. Скрізь навкруги на припорошеній вугіллям землі — вантажні склади, низенькі крамниці, геть заставлені всередині, як це видно крізь розчинені входи, будинки стрілочників, щетина стрілок, водокачки, рідко розставлені залізні ґратчасті стовпи з проводами, що чорніли в небі, як лінії нотного аркуша, знаки семафорів, а над усім цим пласким і похмурим селищем підносилися до хмар два парових вантажних крани, схожих на дзвіниці.

Трохи далі, на пустирях і незайнятих місцях, навколо лабіринту платформ і будівель, стояли військові вози, вантажні автомобілі і вистроїлись, скільки око сягало, ряди коней.

— Ну й роботи буде!

— Цілий корпус треба навантажити сьогодні ввечері.

— Дивись, ось уже йдуть!

Ціла хмара, покриваючи шумне бряжчання коліс і тупіт кінських копит, наближалась, дедалі більшаючи, вокзальною вулицею, яку обступили ряди різних споруд.

— Частину гармат уже навантажили.

На вагонах-платформах, між двома довгими пірамідальними складами ящиків, справді видно було обриси коліс і довгасті дзьоби гармат. Ящики, гармати й колеса строкато пофарбовані жовтим, коричневим і зеленим.

— Добре їх причепурили. Тут навіть і коні пофарбовані. Глянь он на того, що з товстими ногами, наче в штанях. Адже він був білий, а тепер диви, як його розмалювали!

Кінь, про якого говорили, стояв осторонь від інших, здавалось — інші коні боялись його; він був сірувато-жовтого кольору, очевидно, підмальований.

— Бідна тварина, — каже Тюлак.

— Ач, негідники, — обурюється Параді, — не тільки посилають їх на смерть, а ще й знущаються.

— Що ж ти хочеш, це для їхньої ж користі.

— Так само, як усе роблять для нашої користі.

Надвечір почали прибувати війська. Вони звідусіль ішли до вокзалу. По боках шерэг бігли горласті унтери. Вони стримували цей живий потік людей, шикуючи їх вздовж бар'єрів або заганняючи в чотирикутні загорожі. Люди ставили рушниці в козли, скидали ранці і, не маючи права виходити, чекали в півтемряві, щільно притиснувшись один до одного. Загони прибували дедалі частіше, в міру того як густішав приємок. Разом з військом

прибували й автомобілі. Незабаром чути було безупинний гуркіт. Підїздили лімузини серед нескінченної валки малих, середніх і великих грузовиків. Усе це шикувалося, зупинялося і ставало на призначені місця. Гул голосів і шуму здіймався над цим океаном живих істот і машин, що заповнив підступи до вокзалу й навіть почав просочуватись подекуди в самий вокзал.

— Це ще нічого,— каже Кокон, людина-цифра.— У самого штабу корпусу є тридцять офіцерських автомобілів. І знаєш,— додає він,— скільки треба поїздів по п'ятдесят вагонів у кожному, щоб навантажити весь корпус — людей та спорядження,— виключаючи, звісно, грузовики, які переберуться на новий сектор своїм ходом? І не пробуй угадати. Їх треба буде дев'яносто.

— Ого! Оце так! А корпусів — аж тридцять три!

— Навіть тридцять дев'ять!

Метушня збільшується. Вокзал напханий ущерть. Всюди, скільки сягає око, рух, що нагадує паніку. Вся офіцерська ієрархія метушиться, наказує, літає туди й сюди, наче метеори, і, махаючи руками, на яких виблискують галуни, дає накази і контрнакази, розсилають ординарців пішки і на велосипедах, які рухаються у натовпі — одні повільно, інші швидко, наче риба у воді.

Ось уже зовсім смеркло. Мундири солдатів, згуртованих навколо козел з рушниць, перетворюються на якісь плями, стають непомітні й зливаються з землею; згодом видно тільки відблиски люльок та цигарок. У деяких місцях безперервний ряд маленьких яскравих цяток у темряві, наче святкова ілюмінація на вулиці.

В цьому невиразному натовпі голоси й звуки, перемішуючись, утворюють шум, подібний до морського прибою. І, перемагаючи цей гомін, лунають у темряві накази, крики, вигуки, гуркіт розвантажуваних і перевантажуваних ящиків, гуркіт парових молотків, що в темряві наче подвоюють свій глухий звук, і клекіт паровозних котлів.

У безмежному морі темряви, повному людей та речей, спалахують огні. Це електричні ліхтарі офіцерів і начальників заговів та ацетиленові ліхтарі велосипедистів; яскраві білі точки пересуваються зигзагами і вивирають із темряви короткі смуги, осяяні тьмяним світлом. Сліпуче спалахує ліхтар маяка і утворює навколо себе купол світла. Інші ліхтарі продірявлюють і розривають сіру завісу.

Вокзал тоді набирає фантастичного вигляду. Якись

Барбюс на фронті (третій праворуч). 1914 р.

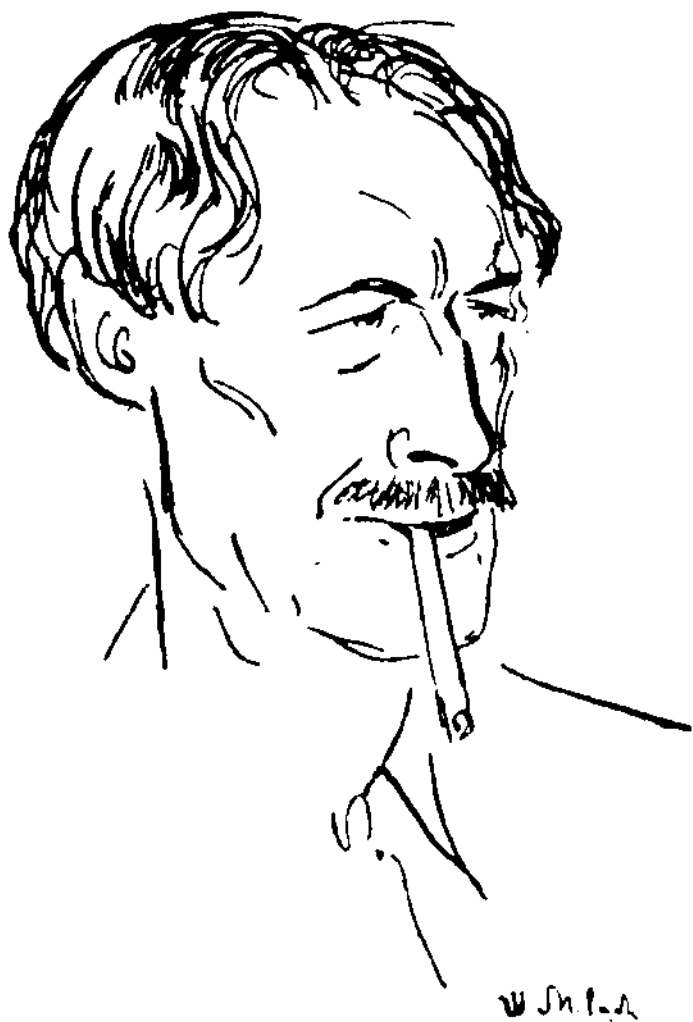
Барбюс у санаторії «Узкое». 1929 р.

Барбюс на Міжнародному антивоєнному конгресі в Амстердамі. 1932 р.

Анрі Барбюс і Клара Цеткін.

Анрі Барбюс. Малюнок В. Милашевського.

Анрі Барбюс і його секретар Аннет Відаль у Москві. 1934 р.

Анрі Барбюс. Москва. 1934 р.

Анрі Барбюс під час перебування в Москві. 1935 р.

PRIX CONCOURT

HENRI BARBUSS

LE FEU

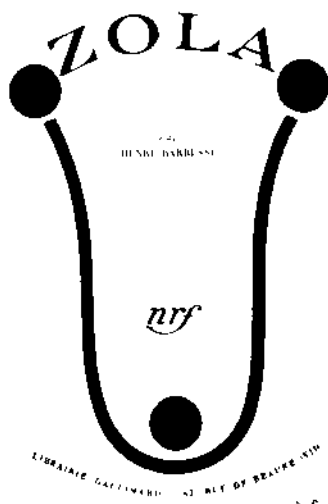
(Journal d'une escouade)

ROMAN

PARIS
ERNEST FLAMMARION, ÉDITEUR
20 Rue Cassin, 20

Logotype di nazionem milia

Обкладинки книжок
Барбюса
«Вогонь» і «Золя».

HENRI BARBUSSE

RUSSIE

FLAMMARION

Quinzième mille

HENRI BARBUSSE

Voici ce qu'on a fait de la Géorgie

Обкладинки книжок Анрі
Барбюса «Росія» і
«Ось що зроблено в Грузії».

ERNEST FLAMMARION, ÉDITEUR

21, Rue Racine, Paris

Погруддя Анрі Барбюса. Скульптура Ж. Соляндра.

Аннет Відаль кладе квіти на могилу Барбюса. 1961 р.

...Хитаючись і пригнувши голову, біжу в цю бурю,
пронизану блискавками, в згубні потоки лави...

Художник О. О. Дейнека.

...Працюють день і ніч на межі цієї великої війни,
щоб готувати й відновляти поля боїв.

Художник О. О. Дейнека.

Ми поховані в глибіню вічного поля бою...
Художник Р. Ф. Ліатов.

І потім ця погань казатиме: — Я був на війні.
Художник Р. Ф. Ліпатов.

незрозумілі форми з'являються на чорно-синьому тлі неба. Вирисовуються якісь нагромадження, що нагадують руїни міста. Ми розрізняємо початок безкраїх рядів речей, що тонуть у нічній темряві. Вгадуємо громаддя, зовнішні обриси яких мовби вириваються з невідомих безодень.

Ліворуч від нас усе посуваються вперед, наче буйна повідь, загони кінноти і піхоти. Чути невиразне гудіння голосів. Видно якісь ряди, що вирисовуються при раптовому фосфоричному виблиску або при червоному мерехтінні світла, і вухо ловить протяжний глухий тупіт.

При хвилястому й чадному полум'ї факелів угадуєш сірі й чорні паці вагонів, куди заганяють коней по похилих дошках. Чути лайку й вигуки, несамопитий тупіт копит норовистого коня об підлогу вагона, в який його затиснули.

Поряд на вагони-платформи вантажать автомобілі. Розпорошений натовп солдатів порастає на величезних супах пресованого сіна.

— Ось уже три години, як ми тут стовбичимо, — зітхає Параді.

— А це хто такі?

Ми бачимо в просвітах цілу юрбу гномів, оточених світлячками, що засвічуються й згасають: вони несуть якісь чудні прилади.

— Це — прожекторний взвод, — каже Кокон.

— Ти щось задумався, товаришу. Про що міркуєш?

— Тепер у корпусі чотири дивізії, — відповідає Кокон, — кількість їх міняється: іноді буває три; як коли — п'ять. Тепер їх — чотири. І в кожній із наших дивізій, — каже далі людина-цифра, що нею пишається наш взвод, — три ПП — полки піхоти, два БПС — батальйони піших стрільців, один ПТП — полк територіальної піхоти, не рахуючи спеціальних полків: гарматних, інженерних, обозу тощо, не рахуючи, звичайно, штабу ПД — піхотної дивізії й небригадних частин, що належать безпосередньо до ПД. Лінійний полк із трьох батальйонів займає чотири поїзди: один для ШП — штабу полку, для кулеметної роти і НР — нестройової роти і по одному для кожного батальйону. Все військо не будуть вантажити тут: вантажитимуть ешелони по лінії відповідно до місця постою та дня виходу на зміну.

— Я стомився, — каже Тюлак. — Їжа, бач, у нас не дуже поживна. Ми тримаємося ще на ногах тільки тому,

що так уже заведено, але в нас нема ані сили, ані вигляду.

— Я дізнався,— знову каже Кокон.— Військо, справжнє військо почнуть вантажити тільки опівночі. Воно ще розкидане то тут, то там по селах на десять кілометрів кругом. Спершу вирушають усі служби корпусу та ПЧ — позадивізійні частини,— услужливо пояснює Кокон,— тобто частини, які підпорядковані безпосередньо корпусові. Серед позадивізійних частин ти не побачиш ні аеростатів, ні ескадриль аеропланів: це надто великі меблі, що пересуваються своїми засобами з своїм персоналом, канцеляріями, госпіталями. Стрілецький полк — одна з цих позадивізійних частин.

— Поки що нема ніякого стрілецького полку,— заперечує Барк.— Є батальйони. Тому й кажуть: такий-то стрілецький батальйон.

Видно, як у темряві Кокон знизує плечима й зиркає крізь окуляри зневажливим поглядом.

— Гаразд, а чи знаєш, якщо ти такий розумний, що є піші стрілки і кінні. От і буде два батальйони.

— Тю! Про кінних я й забув,— каже Барк.

— Отож,— зауважує Кокон.— До позадивізійної частини належить також корпусна артилерія, тобто центральна артилерія, крім артилерії дивізійної. До неї входять: ВА — важка артилерія, ОА — окопна артилерія, АП — артилерійські парки, міномети, моторизовані гармати, зенітні батареї. Є ще інженерні частини, військово-польова жандармерія, тобто піші й кінні «фараони», санітарна служба, ветеринарна служба, залізничний ескадрон, територіальний полк для охорони й обслуговування ШК — штаб-квартири, інтендантська служба. Є ще гурт худоби, ремонтне депо тощо. А автомобільна служба... Я міг би тобі розказувати про це цілу годину, якби хотів. Далі — казначейство, що завідує військовими грішми та поштою, військово-польовий суд, телеграфісти, електротехнічна група. Все це має начальників, командирів, філії і підфілії і скрізь повно писарів, денщиків, ординарців,— цілий базар, одним словом. Тепер бачиш, що оточує корпусного командира!

У цей момент нас обступила група солдатів, що несли, крім свого вантажу, ще ящики й паки, загорнуті в папір, які вони ледве тягли й кидали додолу з полегшенням.

— Це канцеляристи головного штабу. Вони входять до складу ШК — штаб-квартири, тобто становлять щось

подібне до генеральського почту. Переїжджаючи, вони тягають за собою свої архіви, столи, реєстри й увесь дрібний мотлох, потрібний їм для писання. Стривай, бачиш,— це друкарська машинка, яку двоє несуть, нанизавши ручку футляра на рушницю: старий дядько й молоденький хлопець. Усі ці канцеляристи розподілені по трьох відділах. А є ще взвод зв'язку, головна канцелярія, топографічна служба корпусу, яка розподіляє карти по дивізіях і виготовляє карти й плани за аерознімками та даними спостерігачів і показаннями полонених. Офіцери з усіх відділів під командуванням начальника й помічника начальника — двох полковників — утворюють ГШ — головний штаб. Але на чолі власне штаб-квартири, куди входять також ординарці, кухарі, каптенармуси, робітники, електротехніки, жандарми та конвой, стоїть комендант.

У цей момент усіх нас щось штовхає.

— Ей! Геть з дороги! — кричить замість пробачення солдат, що разом з кількома товаришами підштовхує до вагонів якийсь візок.

Робота важка. Тут саме схил, і візок, як тільки перестають підштовхувати його й тримати за колеса, відкочується назад. Похмурі люди, скрегочучи зубами й лаючись, кидаються на нього в темряві, наче на яке страховище.

Барк, розтираючи поперек, окликає одного з цих лютих солдатів.

— Ти гадаєш дістатися нагору, старий селезню?

— К бісу! — верещить той, не відриваючись од роботи. — Геть з дороги! А то перекинете мені чортопхайку.

Різким рухом він знову штовхає Барка і тепер кидається на нього.

— Чого ти лазиш тут, паршивцю?

— Диви! Чи ти не п'яний? — відказує Барк. — Чого я тут? Як вам це подобається? Тебе питатимуть, вошива голово!

— З дороги! — кричить ще хтось, ведучи людей, які зігнулись під тяжкою ношею, що, здається, розчавить їх...

Тут нема де стояти. Скрізь заважаєш. Ми йдемо вперед, розступаємося, задкуємо.

— Крім того, як я сказав, — далі веде Кокон, байдуже, як мудрець, — є дивізії, організовані кожна майже так само, як і корпус...

— Гарзд! Знаємо! Досить!

— Бач, як ця коняка розмордувалась у своїй пересувній конюшні,— зауважує Параді.

— Б'юсь об заклад, що це майорів кінь; ветеринар казав, що це теля незабаром має стати коровою.

— Добре організовано все-таки, що й казати,— захоплюється Ламюз, відступаючи перед юрбою гарматників, що несуть якісь ящики.

— Це правда,— згоджується Мартро,— щоб дати всьому цьому лад, поставити на рейки, треба мати голову на плечах, а не ріпу, і не байдикувати. Ану, обережніш! Куди ти ставиш свої лапи, брудна тварюко!

— Оце-то переїзд на нову квартиру! Навіть коли я переїжджав з родиною в Маркуссі, і то було менше клопоту.

Усі замовкають, і тоді чути Коконів голос.

— Щоб бачити, як вантажиться французька армія, що на передовій лінії,— не кажу вже про розташовану в тилу, де вдвоє більше солдатів, а також усіляких служб, на зразок госпітальної, що коштує дев'ять мільйонів і евакуює сім тисяч хворих щодня,— щоб бачити, як вантажиться армія в поїзди по шістдесят вагонів кожен, які йдуть один за одним безупинно через кожні чверть години, треба витратити сорок днів і сорок ночей.

— Ого! — дивуються солдати.

Але це занадто для їх уяви. Великі цифри уже набридли їм. Солдати позіхають і стежать повними сліз очима серед гармидеру, криків, реву, диму, миготіння й виблисків світла, як ген далеко на обрії, що мов палає, посувається жажлива стьожка бронепоїзда.

VIII. ВІДПУСТКА

Едор сів на хвилину біля придорожного колодязя, перш ніж ступити на шлях, що веде через поле до окопів. Обхопивши коліна руками, задерши вгору бліде личко, на якому не було ще вусів, а тільки по невеличкій щіточці з кожного боку рота, він посвистів, потім позіхнув так, що аж сльози виступили на заспаному обличчі.

Від узлісся, де стояли вози та коні, як у циганському таборі,— йшов до придорожного колодязя обозний солдат з двома парусиновими відрами, що при кожному його кроці танцювали у руках. Він зупинився перед цим сонним піхотинцем без зброї, але з туго набитою торбою за плечима.

— Ти відпускник?

— Еге ж, — каже Едор, — повертаюсь.

— Тобі можна позаздрити, хлопче, — каже обозний солдат, відходячи, — шість днів відгуляв.

Аж ось по шляху спустилось іще четверо солдатів важкою і повільною ходою. Їхні чоботи, обліплені гряззю, — величезні, наче карикатура на чоботи. Всі, як один, зупиняються, помітивши Едорів профіль.

— Ось Едор... Ей, Едор! Ей, голубчику, ти вже повернувся? — гукають вони, кидаючись до нього й простягаючи свої руки, такі великі, наче в рудих вовняних рукавичках.

— Здорові будьте, дітки! — каже Едор.

— Добре було? Кажи, хлопче, як?

— Еге, — відповідає Едор, — непогано.

— Ми ходили по горілку. Набрали досить. Вертаймось разом!

Вони спустились один по одному схилом шляху й пішли, взявшись попід руки, через поле, вкрите сірим вапняним розчином, що хлюпав під ногами, наче тісто, коли його місять.

— Ну, так ти бачив жінку, свою маленьку Маріетту? Адже ти тільки цим і жив, не міг відкрити рота, щоб не згадати щось про неї.

Бліде Едорове обличчя хмурніє:

— Жінку бачив, звісно, але тільки на мить. Гадав, що буде краще. Не пощастило мені, та нічого не вдієш.

— Як так?

— Як? Ти знаєш, що ми живемо у Вілле-л'Аббе, в хутірці з чотирьох хат, ні більш, ні менш, обабіч шляху. Одна з цих хат і є якраз наша кав'ярня, яку держить моя жінка або, точніше, почала знов держати після того, як хутір перестали обстрілювати.

І от, маючи на увазі мою відпустку, вона попросила перепустку до Мон-Сент-Елуа, де живуть мої батьки, а я також узяв відпустку в Мон-Сент-Елуа. Розумієш комбінацію?

А що вона, знаєш, баба з головою, то попросила перепустку задовго до того, як я пішов у відпустку. Але відпустка мені вийшла раніш, ніж вона дістала дозвіл. Я все ж поїхав: ти сам знаєш, що в нас не можна пропускати свою чергу. Отож я лишився в батьків чекати. Я їх дуже люблю, але все ж заскучав. Вони були раді бачити мене, хоч їм було прикро, що мені з ними сумно. Та що вдієш? Наприкінці шостого дня, наприкінці моєї

відпустки, напередодні від'їзду сюди, один хлопчина — син Флоранса — привозить мені листа від Марієтти, що в неї ще нема перепустки.

— От лихо! — скрикують навколо.

— ...Але, — розповідав далі Едор, — лишилось тільки одно, піти до мера Мон-Сент-Елуа, щоб він попросив у військових властей дозвіл, і їхати самому стрімголов до Вільє побачитися з нею.

— Треба було це зробити першого ж дня, а не останнього.

— Ясна річ, але я боявся розминутися з нею і пропустити її, бо з самого приїзду вже чекав і кожну хвилину сподівався побачити її в дверях. Я зробив так, як вона мені сказала.

— Але кінець кінцем ти її бачив?

— Тільки один день — або, точніше, одну ніч, — відповідає Едор.

— Ще б пак! — під'юджує Параді. — За одну ніч такий молодець, як ти, такого накоїть! Через нього і жінці доведеться згодом попрацювати!

— Ото ж то в нього такий стомлений вигляд! Поглянь! От уже погуляв! Босяк! Еге ж, тварюко!

Під дощем грубих жартів блідий Едор похмуро хитає головою.

— Ну, хлопці, заткніть пельки на п'ять хвилин!

— Ану, розкажи!

— Це не байка! — сказав Едор.

— Так, кажеш, ти нудьгував із своїми старими?

— Батьки щиро намагались замінити мені Марієтту.

Але як вони не частували мене крапцями шматками шинки, слив'янкою, як не латали білизну... (Я помітив, що вони навіть не сварилися, як звичайно). Але все це не те, і я весь час поглядав на двері, чи не одчиняться вони й чи не з'явиться моя жінка. Зрештою відвідав я мера і вирушив у путь учора щось о другій годині дня — краще сказати, о чотирнадцятій годині, бо я лічив години ще звечора. Адже ж мені лишалась тільки одна ніч відпустки!

Під'їжджаючи смерком вузькоколійною залізницею, що там ще подекуди вціліла, я дивився у вікно і майже не впізнавав рідних місць. Інколи я почував, що вони враз оживають у моїй пам'яті й наче починають промовляти до мене. Потім зникають. Нарешті приїхав і — що найгірше! — треба ще йти пішки аж до останньої станції.

Ніколи, друже, не було такої погоди: шостий день перішив дощ. Шостий день небо мило й перемивало землю. Грунт розкис, поплив, позаносив яри, а замість них поробились інші.

— Тут теж. Дощ перестав тільки сьогодні вранці.

— Таке вже моє щастя... Скрізь так побільшали струмки, що знищили польові межі; з горбів ринули вниз цілі потоки. Пориви вітру збивали раптом дощ у хмари, що, шалено несучись і крутячись, сікли ноги, обличчя й шию.

Одно слово, коли я пішки дістався на станцію, то й сам дідько не примусив би мене повернути назад!

Нас ішло на хутір кілька: разом зо мною інші відпускники, що їхали не у Вільє, але мусили були проїхати через нього. Отже, ми ввійшли цілим гуртом... Нас було п'ятеро товаришів, але ми не знали один одного. Я нічогосінько не пізнавав на старому місці. Там ще більше бомбардували, ніж тут, а до того ж дощ, та й було вже поночі.

Я вам сказав, що на нашій хуторі було тільки чотири хати, та й ті далеко одна від одної. Ми йшли під якоюсь горою. Я не знав гаразд, де я, товариші й поготів,— хоч вони, проте, і знали трохи місцевість, бо були з наших країв,— тим паче, що дощ лив як із відра. Іти поволі стало неможливо. Ми кинулись бігти. Проминули ферму Алле, перший будинок хутора — якийсь кам'яний привид. Уламки стін, наче зруйновані колони, стирчали з води: будинок був мов корабель, що зазнав аварії. Друга ферма, трохи далі, теж залита водою.

Наша хата — третя. Вона стоїть коло шляху, що йде вгорі косогором. Ми деремось туди проти дощу, що шмагає нас в обличчя і навіть сліпить, ми відчуваємо мокрий холод в очах. Здавалосьь, почало сипати наче з кулемета.

Ось і хата! Я біжу не своїми ногами, наче той Біке на вриступ. Марієтта! Я бачу її в дверях, вона здіймає руки до неба під серпанком присмерку й дощу,— дощу такого великого, що він відпихає назад і затримує її, схилену між одвірками, наче пречисту в своїй ніші. Поспішаю стрімголов, але все ж не забуваю зробити знак товаришам іти за мною. Ввалюємось у хату. Марієтта усміхається із слізьми на очах від радощів, що побачила мене. Вона чекає, доки ми лишимося зовсім самі, щоб досхочу посміятись і поплакати. Я кажу хлопцям, щоб відпочивали й сідали хто на стільцях, а хто й на столі.

«Куди йдете?» — питає їх Маріетта. — «Ми йдемо у Вовель». — «Ісусе, — каже вона, — ви не дійдете туди. Ви не зможете пройти і льє за ніч по такій дорозі, коли скрізь цілі озера води. І не пробуйте!» — «Гаразд, підемо тоді завтра, треба тільки пошукати, де перебути ніч». — «Піду з вами, — кажу я, — до ферми Шибеника. Там досить місця, вистачить на всіх. Там заснете трохи й зможете вдосвіта вирушити». — «Добре! Махнемо туди».

Ця ферма, останній будинок у Вільє, стоїть на косогорі; через те можна було сподіватись, що вона не затоплена водою та намулом.

Виходимо знов. Що це був за спуск! Ми змогли так, що вже більше не могли витримати; вода крізь підошви набралась у чоботи і крізь розмокле сукно одягу промочила коліна. Перед самою фермою Шибеника ми зустрічаємо якусь тінь у великій чорній киреї з ліхтарем. При світлі ліхтаря бачимо золотий галун на рукаві, потім сердите обличчя.

«Чого ви тут вештаєтесь?» — каже тінь, відступаючи назад і спираючись рукою на стегно. А дощ торохтить йому по відлозі, наче град.

«Це відпускники з Вовелю. Вони не можуть рушити далі цього вечора; вони хочуть переночувати на фермі Шибеника».

«Що? Ночувати тут! Чи ви не здуріли? Тут поліцейський пост. Я — унтер-офіцер охорони, а в будівлях полонені боші. Отже, кажу вам: забирайтесь звідси якнайшвидше. На добраніч!»

Тоді повертаємо оглоблі і починаємо спускатися, спотикаючись, наче п'яні, сковзаючись, відсапуючись, штовхаючись, грузнучи в грязюці. Один із товаришів кричить мені крізь дощ і вітер:

«Ми все ж проведемо тебе до твоєї хати; раз у нас нема пристановища, принаймні є час».

«Куди ж ви підете ночувати?» — «Не турбуйся, знайдемо, певне, щоб перебути кілька годин». — «Знайдете, знайдете, що й казати... Тим часом заходьте на хвилину». — «На хвилину, гаразд...» — І Маріетта знов бачить, що ми входимо один по одному всі п'ятеро, змокли до нитки.

І от ми в нас, ледве повертаємось у маленькій кімнатці, що одним одна і є в нашій хаті, бо це не палац.

«А скажіть, мадам, — питає один із них, — чи нема тут у вас льоху?»

«Він повен води,— каже Маріетта,— останнього східця не видно, а їх там усього двоє».

«Погано,— каже чоловік,— бо я бачу, що у вас тут і горища нема...»

За хвилину він підводиться:

«На добраніч, друже»,— каже він мені. І вони встають.

«Як ви підете під таку негоду, хлопці?»

«Ти ж розумієш,— каже чоловік,— що ми заважати мемо тобі з дружиною».

«Але як же ти, браток?»

«Ніяких «але». Тепер дев'ята година вечора, а тобі треба вдосвіта вирушати. Ну, на добраніч. Ви йдете, хлопці?»

«Ходімо! — кажуть хлопці.— На добраніч, хазяїне!»

Вони простують до дверей, відчиняють. Ми з Маріеттою переглянулися між собою і не рухаємось. Потім переглянулися ще раз і кинулись до них. Я впіймав за полу шинелі, вона за хлястик, усе це мокре, хоч викрути.

«Ніколи в світі. Ми не пустимо вас. Це неможливо».

«Але...»

«Ніяких «але»,— відповідаю я, тим часом як вона засуває двері.

— Ну і як же? — спитав Ламюз.

— А так, нічого,— відповідає Едор.— Так ми й провели цілу ніч, мов святі. Сиділи по кутках, позіхаючи, наче ті, що доглядають мерця. Спершу трохи гомоніли. Часом хтось питав: «Чи воно ще йде дощ? — виходив подивитися і казав: — Іде». Проте й так було чути, що йде. Один товстий, що мав вуса, як у болгарина, боровся зі сном, мов дикун. Іноді один або двоє засинали, зібгавшись клубком. Але завжди був хоч один, що позіхав, не спав і з ввічливості розплющував одне око, потягався або трохи підводився, щоб краще вмотитися.

Ми з Маріеттою не спали. Дивились одне на одного, але поглядали також і на інших, що й собі дивились на нас. Оце й усе.

За вікном стало розвиднятися. Я встав і пішов подивитись, яка погода. Дощ не вщухав. У кімнаті я бачив темні постаті товаришів, що ворухились і голосно дихали. В Маріетти були червоні очі через те, що вона цілу ніч дивилась на мене. Між нею і мною сидів солдат; тремтячи з холоду, він набивав люльку.

Затарабанили у вікно. Прочиняю. З'являється силует у касці, з якої вода тече струмком; з'являється, наче

занесений страшеним вітром, що дме і вривається разом з ним:

«Ей! Чи не можна дістати кави?» — питає.

«Зараз, мосье, зараз!» — кричить Марієтта.

Вона підводиться з свого стільця, трохи задубівши, мовчки оглядає себе в шматок люстерка, причепурює трохи волосся і просто собі каже:

«Я зараз приготую каву на всіх».

Коли ми напились, треба було всім іти. Та й відвідувачі з'являлися щохвилини.

«Ей, тьотю! — кричали вони, просуваючи обличчя в прочинене вікно. У вас є кави?» Дехто казав: три склянки, чотири. «І ще дві», — додавав інший.

Хлопці підійшли, щоб попрощатися з Марієттою. Вони добре розуміли, що страшенно заважали нам цієї ночі, але я бачив, що вони не знали, чи зручно говорити про це, чи краще не говорити зовсім.

Товстий болгарин зважився:

«Ми вам дуже набридли, дамочко?»

Він сказав це, щоб показати, що добре вихований.

Марієтта ввічливо заперечує і подає йому руку:

«Аніскілечки. Приємної відпустки!»

А я стис її в обіймах і цілував якомога довше, цілі півхвилини... Мені було гірко, — ще б пак! — але все ж я був радий, що Марієтта не схотіла вигнати товаришів, як собак. І я почував також, що й вона вважає мене за молодця, що я теж цього не зробив.

«Але це ще не все, — каже один із відпускників, відкидаючи полу своєї шинелі й засовуючи руку в кишеню своїх штанів. — Це не все. Скільки ми вам винні за каву?»

«Нічого, бо ви цю ніч були моїми гістьми».

«О мадам, ні в якому разі!..»

І от починаються взаємні протести й усякі церемонії! Кажі, що хочеш, друже, але, хоч то були просто бідолахи, вся ця ввічливість була дуже зворушлива.

«Ну, що ж, рушаймо!» — кажуть хлопці.

Вони йдуть один по одному. Я лишаюсь останній.

У цей момент якийсь перехожий постукав у шибку: ще один, що просить кави. Марієтта нахиляється в розчинені двері й кричить йому:

«Одну секунду!»

Потім вона тикає мені в руку пакунок, що приготувала.

«Я купила копчений окіст, щоб повечеряти з тобою

вдох, та літр доброго вина. Але, далєбі, коли побачила, що вас п'ятеро, я не схотіла ділити. Ось шинка, хліб, вино. Я тобі їх даю, щоб ти сам поласував, мій милий. А їм ми дали доволі!» — сказала вона.

— Бідна Марієтта, — зітхає Едор. — Я не бачив її п'ятнадцять місяців. А коли ж то знов побачу? Та чи й побачу? Це було дуже мило з її боку. Вона мені все всунула в торбу...

Він відкриває свою торбу з сурового полотна.

— Ось гляньте: тут шинка, хліб і літр вина. Ну, раз усе тут, — знаєте, що зробимо? Ми зараз цим усім поділимось, хлопці! Гаразд?

ІХ. ВЕЛИКИЙ ГНІВ

Коли Вольпат повернувся з поправки, після двомісячної відсутності, ми обступили його. Але він був похмурий, мовчазний і ховався по кутках.

— Що ж ти нічого не розказуєш, Вольпат? У тебе нема чого сказати? Розкажи нам, що ти бачив у госпіталі, коли лікувався? Пам'ятаєш, як ти поїхав увесь у бинтах і пика в тебе була мовби в дужках. Кажуть, ти був і в канцеляріях. Ну, розповідай же, хай тобі чорт!

— Я нічого більше не хочу розказувати про моє собаке життя, — обзивається нарешті Вольпат.

— Що ти кажеш? Що він каже?

— Мені все остогидло, ось що! Блювати хочеться від людей, аж з душі верне, можеш їм це переказати.

— Та що вони тобі зробили?

— Це справжні падлюки! — каже Вольпат.

Він стояв перед нами такий, як і раніше; вуха йому пришили, але обличчя не змінилося: ті самі татарські вилиці, і вперто відмовчувався. Ми відчували, що десь у глибині його душі клекотіло обурення і протест, але він стримував себе; в його стуленому роті затаїлась недобра мовчанка.

Кінець кінцем слова таки вихопилися з його уст. Він повернувся в бік тилу і погрозив кулаком у безмежний простір.

— Їх занадто багато, — процідив він крізь сірі зуби, — занадто!

Здавалось, наче він погрожує комусь, відштовхує од себе ціле море привидів.

Трохи згодом його знову почали розпитувати. Ми добре знали, що він не стримає себе і при першій нагоді його сувора мовчанка прорветься.

Це й сталося у глибокому тиловому сполучному ході, коли ми зібрались снідати. Була злива; потоки води за-сліплювали, заливали, шмагали нас; ми їли, стоячи один за одним просто неба. Доводилось усяко хитрувати, щоб уберегти м'ясні консерви та хліб від потоків води, що ринули з усіх точок простору; ми їли, ховаючи, скільки було змоги, під капюшоном руки й обличчя. Краплі сікли нас мов градом, стрибаючи й стікаючи струмками по наших м'яких полотняних або сукняних накидках; вода то грубо й різко, то наче крадькома заливала нас і нашу їжу. Ноги дедалі більше грузли й немов пускали коріння в струмок, що біг по глинисто-му дні рову.

Деякі сміялись, і з вусів їх капала вода; інші кривлячись ковтали намоклий, мов губка, хліб і вимочене, аж біле м'ясо.

Барк, притискуючи до грудей свій казанок, гаркнув Вольпатові:

— Отже, ти кажеш, що там, звідки ти вернувся, всі падлюки?

— А які саме? — крикнув Блер, і дощовий шквал, зміцнівши враз, поніс його слова.— Яких саме ти бачив падлюк?

— Усяких...— почав Вольпат.— І до того ж... там їх надто багато! Хай йому чорт!

Він намагався пояснити, в чому річ, але міг тільки повторити «їх надто багато». Пригнічений, він важко сопів, ковтаючи разом із розмоклим шматком хліба і свої тяжкі спогади.

— Це про тих, що відсиджуються в тилу?

— Атож!

Він кинув через насип рештки яловичини, і з його грудей, немов з відкритого клапана, з силою вирвався чи то крик, чи то зітхання.

— Не бентеж себе тими «тиловиками», старий дурню,— порадив Барк насмішкувато, але не без гіркоти.— Це ні до чого.

Скорчившись і сховавшись під хистким клейончатим капюшоном, який вода вкривала блискучою поливою, і підставивши під дощ свій порожній казанок, щоб помити його, Вольпат пробубонів:

— Я ще не зовсім дурень і добре знаю, що ті тиллові хлюсти потрібні. Але їх надто багато, і завжди ті самі, і завжди однакові — паскуди, розумієш!

Полегшивши себе цим признанням, яке трохи прояснювало похмуру плутанину його гнівних думок, Вольпат заговорив уривчасто крізь густу завісу дощу:

— Уже на першому етапному пункті, куди мене вивели малою швидкістю, я добре надивився на них. Їх цілі товпища. Уже тоді вони мені не сподобалися. Усякі служби, підслужби, управління, центри, канцелярії, групи. Як тільки опинишся там, то бачиш: скільки людей — стільки й служб, які відрізняються тільки назвами. Прямо голова тобі замакітриться. Знаєш, друже, той, хто вигадав усі ці назви, мабуть, мав глузд у голові!

Як же ти гадаєш, у мене через них не міг зіпсуватися шлунок? Я так на них надивився, що мимохіть, роблячи щось інше, не перестаю про них думати!

Отож усі ці хлюсти, які вештаються там і псують папір, напрасовані, в офіцерських шинелях, в черевиках, їдять тонкі страви, заливають пельку доброю горілкою, миються і не раз, а двічі на день, ходять до церкви, безперервно курять, а ввечері укладаються спати на перинах і читають газети. І потім ця погань казатиме:

— Я був на війні.

Одна дрібниця особливо вразила Вольпата й відрізнялася від усіх його неясних і пристрасних спогадів.

— Усі ці «солдати» не таскають з собою котелка й фляги і не обідають стоячи або як доведеться. Їм треба всяких вигод. Вони воліють улаштуватися в якійсь місцевій шлюхи, сісти за окремий столик, тріскати, вдавати поважних панів, а жіночка потім ховає у буфеті посуд для них, бляшанки з консервами і всякі припаси й розкоші, які бувають тільки в багачів, та й то в мирний час, у тому проклятому тилу!

Сусід Вольпата похитав головою і сказав:

— Тим краще для них.

— Таж я не дурень... — почав був Вольпат.

— Можливо, але ти непослідовний.

Вольпат образився, підскочив, з гнівом підвів голову, і дощ так і линув потоком йому в обличчя.

— Ні, це вже надто! Непослідовний! Ах ти, кізяк воночий!

— Гаразд, добродію,— знов сказав сусід.— Я кажу, що ти гавкаєш на них, а сам, проте, хотів би бути на їхньому місці.

— Певне так, та що з того, свиняча твоя мордо? По-перше, ми вже побували в небезпеці, і тепер наша черга відпочивати. А в тилу все ті самі, кажуть тобі; є там і молоді хлопці, здоровенні, як бугаї, ставні, мов борці; та ще й надто багато їх. Ти бачиш, що я підкреслюю це «надто», бо в ньому вся сила.

— Надто! Та хіба ти на цьому розумієшся, дурню. Хіба ж ти знаєш, що це за установи?

— Не знаю, що воно таке,— відповів Вольпат,— але я кажу...

— Ти гадаєш, що це проста штука керувати всіма військовими справами?

— Наплювати мені на них, але...

— Але ти хотів би це сам робити? — глузливо спитав невідомий сусід, що під своїм капюшоном, на який вилились усі небесні запаси води, ховав чи то велику байдужість, чи то бажання підбурити Вольпата.

— Але я не вмю цього робити,— просто сказав той.

— Є інші, що вмюють,— гостро перебив Барк.— Я знав одного...

— Я теж бачив такого! — відчайдушно гукнув Вольпат.— Та ось недалечко від фронту, хоч і не скажу тобі, де саме, але там, де є евакуаційний госпіталь і районне інтендантство, здивав я отого в'юна...

В цей момент налетів вітер, долинуло питання:

— А що це за один?

На мить вітер ущух, і Вольпат дещо міг відповісти:

— Він був мені за провідника серед лабіринту складів, мов на ярмарку, та й сам був цікавий екземплярчик. Він водив мене по коридорах, по залах і додаткових бараках; відчиняв передо мною двері з якимось написом або, показавши на нього, казав: «Ось глянь на це і он на те. Бачиш?» Я побував з ним скрізь, але він не повернувся, так як я, в окопи,— можеш бути певен. Та він ніколи й не був там, не турбуйся. Коли я вперше побачив цього в'юна, він тихенько походжав собі по двору. «Це служба поточних справ»,— сказав він мені. Ми побалакали. Другого дня він уже був ординарцем, щоб уникнути відрядження на фронт: з самого початку війни вперше надійшла його черга.

На порозі кімнати, де він розкошував цілу ніч у перині, він чистив взуття своєї «мавпи» — чудові жовті чо-

боти. Він їх мастив якимсь кремом і немов золотив зверху. Я зупинився подивитись на його роботу. Стож хлопець і розказав мені свою історію. Та я пригадую, друже, цю арабську тарабарщину не краще, ніж історію Франції і хронологію, якою мені забивали голову в школі. Ніколи, друже, його не виряджали на фронт, дарма, що він належав до призову третього року і здоровань. Небезпека, втома, усякі злигодні війни — все це для інших, але не для нього. Він добре знав, що як тільки ступить ногою на лінію війни, то вже не вирветься звідти. От він і бігав на всіх чотирьох, щоб лишитись на місці. Його намагалися забрати всіма засобами, та все даремно: він завжди вислизав з рук усіх капітанів, майорів, полковників, хоч вони страшенно і лютували. Він розказував мені про все це. Як він це робив? Падав задом на землю. Удавав з себе якогось дурня. «В мене якась загальна втома», — бідкався він. Не знали, як його взяти, і кінець кінцем на нього махнули рукою. Усіх аж нудило від нього. Отак він міняв також своє поводження, залежно від обставин, звісно. Часом у нього боліла нога, і з цього він умів чудово скористатися. Потім влаштовувався, був у курсі різних комбінацій, умів використати слушну нагоду. Цей хлопчина знав розпис геть усіх поїздів! Можна було бачити, як він потихеньку примазувався до якоїсь запасної групи, коли був для цього слушний момент, і залишався там; робив це він завжди дуже обережно, з усякими хитрощами, чимало мороки завдавав собі, щоб стати потрібною людиною. Він прокидався о третій годині ранку, варив каву, ходив по воду, поки інші їли; зрештою скрізь, куди він пролазив, він умів стати своєю людиною, цей мерзенний тип, оце падло! Він робив це, щоб не робити. На мене він справляв враження людини, яка, щоб сфабрикувати п'ятдесятифранковий фальшивий білет, стільки витрачає праці і стільки зазнає неприємностей, скільки треба, щоб чесно заробити сто франків. Зате він урятує свою шкуру. На фронті його б поніс потік, але він не такий дурний. Плювати йому на тих, хто несе тягар на землі, і ще більше плювати, коли вони будуть під землею. Коли всі закінчать воювати, він повернеться додому. Своїм приятелям і знайомим казатиме: «Ось я живий і здоровий!» І його товариші радітимуть, бо, зрештою, він славний хлопець, доброї вдачі, хоч і мерзотник насправді. Але найгірше те, що отакому паскуді вірять, він уміє подобатись.

Та не думайте, що це тільки один такий: їх сила-силенна в кожній запасній частині. Вони чіпляються й викручуються, як можуть, аби тільки лишитися на місці. Кажуть: «Я не піду». І справді не йдуть, і їх ніколи не вдасться послати на фронт.

— Це все не новина,— каже Барк.— Ми це знаємо, знаємо!

— А канцелярій скільки там! — додав Вольпат, захопившись розповіддю про свою подорож.— Цілі будинки, вулиці, квартали. Я бачив тільки невеличкий куточок тилу, один лише пункт, і мені аж очі на лоб полізли. Ні, ніколи я і в думці не мав, що під час війни стільки людей можуть просиджувати стільці в канцеляріях.

Хтось простягає руку, щоб спробувати, чи йде ще дощ.

— От соус уже й не летється...

— Тоді зараз нас поженуть, ось побачиш...

І справді, ми почули: «Марш!»

Злива вщухла. Ми дефілюємо довгим неглибоким болотом, яке зосталось на дні окопів і по якому ще за якусь хвилину ляскотіли дощові краплі.

Чути безладний шум і хлюпання по воді. А Вольпат усе бубонів. Я слухав його, дивлячись, як переді мною похитуються його плечі під промоклою шинеллю.

Тепер Вольпат узявся вже за жандармів.

— Чим далі ти від фронту, тим більше їх.

— У них інший фронт, ніж у нас.

Тюлак давно вже гострить зуби на них.

— Треба бачити,— каже він,— чого тільки не роблять ці хлопці на постої, щоб знайти собі затишний куточок, добре в ньому влаштуватись і гарно попоїсти. А потім, коли пузо вже задоволене, тоді давай викривати таємну торгівлю вином. І ти можеш побачити, як вони, скося поглядаючи, чатують біля дверей будиночків: чи часом не вийдуть звідти потихеньку п'яні, як чіп, солдати, хитаючись та обсмоктуючи вуса.

— Є між ними й славні. Ось я знав одного на моїй батьківщині, в Кот-д'Ор, звідки я родом...

— Замовчи,— рішуче перебив його Тюлак.— Усі вони гарні: один кращий за іншого.

— Еге, їм добре живеться,— каже Вольпат.— Та ти гадаєш, може, що вони задоволені? Зовсім ні... Ще й нарікають.

Він поправився:

— Я зустрів якось такого, що нарікав. Йому здорово

остогидли всякі інструкції. «Шкода праці вивчати інструкції,— казав він,— щодня міняються. Узяти хоч би жандармську службу: приміром, ви вже вивчили всі головні положення, аж ось уже нове. Ох, і коли вже скінчиться ця війна?» — казав він.

— Вони роблять те, що їм велять,— зважився встряти до розмови Едор.

— Певно, що так. Загалом це не їхня провина. Та проте це кадрові солдати, одержують платню, пенсію і різні медалі, а от ми тільки цивільні. І справді, вони дивно воюють.

— Це мені нагадує лісового стражника, якого я також бачив у тилу,— каже Вольпат.— Він подавав навіть обурені рапорти проти тієї роботи, до якої їх приневолюють. «Це ж чортзна-що,— казав мені цей чоловік,— що вони тільки роблять з нами! Ми ж старі унтер-офіцери, солдати, що маємо за собою чотири роки служби щонайменше. Нам дають велику платню — це так. Ну, та й що з цього? Адже ми урядовці, а нас зневажають. У головному штабі нас примушують вичищати нужники й вивозити покидьки. Цивільні бачать таке поводження — і собі теж гордують нами. А спробуй-но тільки протестувати, тобі просто скажуть, що пошлють в окопи, як звичайні-сінького піхотинця. Що тут станеться з нашим престижем? І коли ми повернемося вже як стражники до своїх громад після війни,— якщо тільки взагалі звідти повертаються,— усі в громадах і лісах казатимуть: «А! Це ви, ті самі, що чистили вулиці в такому-то місці?» Щоб відновити свою честь, заплямовану несправедливістю й невдячністю людською,— казав він,— доведеться скласти протокол за протоколом, навіть і на багатіїв, навіть на поважних чинів!»

— А я,— каже Ламюз,— бачив жандарма, що правильно міркував: «Жандарм загалом людина скромна,— казав він.— Але завжди і скрізь є негідники, хіба не так? Жандарм справді завдає страху обивателеві, це факт. Що ж, я визнаю, є такі, що й зловживають цим, і вони — ці покидьки жандармерії — навіть примушують частувати себе чаркою. Коли б я був начальником або бригадиром, я б їх приструнив, та ще й добре, бо ж думка суспільства ставить це на карб усьому жандармському корпусові».

— Найгіршим днем у моєму житті,— каже Параді,— був той, коли я козирнув був якомусь жандармові,

гадаючи, що то підпоручник через його білі нашивки. На щастя, він, здається, не побачив мене.

Усі мовчать.

— Воно так, звісно, — бурмочуть солдати. — Та що ж робити? Через це не слід сумувати.

* * *

Трохи згодом, коли ми вже сиділи під стіною, притулившись спинами до неї, поставивши ноги в грязюку, Вольпат знову викладав запас вражень:

— Входжу я до зали, де міститься канцелярія якоїсь запасної частини, певно, бухгалтерія абощо. Куди не кинь оком — столи. Народу — наче на базарі. Гамір — страшенний! Уздовж стін і посередині сидять перед своїми папками різні типи, мов крамарі, що торгують старими паперами. Я подав прохання, щоб мене відрядили знову до мого полку. Аж мені кажуть: «Геть звідси, не перешкоджай!» Я здибав сержанта: такий собі жевжик, свіжий, мов квітка, у золотому пенсне — ніби з галуном на носі. Він був молодий, але понадстрокової служби, і мав право на фронт не йти. Я йому кажу: «Сержанте!» Та він мене не слухає, бо саме в ту хвилину розпікав якогось писаря. «Це нещастя якесь, мій голубе, — вичитував він, — я вам уже двадцять разів казав, що треба посилати один примірник для виконання командирові ескадрону і начальника жандармського корпусу, а другий до відома, без підпису, але з вказівкою, що підпис є в оригіналі, адміністративній владі Ам'єна й інших центрів, список яких у вас є — на бланках, звісно, начальника округи. Це ж дуже просто».

Я одступив кроків на три, чекаючи, поки він перестане горлати. За п'ять хвилин знову підходжу. А він каже: «В мене немає часу клопотатися з вами, мій голубе, в мене багато інших справ у голові». Таки й справді, він стояв дуже обурений перед своєю друкарською машинкою, отакий вісліук, бо ж він забув, певне, натиснути на верхній реєстр і через те, замість підкреслити заголовок, наставив цілий ряд вісімок. Тут уже він і слухати ні про що не хотів — лаяв американців, бо машина була американська.

Потім визвірився на якогось іншого ледаря, що той не зазначив на розподільному реєстрі карток, — як він

казав,— служби харчування, прогінного пункту та службового обозу 328-ї дивізії.

Поруч нього якийсь недотепа вперто намагався надрукувати на гектографі більше циркулярів, ніж то можна було зробити; він умивався потом, сопів, а виходили тільки бліді відбитки, які ледве чи й можна було прочитати. Інші базікали між собою. «Де наші паризькі скріпки?» — питав якийсь жевжик. Та й слова в них якісь мудрі: «Скажіть, будь ласка, що за елементи розквартировано в Х...» Елементи? Що це за мова така! — бурчить Вольпат. — Край великого стола, де розмістилися ці пани, сидів за купою паперів якийсь сержант; я підійшов, він лютував перед купою паперів, наводячи порядок (краще б він навів порядок де треба), якийсь хлопець позіхав і тільки тарабанив своєю лапою по бювару. Він був писарем у відділі відпусток, а тут почався наступ і відпустки скасували, йому нічого було робити. «Це чудово!» — казав він.

І то ж тільки один такий стіл в одній канцелярії і в одному тільки відділі однієї запасної частини. Але мені доводилося бачити силу-силенну отих канцелярій. Просто здурієш, кажу тобі!

— І вони мали нашивки за фронтову службу?

— Там небагато, але на службах другої лінії всі мають нашивки.

— А хто мені найбільше сподобався серед отих солдатів,— втручається Тюлак,— так це якийсь автомобіліст у костюмі з найтоншого сукна, ніби з атласу, з новенькими нашивками і з ремінцями, немов в англійського офіцера, хоч сам він був солдатом тільки другого розряду. Підперши щоку рукою, він спирався ліктем на свою шикарну машину, коло якої був за лакея. Ото потіха! І як він тільки не викаблучувався, той хлюст, ледацюга!

— Точнісінько, як солдати, яких малюють у жіночих журналах, в отих шикарних маленьких журналах.

У кожного були свої спомини, кожен мав що розповісти про цих «крутіїв»,— і кожен почав викладати своє, і всі заговорили разом. Ми ніби потонули в гаморі голосів, сидячи коло стіни, де збилися укупу на втопаній, сірій і брудній, розмитій дощем землі.

— ...Костюм, замовлений військовому кравцеві, а не взятий із цейхгаузу¹.

¹ Це й х г а у з — склад військового спорядження.

— ...Був ординарцем спершу при службі шляху, потім при військовій пекарні, потім на речовому складі, потім став велосипедистом при службі постачання 11-ї групи.

— Він має щоранку відвозити казенні пакети до інтендантства, до топографічної мережі, до управління мостів, а ввечері командуванню дивізійної артилерії та штабу територіальної частини. Оце й усе...

— «...Коли я повертався з відпустки,— казав оцей ординарець,— жіночки вітали нас на всіх переїздах».— «Вони гадали, що ви солдати»,— сказав я йому.

— «А,— кажу я йому,— ви теж мобілізовані».— «А звісно,— відповідає він,— адже я за дорученням міністра об'їхав з лекціями всю Америку. Хіба це не мобілізований? Га? До того ж, друже, я не плачу за своє помешкання, отже, я мобілізований.

— А я...

— Нарешті,— скрикнув Вольпат, і власний голос цього мандрівника, що повернувся «звідти», примусив усіх замовкнути,— нарешті я бачив їх цілу зграю, коли вони жерли за розкішним столом. Два дні я допомагав на кухні однієї з груп інтендантських писарів та працівників, бо мене не могли, бач, залишити без роботи, поки я чекав відповіді, а з нею не дуже-то й поспішали, бо до неї додали якесь там відношення, запитання, довідку, висновок, і вона мандрувала туди-сюди, занадто довго зупиняючись на кожному столі.

Отже, я був кухарем на цьому базарі. Якось я подавав страви, бо старший кухар повернувся з відпустки,— вже четвертої,— і був стомлений. Я бачив і слухав усіх цих добродіїв щоразу, коли входив до їдальні, яка містилась у префектурі¹.

Тут були майже тільки нестройові, але було чимало і з діючої армії; були не тільки старі, між ними сиділо немало й молодих.

Ну й посміявся ж я, коли один з цих ледарів сказав: «Треба зачинити віконниці, тоді безпечніше». Ти розумієш, ми були за двісті кілометрів від лінії вогню, а це падло вдає, що тут загрожує бомбардування з аероплана...

— В мене є двоюрідний брат,— мовить Тірлуар, копаючись у кишені,— він пише мені... Стривай, ось що він мені пише: «Мій любий Адольф! Нарешті я влаштувався

¹ Префектура — у Франції — управління департаменту (області), на чолі якого стоїть префект.

в Парижі при 60-му запасному батальйоні. Поки ти там, я лишаюся в столиці під загрозою таубе¹ й цепелінів².

— А-ха-ха... О-хо-хо!

Ці слова викликали веселий настрій, і їх пережовують, як ласощі.

— Опісля,— знову починає Вольпат,— я ще довго тішився, поки наминали ці «тиловики». Нема що сказати, обід був гарний: тріска, бо була п'ятниця — пісний день, але приготовлена, немов камбала «Маргеріт», чи як там? А вже балачок я наслухався.

— Вони називають багнет «Розалі», еге ж?

— Еге. Опудала. Під час обіду вони говорили виключно про себе. Кожен, щоб пояснити, чому він не на фронті, загалом брехав, говорив зовсім не те, що було насправді, і жер, як свиня. «Я хворий, я зовсім кволий, гляньте, яка я руїна, я зовсім нікуди не годний». Вони шукали в собі всякі хвороби, щоб відкрутитися від війни: «Я хотів би піти на війну, але в мене гила, дві гили, три гили». От базікало! «Циркуляри про відрядження всіх на фронт,— пояснював якийсь жартун,— це ніби водевіль: в останній дії завжди все влагоджується. А отой третій, останній акт — це параграф: «коли тільки це не шкодить інтересам служби...» Хтось розказував: «У мене було троє приятелів, офіцерів, я сподівався, що вони мені чимсь допоможуть. Хотів звернутись до них. Але незадовго до того, як я хотів звернутися до них із своїм проханням, усіх трьох одного по одному вбили у бою; чи повірите,— казав він,— як мені не пощастило». А ще один пояснював комусь, що він дуже хотів піти на фронт, але старший лікар заборонив йому й силою затримав його в запасному батальйоні. «Нічого не вдієш,— казав він,— я мусив скоритися. Кінець кінцем я корисніший буду батьківщині своїм знанням, аніж тим, що носитиму ранець». А той, що сидів поруч нього, цілком погоджуючись, кивав своєю лисою на маківці головою. Він, правда, згодився поїхати в Бордо саме тоді, коли боші наближались до Парижа і коли Бордо зробився ніби столицею; проте потім він повернувся ближче до фронту у Париж і казав щось таке: «Я приніс багато користі Франції своїм талантом; я неодмінно мушу зберегти його для Франції».

¹ Таубе — буквально «голуб», система німецького військового моноплана з крилами особливої конструкції.

² Цепелін — система німецького військового повітряного дирижабля, названа прізвиськом винахідника.

Розмовляли вони й про відсутніх: про командира, в якого характер став нестерпний, і пояснювали, що чим більше він старішає, тим крутіший стає, про генерала, що робив несподівані ревізії, щоб виганяти людей на фронт, але ось уже тиждень лежить у ліжку дуже хворий. «Напевне, він умре; про стан його здоров'я можна не турбуватися»,— казали вони, попихкуючи цигарками, що їх високосвітські дурепи посилають для солдатів у окопах. «Ти знаєш,— казали вони,— маленький Фразі, гарненький, як херувим, таки знайшов спосіб залишитись: потрібні були різники на різню, і він улаштувався там через протекцію, дарма що був кандидат прав і служив клерком¹ у нотаріуса. А молодому Фландренові пощастило затесатися в залізничні сторожі».— «Який в нього залізничний сторож, хіба його триматимуть на цій посаді?» — «Атож, звісно,— відповідає хтось із цих йолопів,— залізничний сторож — це діло певне...»

— Ну й йолопи,— бурчить Мартро.

— Усі вони чогось заздрили якомусь Пуренові. Колись він розкошував у Парижі: снідав і обідав по ресторанах або в гостях, робив по вісімнадцять візитів на день. Він пурхав по салонах від фایфоклока² аж до світанку. Він невтомно диригував котільйонами³, влаштовував бенкети, ходив по театрах, не кажучи вже про різні прогулянки автомобілем, і все це заливав шампанським. Та раптом війна. Відолаха враз стає кволим, каже, що не може вартувати біля бійниці, не спати ночами і різати дротяну загорожу. Йому, бачите, треба бути спокійним і в теплі. А потім — він, парижанин, поїде в провінцію поховати себе в окопах? Та нізащо в світі! — «Я розумію,— відказував якийсь із цих панів,— що в тридцять сім років я вже повинен дбати про своє здоров'я». Тоді я згадав про лісника Дюмона, якому було сорок два роки і якого вбито на висоті «132», так близько від мене, що, коли заряд куль влучив йому в голову, мене аж відкинуло від струсу його тіла.

— А як вони ставилися до тебе, оті лакизи?

— Вони ставились до мене з презирством, але намагалися цього не виявляти. Іноді тільки не втримувались. Вони скося поглядали на мене і, проходячи повз мене,

¹ Клерк — писар або службовець, що займається письмовою справою.

² Файфоклок — по-англійськи «п'ять годин», так називають у буржуазних домах вечірній чай.

³ Котільйон — французький фігурний танок.

пильнували, щоб якось не доторкнутися до мене, бо я був брудний після окопів.

Мені було гидко серед цього зборища нероб, але я кавав собі: «Ти ж тут тимчасово, Фірмен!» Якось я аж скипів, коли почув таке: «Згодом, коли ми повернемося після війни, якщо взагалі ми повернемося...» Ні, яке він мав право це казати! Щоб сміти казати такі фрази, треба заслужити. Це все одно, що бойові відзнаки! Хай уже байдикують, але вдавати з себе людину, яка наражається на небезпеку: адже він сховався, щоб не йти на фронт. А потім послухав би ти тільки, як вони оповідають про бої, бо ж вони, звісно, краще, ніж ти, в курсі всіх великих подій і добре знають, з яких гвинтиків складається війна. А потім, коли ти повернешся додому, якщо тільки повернешся, то не зумієш так добре розказати свою маленьку правду і будеш ще й винуватий, бо повірять не тобі, а отим базікам.

Ех! Подивилися б ви ввечері при сьйві світла на гульню цих людців. Як вони весело живуть, користуючись з усіх розкошів мирного життя! Щось подібне до балету, до оргії! А скільки їх, скільки їх!.. Їх ще сотні тисяч,— закінчив з обуренням нарешті Вольпат.

Однак люди, що платили своїми силами і своїм життям за безпеку інших, тільки потішалися з гніву, який душив Вольпата, переповнивши його серце.

— Ще добре, що він не розказав нам про тих, хто проліз на завод, вдаючи робітників, щоб сховатися від фронту, та про всіх тих, що лишилися дома, прикриваючись формою національної оборони,— пробурчав Тірет.— Це була б довга пісня!

— Ти ось кажеш, що їх сотні тисяч, сказу на них нема,— глузливо промовив Барк.— А 1914 року — ти чув? — сам військовий міністр Мільєран сказав депутатам: «У нас немає таких, що ухиляються від служби».

— Мільєран? — буркнув Вольпат.— Я не знаю, що він за людина, але коли сказав таке, то справді падлюка!

* * *

— Інші, друже, хай роблять, що хочуть, там, у тилу, але ось і в нас, навіть у тому самому лінійному полку, є сачки, і то не всі рівні.

— Кожен,— зауважує Бертран,— хоче виїхати на комусь іншому.

— Це так. Хоч хто ти будь, завжди знайдуться і порядніші й підліші від тебе.

— Усі ті в нас, у полку, що і носа не показують в окопах або ніколи не йдуть на передові лінії, і навіть ті, що бувають там зрідка, всі вони, коли хоч, ухиляються. О, ти побачив би, скільки їх, якби бойові відзнаки давали тільки справжнім бійцям.

— Їх по двісті п'ятдесят чоловік на кожен двобатальйонний полк,— каже Кокон.

— Є ординарці, вістові, а одного часу були навіть денщики в унтерів.

— Кухарі та їхні помічники.

— Старші сержанти і каптенармуси.

— Капрали-артільники й робочі команди при кухнях.

— Кілька канцелярських пероґризів і прапорноносців.

— Листоноші.

— Обозники, робочі команди, всі їхні начальники і навіть сапери.

— Велосипедисти.

— Ще не всі.

— Майже весь санітарний персонал.

— Звісно, крім санітарів-носіїв, бо ж у них не тільки собача служба, але вони й живуть разом з ротою і в наступ разом ідуть із своїми ношами. А от санітари при госпіталях — інша річ.

— Це майже всі поли, особливо в тилу. Попів з рушницею мені щось не доводилося бачити. А тобі?

— Не більше як тобі. В журналах бачив, але не тут.

— Але, кажуть, були й такі.

— Та ну?

— А втім, якщо кому дістається в цю війну, то це піхотинцеві.

— Іншим теж не солодко. Не тільки нам!

— Ні! — уперто мовив Тюлак, — тільки нам!

* * *

Він додав:

— Ти мені скажеш,— я добре знаю, що ти хочеш сказати,— що автомобілістам і важкій артилерії попало під Верденом¹. Це правда, і все-таки їм не пощастило,

¹ Верден — важлива французька фортеця, навколо якої точились особливо запеклі бої протягом 1915—1916 рр.

як рівняти до нас. Ми завжди буваємо в такій небезпеці, в якій вони були тільки один раз. Нам доводиться мати справу ще з кулями і гранатами, а їм — ні. Важка артилерія у своїх окопах навіть кролів розводила і протягом вісімнадцяти місяців смажила собі ячню. Ми в справжній небезпеці. А те, що хтось частково її зазнає або єдиний раз потрапить у небезпечне становище — не рахується. А то, виходить, усі вояки, навіть і нянька з дітлахами, коли гуляє по вулицях Парижа, бо їй може загрожувати небезпека від таубе й цепенілів, як казав отой йолоп, про якого допіру розповідав товариш.

— Під час першої експедиції в Дарданелли¹ навіть фармацевта поранило осколком снаряда. Не віриш? Проте це правда! Так, офіцер із зеленою нашивкою, а був поранений.

— Це випадок так само, як з моїм товаришем Мангустом, що служить погоничем при конях в обозі: його теж поранило, але вантажним автомобілем.

— Воно так, звісно. Зрештою, бомба може впасти й на бульвар у Парижі, в Бордо чи Салоніках.

— Так, так. Воно легко сказати: «Усі в однаковій небезпеці!» Та зачекайте. З самого початку війни з тиловиків убито лише кілька чоловік через нещасний випадок, а от з нас лише кілька чоловік вижило — через щасливий випадок. Це не те саме, бо коли людина померла, то вже назавжди.

— Еге, — обзивається Тірет. — Та ви вже надокучили мені своїми розповідями про «тиловиків». Коли тут не можна нічим зарадити, то треба змінити пластинку. Це мені нагадує старого стражника в Шері, де ми були минулого місяця; він ходив по вулицях міста й шукав скрізь цивільних призовного віку і винюхував, як собака, тих, що ховалися. Якимось він зупиняється перед здоровою тіткою з вусами, бачить тільки вуса і як гукне: «А ти чому не на фронті?»

— А я, — каже Пепен, — не хочу псувати собі нервів через отих «тиловиків», бо це тільки даремно час гаяти; але терпіти не можу, коли вони починають вихвалитись. Я згоден з Вольпатою: хай вони користуються із слушної нагоди, це властиво людині, але хай же потім не кажуть: «Я був на війні!» От хоч би, приміром, добровольці...

¹ В 1914 і 1915 рр. англо-французькі частини намагались захопити Дарданелли, але були відкинуті турками з великими втратами.

— Так це вже залежить від того, які добровольці. Тих, що беззаперечно йшли у піхоту, я шаную так само, як і тих, що полягли; але добровольці, що поступали у всякі служби і спеціальні війська, навіть у важку артилерію, мене обурюють. Знаємо ми цих добровольців! Після війни серед своїх знайомих вони казатимуть з приємною посмішкою: «Я був на війні добровольцем». — «Ах, який гарний вчинок ви зробили; ви з власної охоти підставляли свою голову під кулемети!» — «Авжеж, мадам, така вже я людина». І пішов брехати!

— Я знав одного панка, що пішов добровольцем до авіаційного парку. На ньому була чудова уніформа: йому краще було б, мабуть, вступити до оперетки.

— Звісно, проте це вже стара казка. Адже він тоді не міг би говорити по салонах: «Ось подивіться на мене: я добровільно пішов на війну!»

— Та що це я кажу: «Мабуть». Справді, він би набагато краще зробив, якби вступив до оперетки. Принаймні смішив би інших, замість того щоб викликати в них злісний сміх.

— Усе це гарні, ніби розмальовані й гарно оздоблені декоративні китайські вази, але в огонь вони не йдуть.

— Коли б усі солдати були такі, як вони, то боші вже були б у Байоні.

— Якщо вже воюєш, то треба ризикувати своєю шкурою. Хіба ж не так, капрале?

— Авжеж, — відповів Бертран. — Бувають такі випадки, коли обов'язок і небезпека — одне й те саме. Коли країна, справедливість і воля в небезпеці, їх треба боронити, не ховаючись по схованках. Війна означає смертельну небезпеку і жертву своїм життям для всіх, для всіх людей. Треба йти зовсім прямо, до кінця, а не вдавати з себе вояку, нап'явши франтівську уніформу. А на потрібні тиллові роботи треба посилати справді кволих і старих.

— Бачиш, у нас занадто багато багатіїв і людей із зв'язками, що кричали: «Рятуймо Францію і насамперед рятуймося самі». Коли оголосили війну, то чимало хто турбувався, щоб якимось сховатися. Найспритнішим пощастило це зробити. І я ще в своїй провінції помітив, що це були саме ті, хто раніше більш від усіх галасував про патріотизм... Принаймні правильно казали зараз товариші — якщо вже поховалися по своїх схованках, то найгірша підлота запевняти, ніби вони ризикували своїм жит-

ням. І я ще раз тобі скажу: ті, що справді ризикували своїм життям, гідні такої самої шани, як і вбиті.

— Ну що ж! Це завжди так буває, друже, людей не переробиш.

— Що ж робити! Протестувати? Скаржитись?.. До речі, про скарги. Ти знав Маргулена?

— Маргулена? Отого гарненького хлопця з нашого полку, якого лишили вмирати на полі бою в Красьє, думаючи, що він уже вбитий?

— Еге ж, його. Так от він хотів скаржитись. Щодня, бувало, казав, що подасть скаргу капітанові, командирові й буде домагатися встановити такий порядок, щоб кожен по черзі йшов у окопи. Послухав би ти, як він казав по обіді: «Я йому скажу: це певно так само, як те, що передо мною стоїть пляшка вина». І за якусь хвилину знов чув: «Коли я не сказав, то це тому, що передо мною ніколи не стояло пляшки вина». І коли тобі доводилося знову проходити повз нього, ти чув: «Стривай, це передо мною пляшка вина, га? Ну, так от побачиш, що я скажу». Зрештою, він так і не сказав нічого. Я знаю, ти мені скажеш: «Його вбито». Воно-то так, але раніш у нього було досить часу зробити це хоч дві тисячі разів, якби тільки він посмів.

— Усе це мене дратує,— буркнув похмурий Блер, гнівно блиснувши очима.

— Нам одно ясно, що справа темна. А от коли б вона прояснилась!..

— Слухай-но, друже,— гукнув Вольпат,— що я тобі скажу: на всі ці інтендантські служби треба було б вилити всю Сену, Гаронну, Рону і Луару, щоб почистити їх як слід. А тим часом вони живуть собі, й добре живуть, і спокійнісінько сплять кожної ночі!

Солдат замовк. Удалині він бачив, як у темряві, скорчившись, насторожившись, сидять, оповиті мороком, люди в окопах передових постів, обриси яких вирізняються, мов розтрочені щелени, щоразу, коли гарматний вибух осяває небо.

Кокон гірко сказав:

— Після цього немає ніякої охоти й помирати.

— Та облиш,— миролюбно зауважив хтось.— Хоч не перебільшуй, оселедець ти копчений!

Х. РОЗСТРІЛ

З поля насували вечірні сутінки. Подував легенький, ніжний, як слова, вітрець.

У будинках, розташованих уздовж сільського шляху — великої дороги, що місцями скидалася на довгу вулицю — кімнати з мутними шибками були освітлені лампами та свічками. Сутінки наче виходили з них на вулицю; світло й тінь поволі мінялися місцями.

Край села, де починалось поле, солдати без амуніції вільно блукали без ніякого діла. Ми закінчували день спокійно. Втішались тим невиразним безділлям, принаду якого відчуваєш тільки тоді, коли справді втомився. Була добра погода. Наш відпочинок тільки починався, і ми мріяли про нього. Вечір наче стушовував наші обличчя, перш ніж зовсім потьмарити їх, і на наших чолах відбивалась лагідність природи.

Сержант Сюїлар підійшов до мене, взяв за руку і повів з собою.

— Ходім, хочу тобі щось показати.

В'їзд до села був густо обсаджений рядами великих дерев. Ми йшли вздовж них, і часом їх густолісті віти злегка погойдувались під подувом вітру.

Сюїлар ішов попереду. Він вів мене вибоїстою дорогою, що вигиналась в яру; по обидва боки її облямовували кущі, торкаючись один одного верхів'ями. Ми йшли кілька хвилин, оточені ніжною зеленню. Останній відблиск світла, що косо падав на дорогу, позначив листя світло-жовтими крапками, круглими, мов золоті монети.

— Як гарно, — сказав я.

Сюїлар нічого не відповів. Оглядався навколо. Зупинився:

— Це повинно бути тут.

Ми піднялися короткою стежкою на широку чотирикутну галявину, обсажену великими деревами. Повітря було насичене запахом свіжоскошеного сіна.

— Стривай, — зауважив я, придивляючись до землі, — та тут добре-таки хтось топтався. Церемонія яка була, чи що?

— Іди сюди, — відказав Сюїлар.

Він повів мене полем трохи далі. Там була купка солдатів, що стиха розмовляли про щось. Мій супутник простягнув руку.

— Тут, — сказав він.

Нисенький стовпчик — не більше як метр заввиш-

ки — був забитий у землю за кілька кроків від огорожі з молодих дерев.

— Ось тут сьогодні вранці розстріляно солдата двісті четвертого полку. Стовп забили вночі. Бідолаху привели сюди на світанку; товариші з його ж взводу й убили його. Він не хотів іти в окопи; під час зміни відстав, потім нишком повернувся до себе на постій. От і все, що він зробив. Хотіли, безперечно, дати приклад на острах іншим.

Ми підійшли до солдатів, що розмовляли:

— Та ні, зовсім ні,—казав хтось.— Він не був бандитом; він зовсім не з тих пройдисвітів, яких ти маєш на увазі. Ми з ним пішли на фронт разом. Це був звичайнісінький собі хлопець, як і всі ми, не кращий і не гірший,— трохи вайлуватий, та й годі. З самого початку війни був на передових лініях, і я ніколи не бачив його п'яним.

— Треба сказати правду: на лихо в нього було погане минуле. Вони утнули цю штуку — втекли вдвох, як ти знаєш. Але тому, другому, дали тільки два роки ув'язнення. А Кажар через те, що він був під судом до військової служби, не мав права на пільгу. Ще до війни він під п'яну руку вступив якусь штуку.

— Коли придивитись, то на землі видно ще сліди крові,— сказав хтось із солдатів, нахиляючись.

— Тут усе й відбулося,— сказав інший,— з усіма церемоніями. Полковник, верхи на коні, позбавив його військового звання... Потім його прив'язали до цього низенького стовпчика, до якого прив'язують худобу. Він, бідолаха, мусив стати навколішки або присісти, бо стовпчик був занадто для нього низький.

— Незбагненно, за що скарали людину,— сказав третій після деякої мовчанки.— Хіба що для прикладу іншим, як казав сержант.

На стовпчику солдати надряпали якісь протести, прибили військовий хрест, витесаний з дерева, з написом: «Кажарові, мобілізованому в серпні 1914 року,— вдячна Франція».

Повернувшись на постій, я побачив Вольпата, а круг нього товаришів. Він розказував якийсь новий анекдот із своєї подорожі до щасливців.

ХІ. СОБАКА

Була жаклива погода. Вітер збивав з ніг, вода затопляла землю, дороги розгрузли.

Повертаючись з наряду, я йшов до місця нашого постою на краю села. Крізь густу завісу дощу ранковий пейзаж здавався брудно-жовтим, а небо чорним, наче грифельна дошка. Злива хльостала різкими. Уздовж стін шмигали якісь тіні; невеличкі, зігнуті, вони брѣохались у грязюці.

Незважаючи на дощ, холод і пронизливий вітер, перед ворітьми, де ми жили, зібрався гурт солдатів. Здалека ці люди, що щільно збились до купи, скидались на якусь велику губку.

Усі витягали шиї, зазираючи через плечі й поміж головами товаришів, витріщали очі й гукали:

— От так молодець!

— Це він так, щоб збутися вошей.

Потім цікаві розходились хто куди, з червоними носами й мокрими обличчями; дощ хльоскав їх і вітер шмагав, примушуючи ховати руки в кишені.

Посередині стояв і об'єкт їх цікавості: Фуйяд, голий по пояс, мився під дощем.

Сухий, як комаха, розмахуючи своїми довгими, тонкими руками, він несамовито намилював під дощем голову, шию й груди, на яких ребра повипинались, немов грати, і сопів. Він так старанно намилювався, що на його запалих щоках утворилась сніжно-біла борода, а маківка голови вкрилась якоюсь злиплюю вовною, де дощ ніби попробивав маленькі дірочки.

Замість відра він використав три солдатських казанки, набравши в них води. Тому що в усьому земному й небесному просторі не було жодного сухого місця, де б можна було що покласти, він затикав, за звичкою, свій рушник за пояс штанів, а мило щоразу, коли воно було йому не потрібне, клав у кишеню.

Ті, що лишилися, дивувалися, як спокійно він миється у таку негоду, і повторювали, хитаючи головою:

— Чистота — це справжня його хвороба.

— А ти знаєш, що його мають відзначити в наказі за вчинок у воронці від снаряда, де він сидів разом з Больпатою?

— Ну що ж, друже, він цього заслужив.

Солдати якось дивно з'єднали ці два подвиги: тоді в окопах і сьогодні під дощем, і дивились на нього, як на

героя дня. А він пихкав, чмихав, відсапувався, хропів, відпльовувався і намагався обтертися під цим повітряним душем швидкими, якимись несподіваними рухами і нарешті почав одягатись.

* * *

Після миття йому стало холодно.

Він повертається і стає біля входу до сарая, де ми живемо. Крижаний вітер укриває червоними плямами його засмагле довгасте обличчя з запалими щоками; сльози течуть з його очей і розпливаються по щоках, колись обвіяних містралем; ніс, з якого звисають краплі, теж ніби плаче.

Переможений колючим вітром, що шмагав його по вухах, хоч голова закутана в кашне, і по литках, хоч тонкі, як у півня, ноги обгорнуті жовтими обмотками, Фуйяд входить у сарай; але зараз же знову вибігає звідти, дико поводячи очима й гукаючи: «Гидота!» — вимовляючи це слово з тим південним акцентом, з яким говорять за тисячу кілометрів звідси.

Він стоїть нерухомо на вулиці, відчуваючи себе більше, ніж будь-коли, чужим у цій північній місцевості.

Вітер знову й знову різкими подувами налітає на нього, стріпаючи й термосячи його худорляве й легке тіло, що скидається на городне опудало.

Річ у тім, що чортів сарай, який нам приділили на час відпочинку, зовсім непридатний для житла. Будівля глибоко в землі, темна, вогка й вузька, як колодязь. Одна половина його залита водою, там плавають пацюки, і люди збилися на другій половині. Її стіни з дранок, зліплених глиною, скрізь геть попроломлювані, порозколювані, продірявлені; угорі зяють великі дірки. Ми з ночі аж до самісінького ранку як тільки могли затикали щілини гілками, паліччям і листям, де можна було дістати рукою. Але дірки вгорі в стінах та в даху так і залишились непозатикані. І хоч крізь них тьмяне денне світло ледве пробивається, зате вітер вривається, дме з усіх боків, з усієї сили, і наш взвод весь час під протягом.

Там, у півтемряві, можна тільки стояти на ногах, пересуватись помацки, тремтіти від холоду й стогнати.

Фуйяд, якого різкий холод знову загнав усередину, шкодує вже, що мився. В нього болить попереk і коле в боці. Він хотів би якось зарадити цьому, та як?

Сісти? Не можна. Занадто брудно; на долівці й кам'яних плитах — грязь, а солом'яна підстилка, де лягають спати, вогка від дощу, та й об неї обтирають ноги. До того ж, коли сидиш на землі, тебе проймає холод, а коли простягнешся на соломі, непокоять запахи гною і душать аміачні випари... Фуйяд тільки позирає на своє місце, позіхаючи так, що мало не одпаде його щелепа, подовжена борідкою, в якій можна було б побачити не один сивий волос, коли б день був справді день.

— Не думайте,— каже Мартро,— що іншим товаришам краще, ніж нам. По обіді я пішов провідати одного хлопця з одинадцятої роти на фермі, біля госпіталю. Так там треба перелазити через стіну по дуже короткій драбинці,— зауважує коротконогий Мартро.— А коли потрапиш у той курник, чи то кролячу нору, кожен тебе ще штовхає і ти всім заважаєш. Навіть не знаєш, куди голову приткнути. Я просто втік звідти.

— Я хотів,— каже Кокон,— після того, як ми нажерлися, піти до коваля випити чогось гаряченького. Вчора він продавав каву, але сьогодні вранці прийшли жандарми — бідолаха злякався і замкнув двері на замок.

— Фуйяд бачив, як вони повернулися назад, похнюпивши голови, і простяглися на соломі.

Ламюз пробує чистити свою рушницю. Але тут це неможливо, навіть коли примоститися на землі біля дверей, навіть коли відкинути намоклий брезент, твердий і зашкарублий, що звисає, немов якийсь сталактит: занадто темно.

— До того ж, брате, якщо впустиш якийсь гвинтик, то хоч пропади,— не знайдеш, особливо коли ще руки в тебе задубіли від холоду.

— Мені б треба дещо полатати, але то марна річ... Залишається одно — простягтись на соломі, обмотавши голову хусткою або рушником, щоб хоч трохи захистити себе від задушливого смороду гнилої соломи, і заснути.

Фуйяд сьогодні вільний і від роботи, і від вартування, сам собі господар, отже, й наважується зробити це. Він засвічує свічку, щоб попоратись у своїх речах, розгортає своє скручене кашне; тінь від його худорлявої постаті згинається й розгинається.

— Гей ви, ягнятка, гайда чистити картоплю! — гукає на порозі лункий голос чоловіка, закутаного в капюшон.

Це сержант Анрію. Він славний, однак хитрий хлопець; пересипаючи свої накази грубуватими, але симпа-

тичними жартами, він, проте, добре пильнує, щоб ніхто нікуди не втік. На вулиці, під безупинним дощем, на розкислій дорозі, вистроюється вже другий піввзвод, що його унтер вирядив теж на роботу. Обидва загони змішуються. Чвалаємо вулицею і видираємось на глекуватий горбок, де курить похідна кухня.

— Ану, хлопці, одним махом; це недовго, як усі візьмуться... Ну, ти чого там ще бурчиш? Однаково не може...

Через двадцять хвилин ми повертаємось швидкою ходою. У сараї, ідучи навпомацки, скрізь наштовхуємось на промоклі речі, вогкі й холодні; до випарів гною, що обгортає наші ліжка, тепер домішується ще важкий дух мокрого тіла.

Ми збираємось коло стовпів, які підтримують дах сарая, скидаючись на колони з п'єдесталом із бризок грязі, під патьоками води, що вертикально спадають крізь дірки в даху.

— Ось вони,— гукнули всі разом.

Дві тіні, промоклі від дощу, одна по одній заступають двері: це — Ламюз і Барк, що ходили шукати палива. Вони повернулися з цієї експедиції ні з чим, сердито лаючись: «Ні тобі поліна, ні вугілля, хоч лусни!»

Отже, вогню в нас не буде.

— У мене зірвалось, а коли вже мені не вдалось, то нікому не пощастить,— каже Барк з гордістю, що виправдана сотнею попередніх подвигів.

Ми стоїмо на місці або поволі рухаємось, бо тут дуже тісно; ми пригнічені.

— Чия це газета?

— Моя,— відповідає Бекюв.

— А що вони там співають? А, сто чортів, не можна нічого розібрати в цій темряві!

— Вони пишуть, що тепер для солдатів зроблено все, що треба, щоб їм було тепло в окопах. Вони все перелічили: шерстяну білизну, і сорочки, і печі, і плити, і вугілля вдосталь. І що все це вже є навіть в окопах передової лінії.

— А! Грім їм на голову! — бурчить дехто з цих бідних каторжників, погрожуючи кулаком у порожній простір.

Фуйяд байдужий до того, що говорять. У темряві він зігнув своє довге, як у Дон-Кіхота, кістляве тіло і витяг

жилаву шию, наче сплетену зі струн скрипки. Щось на землі привернуло його увагу.

Це Лабрі — собака з чужого взводу.

Лабрі, мішаної породи вівчарка з відрубаним хвостом, скрутившись калачиком, лежить на мізерній підстилці з солом'яної потерті.

Фуйяд дивиться на Лабрі, Лабрі— на Фуйяда.

Підходить Бекюв і своєю співучою, характерною для передмість Лілля говіркою каже:

— Він не їсть своєї їжі. Хворий, бідний пес. Ге! Лабрі, що тобі болить? Ось твій хліб, м'ясо, їж. Вода, друже, смачна... Ти нудишся, песику, хворієш? Колись уранці його знайдуть дохлим.

Лабрі нещасливий. Солдат, якому його доручено, жорстокий, погано з ним поводитья і часом зовсім про нього не дбає. Лабрі на прив'язі цілий день. Йому холодно, погано; він занедбаний. Хіба це життя? Часом, коли він бачить, як навкруги метушаться, в нього розквітає надія, що його випустять на волю; він підводиться, потягаючись і помахуючи хвостом. Але все даремно; він знову лягає і, немов навмисне, відвертає морду від своєї повної миски.

Він нудиться, йому обридло життя. Навіть коли й обмине його куля або осколок снаряда, від яких він так само не гарантований, як і всі ми, він здохне тут.

Фуйяд кладе свою худорляву руку на голову собаці; собака знову дивиться на нього. Обидва їхні погляди однакові, різниця тільки та, що один дивиться згори, а другий знизу.

Фуйяд нарешті все-таки сідає, загорнувши руки в поли шинелі, підібгавши під себе ноги. Він про щось думає, опустивши посинілі повіки. Знову бачить минуле. Це один із тих моментів, коли край, з яким ти розлучився, набирає в далечині милих рис живої любої істоти. Запашний і барвистий Еро, вулиці Сетта... Він бачить їх так виразно, так близько, що навіть чує знову хлюпання гребних суден на Південному каналі й гуркіт вантаження на пристані; і ці знайомі звуки наче кличуть його.

В кінці дороги, яка пахне чебрецем та безсмертником так сильно, що майже почуваш їх смак,— саме на сонці, під запашним і теплим вітерцем,— квітне й зеленіє на горі Сен-Клер невеличка хатинка його сім'ї. Звідти видно разом і темно-зелені води ставу, і небесно-блакитні хвилі Середземного моря, а часом удалині, на яскравосиньому небі, привидом вимальовуються Піренеї.

Там він народився, ріс, був щасливий і вільний. Він бавився там на золотистій, рудуватій землі, грався навіть у солдатів. Запал, з яким він вимахував дерев'яною шаблюкою, наливав рум'янцем його кругленькі щоки, що тепер геть позападали, пожовтіли й немов укрилися шрамами... Він розплющує очі, розглядається навколо, хитає головою і сумує за тими часами, коли війна й слава будили в нього щирі, запальні, сонячні почуття.

Фуйяд затуляє очі рукою, щоб затримати цей привид, який виник перед його душею.

Тепер постають інші картини.

Там-таки на горі, на тому самому місці, пізніше він уперше побачив Клеманс. Вона пройшла пишна, осяяна сонячним промінням. Вона несла в руках оберемок соломи і здалася йому такою білявою, що солома була темніша за її волосся. Удруге вона йшла з подругою. Обидві зупинилися, щоб подивитися на нього. Він почув, що вони шепталися, і обернувся. Побачивши, що їх помітили, обидві дівчини сміючись утекли, зашарудівши, немов куріпки.

І на тому самому місці пізніше вони з Клеманс поставили хату і зажили вдвох своїм хазяйством. Перед домом стелеться виноградник; його старанно пильнує Фуйяд, походжаючи в брилі в усяку пору року.

Біля входу в сад росте кущ троянд; він добрий приятель Фуйядові й користується своїми шпичками тільки для того, щоб ласкаво затримати, коли той проходить повз нього.

Чи повернеться Фуйяд коли знову до всього цього? Ех! Він занадто глибоко зазирнув у минуле, щоб не бачити свого майбутнього в усій його жахливій ясності. Він думає про полк, що винищується з кожною зміною, про великі запеклі бої, в яких брав участь і в яких іще братиме, а також про недугу, про виснаження...

Він підводиться і кашляє, немов для того, щоб визволитись від усього того, що було і що ще буде. І ось знову попадає в крижаний морок, де шугає вітер, серед безладно розкиданих і збентежених людей, які в темряві чекають вечора; він повертається до дійсності й знову починає тремтіти.

Ступивши два кроки довгими ногами, Фуйяд наштовхується на гурт людей, які, щоб розважитись, розмовляють стиха про їжу.

— У нас, — каже хтось, — печуть величезні хліби, круглі й великі, як колеса!

І він радісно витріщає очі, немов бачить перед собою ці хліби.

— А в нас,— устряє до розмови бідний південець,— святкові обіди такі довгі, що хліб, ще свіжий на початку, під кінець черствіє!

— Є в нас таке винце... На вигляд воно ніби звичайнісіньке, але, братухо, якщо тільки в ньому не буде п'ятнадцяти градусів, можеш не вважати його за вино!

Фуйяд і собі розказує про червоне, майже фіолетового кольору вино; його можна добре розводити, наче воно для цього створене.

— А от у нас,— каже бearnець¹,— є вино жюрансон; не той, що фабрикують у Парижі і продають за жюрансон, а справжній. Я знаю якраз одного винороба, що його виготовляє.

— Якщо потрапиш у наші краї,— каже Фуйяд,— у мене є мускати різних сортів, усіх кольорів і відтінків, наче зразки шовкових тканин, можеш заходити до мене щодня протягом цілого місяця, і щоразу я частуватиму тебе новим вином.

— Ну й погуляємо — як на весіллі! — каже вдячний солдат.

Згадки про вино зворушують Фуйяда, він поринає в ці спомини, пригадає навіть чудовий запах часнику. Випари старого вина й лікерів нижних відтінків б'ють йому в голову, хоч у сараї завиває вітер.

Раптом він пригадає, що в цьому селі, де на постій взвод, є шинкар Маньяк родом із Безье. Маньяк йому якось казав: «Заходь до мене, друже, цими днями, я тебе почастую чудовим нашим вином! У мене є кілька пляшок, пальці оближеш!»

Ця перспектива враз засліплює Фуйяда. Він аж затремтів усім тілом від насолоди, ніби знайшов те, чого йому бракувало. Випити південного вина, та ще свого рідного, випити досхочу!.. Побачити життя знову в рожевому світлі, хоч на один день! Так, так, йому треба випити вина, він мріє сп'яніти від нього.

Не гаючи часу, він кидає своїх товаришів і прямує до Маньяка.

Але виходячи, стикається з капралом Бруайє, який перебігає від сарая до сарая і гукає біля кожних дверей:

— Марш слухати наказ по полку!

¹ Беарнець — уродженець Беарну (французька провінція).

Рота збирається докупи, вистроюється в каре на глеюватому горбку, де похідна кухня викидає на дощ чорну сажу.

«Піду пити після наказу», — думає собі Фуйяд.

Він байдуже слухає наказ, весь у полоні цієї думки. Та хоч як байдуже він слухав, проте до його вух долітають слова: «Категорично заборонено виходити з постою до сімнадцятої години і після двадцятої». Капітан, немов не помічаючи ремствування солдатів, що знялося навкруги, пояснює цей наказ вищого начальства:

— Тут штаб дивізії. Поки ви тут, не вештайтеся перед очима. Щоб вас не було видно. Ховайтеся. Коли дивізійний генерал побачить нас на вулиці, він зараз же пожене вас в наряд. Щоб жоден солдат не попадався йому на очі. Не тиняйтеся по вулицях. Сидіть увесь день у своїх бараках. Робіть, що хочете, але щоб вас ніхто не бачив, жодного!

Усі знову повертаються до сарая.

* * *

Дві години. Тільки о п'ятій зовсім смеркне, і тоді можна зважитися вийти на вулицю, не будши покараним.

Заснути поки що? Але Фуйяда не бере сон; його схвилювала сподіванка випити. До того ж, коли спатиме вдень, не засне вночі. Краще ні! Лежати цілу ніч з розплющеними очима — це гірше, ніж кошмар.

Надворі ще більше потемнішало. Дощ і вітер ще рясніший надворі й усередині...

Що його робити, коли не можна ні стояти, ні сісти, ні лягти, ні тинятись, ні працювати?.. Що?

Дедалі більша туга обгортає цих потомлених і задубілих солдатів, що страждають фізично і не знають, що їм робити з собою.

— Господи, як тут погано!

Бідолашні вигукують це як скаргу, як заклик про допомогу.

Потім інстинктивно беруться до єдиного можливого тут заняття: розминати й зігрівати ноги.

Ось вони починають ходити дуже швидко вздовж і впоперек у тісному приміщенні, в якому можна ступити всього кілька кроків, обходять його кругом, натикаючись один на одного, штовхаючись, щуляться, ховають руки в кишені й тупають ногами. Вітер шмагає їх навіть

на солом'яній підстилці, і вони скидаються на зборище міських жебраків, що чекають під навислим зимовим небом, поки відчиняться двері якоїсь благодійної установи. Та для цих людей двері не відчиняються, хіба тільки через чотири дні, увечері, коли скінчиться відпочинок, і їх знову поженуть в окопи.

Кокон примостився в куточку, окремо від усіх. Його їдять воші, але, знесилений холодом і вогкістю, він не наважується перемінити білизну і сидить, похмурий, нерухомий, віддавши себе на поживу вошам.

Наближається все ж п'ята година вечора. Фуйяд дедалі більше хвилюється, п'яніючи від мрії про вино; він чекає з проблиском світла в душі.

— Котра година?.. Без чверті п'ята... Без п'яти хвилин п'ята... Гайда!

Ось він на вулиці; навкруги темна ніч. Широко ступаючи, хлюпаючи по грязюці, він іде до шинку Маньяка, свого щедрого й балакучого земляка. Серед густого морозу й чорного, наче чорнило, дощу він насилу знаходить двері. Боже мій, у шинку не світиться! Прокляття! Він замкнений! При світлі сірника, затуливши його худорлявою рукою, немов абажуром, Фуйяд читає багатозначний напис: «Для солдатів шинок закритий». Очевидно, Маньяку за порушення якихось правил наказано закрити шинок!

І Фуйяд повертається спиною до шинку, що став тюрмою для самотнього шинкаря. Але від мрії не відмовляється. Піде в інше місце і знайде звичайного вина, заплатить, — от і все.

Фуйяд стремляє руку в кишеню, щоб намацати гаманець. Він тут. У ньому повинно бути тридцять сім су. Це вже не так розкішно, але...

Та раптом він підстрибує, зупиняється й ляскає себе по лобі. Його довжелезне обличчя викривлює гримаса, яку ховає темрява.

Ні, в нього немає тих тридцяти семи су! От йолоп! Та він же забув про бляшанку сардин, що купив напередодні, — надто остогидли йому оті казенні макарони, — та ще почаствував пивом чоботаря за те, що той підбив підметки.

От нещастя! Лишилось тільки тринадцять су!

Щоб піднести свій настрій і нагородити себе за всі злигодні теперішнього життя, треба випити принаймні півтора літра. А чортяка б його взяв! Тут літр червоного вина коштує двадцять один су. Чимало не вистачає!

Він оглядається навколо в нічній темряві. Шукає когонебудь. Може, знайдеться якийсь товариш, щоб позичив йому грошей або заплатив за нього за літр вина. Але хто, хто саме? Не Бекюв же, в якого є тільки хрещена мати, яка посилає йому що два тижні тютюну й поштового паперу на листи. Не Барк, який просто не позичить; не Блер, бо він скупий і не зрозуміє його; не Біке, що чогось сердитий на нього; і не Пепен, що сам завжди канючить і ніколи не платить, навіть якщо сам запрошує випити. Ой, коли б Вольпат був з ним!.. Правда, є ще Меніль Андре, але в нього Фуйяд уже кілька разів позичав. Може, капрал Бертран? Ні, Фуйяд послав його к чорту після якогось зауваження, і тепер вони скося поглядають один на одного. Фарфаде? Адже він з ним ніколи не розмовляє... Ні, у Фарфаде незручно позичати. Та й навіщо шукати рятівника тільки в своїй уяві? Де вони, всі ці люди, зараз?

Фуйяд поволі повертається назад до свого притулку. Потім знову механічно вертається і нерішуче йде вперед. Хоче-таки спробувати. Може, там на місці хтось із товаришів за столиком... Він добирається до центра села тоді, коли ніч уже вкрила землю. Освітлені двері й вікна шинків відбиваються в брудних калюжах головної вулиці. Тут що двадцять кроків шинок. Видно важкі постаті солдатів, що здебільшого гуртками йдуть по вулиці. Коли проїжджає автомобіль, вони подаються вбік і пропускають його, засліплені ліхтарями й оббризкані рідкою грязюкою.

Шинки повні. Кризь спітнілі шибки видно, що вони напхані компактною масою людей у касках.

Фуйяд надалу заходить в один. Тільки-но він переступив поріг,— тепле повітря шинку, світло, запах вина і шум зворушують його. Це сидіння за столиками, до певної міри, є часткою минулого в сучасному.

Він пропихається між столиками, оглядаючи всіх гостей у залі. Нема жодного знайомого.

У другому шинку те саме. Йому не щастить. Даремно він витягає шию і з одчаєм шукає якогось знайомого обличчя серед людей в уніформах, що гуртками й парами п'ють, розмовляючи, або, сидячи поодинокі, пишуть листи. У нього вигляд жебрака, і ніхто не звертає на нього уваги.

Не знайшовши нікого, хто став би в пригоді, він вирішує купити вина принаймні на ті гроші, що є в кишені. Він протискується до прилавка.

— Півлітра вина, та доброго...

— Білого?

— Авжеж!

— Ви, голубе, певно, з півдня,— каже хазяйка, подаючи йому невеличку пляшку й склянку і кладучи до каси дванадцять су.

Він примощується в куточку коло столика, де вже сидять четверо і грають у карти; він наливає повну склянку, спорожняє, потім знов наливає.

— Ей, твоє здоров'я! Не розбий склянки! — кричить йому в обличчя, підходячи до нього, солдат у забрудненій вугіллям синій блузі портових робітників; у нього густі, мов штаба, брови на блідому обличчі, конусоподібна голова, великі вуха вагою з півфунта. Це Арленг, майстер-зброяр.

Не дуже-то зручно сидіти самому за пляшкою при товаришеві, що теж хотів би випити. Але Фуйяд удає, ніби не догадується, що бідоласі кортить, а той топчеться коло нього, запобігливо посміхаючись. Фуйяд вихиляє склянку. Арленг повертається до нього спиною, мимрячи: «Оці з півдня не дуже-то щедрі, ненажери».

Фуйяд спирається підборіддям на кулаки і байдуже дивиться в куток шинку, де товпляться, штовхаються солдати.

Воно, звісно, непогане це біле винце, але що ці кілька крапель для спраглої пустелі? Туга, що відійшла на хвилину, знову огортає Фуйяда.

Він встає і виходить з двома склянками вина в животі й одним су в кишені. В нього вистачило мужності зайти ще до одного шинку пошукати там знайомих.

Виходячи, він белькоче, щоб якимось приховати свою ніяковість: «Чорти б його взяли! Ніколи його нема, коли треба, тварюка така!»

Потім він повертається на постій. Там, як і раніше, бушує вітер і дощ. Фуйяд світить свічку, і при її світлі, що безнадійно блимає, немов поривається відлетіти, він іде до Лабрі.

Присідає навпочіпки, з недогарком у руці, перед бідолашним собакою, що здохне раніше, ніж він. Лабрі спить, але не міцно, бо зараз же розплющує очі і крутить хвостом.

Фуйяд гладить його і зовсім тихо каже:

— Нічого не вдієш. Нічого...

Він не хоче більше казати Лабрі й слова, щоб не за-

смутило його. Але пес, немов підтакуючи йому, киває головою і знову заплющує очі.

Фуйяд ледве підводиться, наче в нього заіржавіли суглоби, і йде спати. Тепер тільки одна надія: заснути, щоб скінчився цей похмурий день, цей день небуття, день, яких іще чимало доведеться героїчно пережити, поки кінець кінцем не настане останній день війни або його життя.

ХІІ. П О Р Т И К

— Зараз туман. Може, підемо туди?

Це питає мене Потерло, повертаючи до мене свою симпатичну русяву голову; ясно-блакитні очі, здається, надають їй прозорості.

Потерло — родом із Суше, і відколи стрільці знову здобули Суше, він хоче побачити село, де він колись жив щасливо, як ще був людиною.

Подорож ця небезпечна. Не тому, що далеко: до Суше рукою подати. Ми вже півроку жили й маневрували в окопах і сполучних ходах так близько, що здавалося, можна почути людський голос із села. Треба тільки видертися звідси просто на Бетюанський шлях, уздовж якого звиваються наші окопи й прориті наші прикриття, а потім спуститись на півкілометра тією дорогою, і попадеш у Суше. Але всі ці місця регулярно й нещадно обстрілюють. З того часу, як німці відступили, вони не перестають бити туди великими снарядами, що час від часу вибухають, струшуючи нас у нашому підземеллі, і здіймають над насипом великі чорні гейзери з землі й різних уламків та вертикальні стовпи диму заввишки з церкву. Навіщо німці бомбардують Суше? Ніхто не знає. Адже в селі, яке переходить з рук до рук і яке так завзято відбивають одна в одній обидві сторони, — не лишилося вже нікого й нічого.

Але цього ранку нас оповив густий туман, і під покровом його завіси, якою небо вкриває землю, можна рискнути... Ми певні принаймні, що нас не побачать. Туман герметично закриває вдосконалену підзорну трубу німецької «ковбаси», що повинна бути десь там, угорі; він ніби ставить велику, легку, але непрозору стіну між нашими лініями і спостережними пунктами в Лансі й Ангрі, звідки ворог за нами стежить.

— Гаразд, підемо! — відповідаю я Потерло.

Ми повідомили про свій намір унтера Барта, який

киває головою, даючи зрозуміти, що він заплющує на це очі.

Ми вилізаємо з окопів, і ось ми вже на Бетюанському шляху.

Це вперше я йду ним удень. Раніше ми дивилися на цей страшний шлях тільки віддалік, у темряві ми частенько перебігали його зігнувшись, стрибками під по-свистом куль.

— Ну що ж, підемо, браток?

За кілька кроків Потерло зупиняється серед шляху, де, немов розсмикана бавовна, стелеться туман; він широко розплющує свої небесно-блакитні очі й напіврозкриває червоний рот.

— Ой-ой-ой!.. — бурмоче він.

І в той час, як я обертаюсь до нього, він показує мені на шлях і каже, хитаючи головою:

— Це він. Милій боже, трудно й повірити, що це він!.. Оце місце, де ми стоїмо, я знав так добре, що, заплющивши очі, знову бачу його точнісінько таким, яким воно було; воно так і стоїть у мене перед очима. Це була чудова дорога, обсажена вздовж великими деревами... А тепер? Глянь на неї: чисто вся порита, сумна-сумна... Подивись на ті два окопи по обидва боки вздовж неї, на цей немов зораний брук з ямами від снарядів, на ці викорчовані, попалені дерева з поруділим листям, поламані на вогнища, порозкидувані скрізь, прошиті кулями — та це якесь решето! Ох, браток, браток, ти не можеш уявити собі, як понівечили її, цю дорогу!

І він іде далі вперед, роздивляючись і зупиняючись на кожному кроці від неприємних несподіванок.

І справді, він страхітливий, цей шлях. По обидва боки його зарилися дві армії, вчепилися в нього і півтора року мордують його. Над цим великим знівеченим шляхом шугали тільки кулі та проносились снаряди, що зборонили його, понавертали на нього землі, зрили аж до самих надр. Це проклятий шлях, безбарвний, обдертий і старий, зловісний і разом з тим величний.

— А коли б ти знав його раніше! Він був чистий і рівний, — каже Потерло. — А скільки тут було всяких дерев, скільки скрізь квітів, різнобарвних, наче метелики! І завжди тебе на шляху хтось вітає: то побачиш жінку, що йде з двома кошиками, то чоловіків, що, сидячи на возі, голосно розмовляють, а їх пестить вітер, надимаючи їхні блузи. Ах! Як гарно жилося колись!

Він наближається до берегів туманної річки, що ніби

тече річищем догори, придивляється до землі брустверів. Він нахиляється і спинається перед ледве помітними пагорками, на яких вимальовуються хрести; це — могили, які часом ніби вириваються із туману, нагадуючи позначений хрестами прохід у церкві.

Я гукаю на Потерло. Ми ніколи не дійдемо, коли будемо йти отак. Ходімо!

Я йду спереду, а Потерло, похиливши затуманену і важку від думок голову, плентається позаду, даремно намагаючись розпізнати знайомі місця. Підходимо до улоговини. Дорога тут спускається вниз і ховається за горбом, на північ від нас. У цьому захищеному місці помітно якийсь рух.

На брудному, нужденному пустирі, порослому висхлою травицею, ніби в якійсь ваксі, рядами лежать мертві. Їх переносять сюди вночі, прибираючи окопи, або на рівнину. І вони чекають — дехто вже довгенько, — поки їх перенесуть, теж уночі, на кладовище в тилу.

Ми тихенько підходимо до них. Вони лежать щільно один коло одного, кожен захоловши в тій позі, в якій сконав. У деякого обличчя наполовину вже запліснявіло, а жовта, іржава шкіра вкрилась чорними цятками. У багатьох обличчя геть почорніли, засмолились, губи понанухали і зробились великі: зовсім як ті голови негрів — надутих іграшок. Між двома трупами лежить відтята п'ясть з клубком обірваних жил невідомо котрого з двох. Інші — це якісь безформні, брудні маси, з яких стирчить шмаття обмундирування або уламки кісток. Один труп принесли у такому стані, що довелося, щоб не розгубити його дорогою, покласти в дротяну сітку, прикріпивши її до двох кінців кілка. Так його й несли купою в металевому гамаку. Не можна розібрати, де верх, де низ тіла; серед цієї безформної купи впадає в око тільки відкрита паща кишені в штанях. Видно, як з неї виповзає і знову ховається якась комаха.

Навколо трупів пурхають папірці, що повипадали з кишень або патронташів убитих, коли їх клали на землю. На якомусь клаптику зовсім білого, обліпленого глиною паперу я прочитав, нахилившись трохи, таке: «Мій любий Анрі, яка чудова погода в день твого народження!..» Мертвий лежить на животі; його поперек розколотий від стегна до стегна ніби широкою борозною; голова напівобернена: видно витекле око; скроня, щоби й шия наче поросли зеленим мохом.

Бридке смердюче повітря згустилося навколо цих

мерців і куп усякого сміття, що лежить коло них; клоччя брезенту, обмотки, лахміття, зашкарубле від засохлої крові, зуглене від вибухів снарядів, цупке, посіріле і вже спорохніле,— живий шар черви копошиться на них. Нам аж з душі верне. Ми переглядаємось, похитуючи головами, і не насмілюємось признатись голосно, що тут погано тхне. Проте ми не поспішаємо йти.

Ось у тумані помічаємо зігнуті спини двох чоловіків: вони щось несуть. Це санітари-носії територіальної частини, навантажені новим трупом. Вони наближаються, вже видно їхні худорляві старі обличчя; носії кречуть, умиваючись потом і кривлячись від напруження. Нести мертвяка удвох сполучним ходом по грязюці — це майже надлюдська робота.

Вони кладуть мерця, одягненого в нове.

— Ще так недавно він був на ногах,— сказав один із носіїв.— Тільки дві години тому в голову йому влучила куля, коли він шукав на рівнині німецьку гвинтівку; в середу він мав їхати у відпустку і хотів узяти її з собою. Це сержант чотириста п'ятого полку призову 1914 року. Славний був хлопець.

Санітар показує нам його, підіймає хустку з обличчя: він ще зовсім молодий, і здається, спить, тільки очі його помутніли, щоки немов воскові, і рожева сукровиця зволожує ніздрі, рот і очі.

Цей труп здається чистим на цьому звалищі; він іще гнучкий і хилить набік голову, коли його ворушать, немов хоче вибрати зручнішу позу; це справляє чудне враження, ніби він менше мертвий, ніж усі інші. Але менш спотворений, він, проте, більш зворушує, він ближчий і наче рідніший тому, хто на нього дивиться. І коли б нам схотілося щось сказати перед цією купою знищених істот, то ми сказали б: «Бідолашний юнак!»

Ідемо далі. Дорога тут починає спускатись на дно западини — там і є Суше. В білому тумані вона здається нам страшною долиною страждань. Купи уламків, покиді й бруду захаращують потрощений хребет її бруківки та багністі обочини, і нею майже не можна пройти. Повалені дерева вкривають землю; вони зовсім повикорчовувані, порозтросувані. Схили геть пориті й покрані снарядами. Уздовж дороги, по обидва боки, де підносяться самі тільки хрести, тягнуться окопи, разів із двадцять завалювані й знову викопувані, ями, містки через них та плоти на драговині.

Ідемо далі, усе навкруги здається поперевертаним,

жахливим, гниючим, в усьому почувається повальна загибель. Ми йдемо бруком з осколків снарядів. Щокроку ноги спотикаються об них, раз у раз натрапляєш на поламану зброю, уламки кухонного посуду, бідонів, печей, швейних машинок, мотки електричних проводів, німецьку та французьку амуніцію — подерту і вкриту корою сухої грязі, на якісь підозрілі купи одягу, склеєного рудувато-червоною замазкою. Треба стерегтись і снарядів, які ще не вибухли; вони скрізь висовують свої конічні головки або показують своє дно чи боки, розмальовані червоною, синьою або темно-рудю фарбою.

— Це старі німецькі окопи; німцям нарешті довелося їх покинути...

Подекуди окопи завалилися, в інших місцях — наче решето, пробиті чемоданами. Мішки з землею порозривалися, земля повисипалася з них, і вони метляються на вітрі порожні; дерев'яні підпірки порозколювані й стирчать скрізь. Бліндажі геть позасипано землею і ще не знати чим. Можна подумати, що перед нами спустошене, замулене річище майже висохлої ріки, яку покинули і вода, і люди. В одному місці окопи зовсім зніс артилерійський вогонь; замість широкого рову — зоране поле, симетрично вкрите вздовж і впоперек ямами одна біля одної.

Я показую Потерло на це незвичайне поле, де ніби пройшов велетенський плуг.

Він вражений цією страшною зміною пейзажу.

* * *

Потерло показує пальцем на якийсь місце на рівнині, дивуючись так, ніби допіру прокинувся.

— Червоний шиночок!

Це — рівне поле, засипане битю цеглою.

— А що там?

Межовий камінь? Ні, це не межовий камінь! Це голова, чорна, закурена, ніби вимазана ваксою. Рот зовсім перекошений, по обидва боки його видно найжачені вуса; велика, звуглена, ніби котяча, голова. Це труп німця: його поховано навсторч.

— А це що?

Якесь жахливе поєднання: зовсім білий череп, метрів за два від нього — пара черевиків, а між ними — купа розідраного реміння і ганчір'я, що все позлипалось від якоїсь рудої грязюки.

— Ходімо! Туман уже розходитьсь. Треба поспішати.

Метрів за сто перед нами у прозорих хвилях туману, що ніби суне разом з нами й дедалі менш ховає нас, з свистом проноситься і вибухає снаряд... Він упав саме в тому місці, де зараз нам треба пройти.

Спускаємось. Схил уже не такий крутий.

Ідемо поруч. Мій товариш не каже ані слова, тільки поглядає то праворуч, то ліворуч.

Потім він знову зупиняється, як раніше, на верху дороги. Я чую, як він мимрить майже пошепки:

— Ну що ж! Ми прийшли... Це тут...

Справді, ми весь час ідемо рівниною, все тою самою розлогою рівниною, безплідною, випаленою, — а проте ми в Суше!

* * *

Село зникло. Ніколи мені ще не доводилося бачити, щоб так зникло село. Аблен-Сен-Назер і Карансі ще зберегли вигляд селища, хоча будинки там потрошені, понівечені, а подвір'я захаращені штукатуркою і черепицею. Тут, серед покалічених дерев, що обступають нас у тумані, немов якісь привиди, — ніщо не зберегло своєї первісної форми: немає навіть уламка стіни, огорожі, воріт, що стояли б сторч, і ми дивуємось, помічаючи, що серед цього нагромодження брусів, каміння й заліза ще зберігся брук: тут була вулиця!

Можна сказати, що це якийсь брудний, болотяний пустир поблизу міста, куди протягом цілих років регулярно скидали сміття, покидьки, непотрібні матеріали із зруйнованих будинків і старе начиння, від чого утворилося нашарування з покидьків і уламків, в яких грузнеш і насилу продираєшся вперед. Бомбардування зовсім змінило місцевість, навіть одвело вбік річище невеликої річечки, на якій стояв млин, і тепер струмок біжить навмання, утворюючи ставок на місці невеличкого майданчика, де колись стояв хрест.

У кількох ямах від снарядів гниють величезні, здуті трупи коней, в інших — понівечені жахливими ранами від снарядів останки тих, що раніш були людьми.

Ось упоперек стежки, якою ми йдемо, правильніше, видираємось, наче з якогось кригоплаву, якоїсь поводи колод і уламків під похмурим і сумним небом, — протягся чоловік, ніби спить; але з того, як він влип у землю, зразу видно, що він мертвий. Це солдат із кухонного

наряду. Біля нього низка хлібів, зв'язана широким ремнем, і гроно фляг, прикріплене до плечей ремінцями. Мабуть, сьогодні уночі осколком снаряда йому пробило наскрізь спину. Ми, безперечно, перші знайшли цього невідомого солдата, який вмер невідомо за що. Можливо, труп його зітліє, доки хто натрапить на нього. Шукаємо його номерок: він прилип до загуслої калюжі крові, де захолола його права рука. Я копіюю його прізвище, написане кров'ю.

Потерло не втручається. Він як сновиди. Розгублено дивиться скрізь; чогось без кінця шукає серед випотрошених, знищених речей, серед порожняви, шукає аж до самої лінії туманного обрію.

Потім він сідає на балку, скинувши попереду ногою погнуту каструлю. Я сідаю поруч нього. Мжичить. Вологість збирається в краплі й злегка ніби лакує все.

Потерло бурмоче:

— А що ж це робиться!..

Він витирає лоба: підводить на мене сповнені благаання очі. Хоче зрозуміти, усвідомити цю жалібну картину. Мимрячи якісь недоладні слова, скидає велику каску, і голова його аж парус. Потім ледве вимовляє:

— Друже, ти не можеш уявити собі, ти не можеш, не можеш... Червоний шиночок он там, де голова німця і купи покидьків навколо... Там він стояв... край дороги: це був невеличкий цегляний будинок з двома низенькими будівлями по боках... Скільки разів, брате, на тому самому місці, де ми з тобою зупинилися, скільки разів я там казав «до побачення» жіночці, що стояла, усміхаючись, на порозі. Я витирив рота, дивився у бік Суше і йшов додому. А потім, ступивши кілька кроків, знову обертався, щоб гукнути їй щось веселе. О! ти не можеш собі уявити... Але все це, все це!..

Він показав рукою навкруги на спустошене місце...

— Не треба залишатись тут надто довго, друже. Туман підіймається, знаєш.

Він ледве підводиться.

— Ходімо...

Найважче ще попереду. Його дім...

Він вагається, озирається, іде...

— Це там... Ні, я проминув. Це не тут. Я не знаю тепер, де він був. От нещастя!

Він ламає руки з розпачу, ледве втримується на ногах серед штукатурки й колод. Якусь хвилину, заблудившись серед захарашеної рівнини, безпорадний, він

озирається навкруги і шукає, як нерозумна дитина, як божевільний. Шукає затишку своїх кімнат, розметаних десь у безмежному просторі, їх внутрішнього життя, розвіяного вітром!

Він метається на всі боки, нарешті зупиняється.

— Це тут. Без сумніву. Бачиш той камінь, я по ньому впізнав. Тут була продуха. Видно навіть слід залізної штаби від продухи, що була тут, поки її не зірвало.

Він сопе, міркуючи, без кінця хитаючи головою.

— Тільки коли все втрапиш, починаєш розуміти, який ти був щасливий. А! Які ми були щасливі!

Він підходить до мене. Нервово сміється.

— Це все незвичайно, га? Я певен, що ти ніколи не бачив такого, щоб не можна було повернутися додому, де ти жив завжди, споконвіку...

Він обертається і сам тягне мене звідси.

— Гарзд. Ходімо звідси, бо тут нічого більше немає. Коли подивишся на те місце, де колись усе це було!.. Пора, брате.

У цьому примарному місці, в цьому селі, похованому під уламками, ми єдині живі істоти.

Знову піднімаємося вгору. Туман швидко розвіюється. Мій товариш широко ступає, мовчки дивлячись у землю; потім показує мені на поле.

— Кладовище,— каже він.— Воно було отам, поки не розпросторилося скрізь, поки не заповонило все і зробилося безмежним, як світова хвороба.

Пройшовши половину схилу, сповільнюємо ходу. Потерло підходить до мене ближче.

— Знаєш, це вже занадто. Усе моє колишнє життя знищено, усе життя... Мені аж страшно, як це все спустошено.

— Та схаменись, твоя ж дружина здорова, і ти це знаєш; донька теж.

Він якось чудно дивиться.

— Моя дружина... Я зараз тобі розкажу. Моя дружина...

— Ну?

— Ну, я бачив її...

— Ти бачив її? А я гадав, що вона в місцевості, яку захопив ворог.

— Авжеж, вона в Лансі, у моїх батьків! Ну от, я бачив її... А втім, к бісу, гарзд!.. Я тобі розкажу все. Ну от, три тижні тому я був у Лансі. Це було одинадцятого. Двадцять днів тому.

Я дивлюсь на нього приголомшений... Але видно, він каже правду. Ідучи поруч мене у тумані, що дедалі більше прояснюється, він щось мимрить.

— Нам якось сказали, ти, може, пам'ятаєш... Та тебе, здається, якраз не було. Нам сказали: треба зміцнити дротяні загородки перед лінією Війяра. Ти розумієш, що це значить? Досі цього ніколи не вдавалось зробити: тільки-но вилізеш із окопів, зараз же ти на видноті на тому схилі, що має якусь таку смішну назву.

— Тобогган.

— Еге ж, правильно. Це місце було так само небезпечне і вночі, й при тумані, як і серед білого дня, бо сюди вже задалегідь ще вдень націлені рушниці, установлені на козлах, і кулемети. Німці поливають снарядами все, навіть і тоді, коли нічого не бачать у темряві.

Узяли саперів з нестройової роти. Але дехто з них викрутивсь, і їх замінили солдатами зі стройових рот. Між ними був і я. Гаразд. Виходимо. Жодного пострілу з рушниці! «Що б це означало?» Коли ось бачимо з-під землі вилазять один бош, два боші, десять бошів — сірі чорти! — і махають до нас руками, гукаючи: «Камрад! Ми ельзасці!», і всі вилазять із свого сполучного ходу. «Ми не стрілятимемо у вас. Не бійтеся, друзі. Дозвольте нам поховати тільки своїх убитих товаришів». І ось обидві сторони роблять своє діло і навіть розмовляють між собою, бо вони ж з Ельзасу¹. Вони лаяли війну і офіцерів. Наш сержант добре знав, що розмовляти з ворогом заборонено; нам навіть читали спеціальний наказ, що розмовляти з бошами треба тільки рушницями. Але сержант зміркував, що це був єдиний слухний випадок закріпити дротяну загородку, і коли боші дозволяють працювати на шкоду їм, то чому з цього не скористатися?..

Раптом один з бошів гукає: «Може, серед вас є хто родом з окупованої місцевості й хотів би мати відомості про свою родину?»

Друже, це було над мої сили. Не міркуючи, чи добре це, чи погано, я підходжу й кажу: «Ну, ось я хочу». Бош почав мене розпитувати. Я відповідаю, що моя дружина з малою дочкою в Лансі, у моїх батьків. Він питає мене, де вона живе. Пояснюю, і він каже, що це видно звідси. «Слухай, — каже він, — я віднесу листа, і не тільки віднесу, але навіть принесу відповідь». Потім раптом

¹ Ельзас — область, відвойована німцями у Франції 1870 р., населена французами. За Версальським мирним договором знов була повернута Франції 1919 р.

ляскає себе по лобі й підходить до мене: «Слухай, ще краще можна зробити. Коли ти зробиш те, що я тобі скажу, ти навіть зможеш її побачити — твою дружину і твоїх діточок». Він каже, що для цього треба тільки піти з ним у певний час у німецькій шинелі й кепі, які він мені дасть. Він мене візьме до робочої команди, яку пошлють по вугілля в Лансі; вони підуть саме до того дому, де живе моя дружина. Я зможу її побачити, тільки щоб я був обережний і не наvertsався на очі, бо за людей в команди він ручиться, але в домі, де живе моя дружина, на постої унтер-офіцери, і за них він не може ручатись... Ну що ж, друже, я згодився!

— Це небезпечна була річ!

— Звісно, небезпечна. Я згодився миттю, не думаючи, не бажаючи думати, бо я був засліплений думкою, що побачу своїх, і коли б навіть мене потім розстріляли, то все одно: за добрий крам і добра ціна. Такий уже закон і попиту й постачання, адже так?

Збиратись було недовго. Єдина перешкода — це те, що вони мали мороку, поки знайшли мені велике кепі, ти ж знаєш, голова в мене чималенька. Але й це якось уладнали. А в мене були якраз і німецькі чоботи, оті, що Карон зняв з убитого боша і залишив мені, пригадуєш? Ну, ось ми й вирушили до німецьких окопів (такі самі паскудні, як і наші) з цими, мовляв, бошами-товаришами; вони говорили до мене чудовою французькою мовою — отакою, як і я розмовляю, — і радили не турбуватися.

Не було ніякої тривоги, нічого такого. Все обійшлося так тихо й так просто, ніби я й зроду був бош. До Лансі ми прийшли, коли вже стемніло. Я пригадую, як ми пройшли повз ратушу і потім звернули на вулицю Чотирнадцятого липня. Я бачив жителів міста, що ходили вулицями, як ото в нас на постої. Але я їх не впізнавав, бо було темно, з тієї ж причини і вони мене не впізнавали... До того ж їм і на думку не спадало, що я утну отаке. Темно було, хоч в око стрель, коли я ввійшов у старий сад моїх батьків.

Серце мені калаталось; я тремтів з ніг до голови, наче весь перетворився на серце. Ледве стримувався, щоб не засміятись голосно, — такий я був щасливий і схвильований. Камрад бош сказав мені: «Ти пройди раз, потім удруге, заглядаючи у вікно і в двері. Але дивись так, щоб було непомітно. Стережись...» Тоді я зразу заспокоївся і стримав своє хвилювання. Чудовий хлопець

був отой бош, бо, коли б тільки мене зловили, і йому б добре нагоріло, адже так?

Ти знаєш, що в нас, як скрізь у Па-де-Кале, вхідні двері поділені на дві половинки; внизу до половини зросту людини — перегородка, вгорі — наче віконниця. Верхню половину дверей можна відчинити, і вийде ніби віконце.

Віконниця була відчинена. В кімнаті, що правила за їдальню і за кухню, світилося; чути було гомін.

Я пройшов, повернувши вбік голову. Видно було голови чоловіків і жінок; вони сиділи навколо стола, залиті рожевим світлом лампи. Мої очі вп'ялися в неї, в мою Клотільду. Я добре бачив її. Вона сиділа між якимись двома типами, мабуть, унтерами, які щось говорили до неї. І що ж вона робила? Та нічого; вона усміхалась, мило нахиляючи своє обличчя, обрамоване білявим волоссям, аж золотим від світла лампи.

Вона усміхалась. Була задоволена. Здавалось, почувала себе добре, серед цих бошів-унтерів, коло лампи й вогню, що війнув на мене знайомим теплом. Я пройшов раз, потім повернувся і знову пройшов. Я знову побачив її, вона все усміхалась. І усмішка ця була не вимушена, не та, якою платять, а щира, від душі. І за той короткий час, що здався мені за блискучу мить, коли я пройшов отак двічі взад і вперед, я побачив і мою доньку: вона простягла рученята до гладкого боша і хотіла вилізти йому на коліна. А поруч нього сиділа, — знаєш, кого ще я впізнав? Оту Мадлен Вандаер, вдову Вандаера, мого товариша з дев'ятнадцятого полку, якого вбили на Марні під Монтіоном.

І вона ж знала, що його вбили, бо була в траурі, проте навіть не сміялася, а просто реготала, їй-богу, і позирала то на того, то на того боша, ніби хотіла сказати: «Як мені тут гарно!»

Ех, друже! Я пішов звідти і наткнувся на «камрадів», що вже чекали на мене, щоб провести назад. Як я повернувся, не можу сказати. Я був приголомшений. Ішов спотикаючись, як очманілий. Тоді, в ту хвилину, небезпечно було мене зачіпати! Я б міг закричати з усієї сили, міг би вчинити бешкет, щоб мене вбили, щоб обірвалось це підле життя.

Ти розумієш? Моя дружина, моя Клотільда, тепер, коли війна, усміхалась! Тоді що ж? Досить кудись поїхати на якийсь час, щоб тебе вже скинули з рахунку? Ти кидаєш свою хату, ідеш на війну, і за тобою ніби тяжко

сумують, а поки ти так думаєш,— до того, що тебе немає, поволі звикають, і тебе наче там і не було; без тебе обходяться, почувають себе щасливими і, як і раніше, усміхаються! Я вже не кажу про ту другу, що реготала; але моя Клотільда в ту хвилину, коли я випадково побачив її,— хоч що кажи,— гадки про мене не мала! Їй було байдужісінько до мене.

І коли б вона була ще з своїми приятелями, родичами, а то з унтер-офіцерами бошами! Скажи ж мені, хіба цього не досить, щоб скочити в кімнату, дати їй пару ляпасів, скрутити шию отій курці в траурі!

Так, так, я думав це зробити. Ото був би вже наробив там... Я був розлютований страшенно.

Проте не хочу перебільшувати, Клотільда — гарна жінка. Я її знаю і вірю їй: певен, коли б мене вбили, вона спочатку виплакала б усі сльози. Вона знає, що я живий, — згоден, та не в тому річ. Раз у неї тепло, світить лампа, сидять люди, навіть коли мене немає, однаково вона почуває себе добре, задоволена і не може стриматися — усміхається.

Я тягну Потерло далі.

— Ти перебільшуєш, друже. Ти сам собі щось вигадуєш. Справді.

Ми йшли зовсім помалу. Були ще внизу під горбом. Туман переливався сріблом, перш ніж зовсім розвіятись. Незабаром вигляне сонечко. Ось і воно.

Потерло подивився на мене і сказав:

— Ходімо кружним шляхом у Карансі і повернемося з другого кінця.

Ми пішли манівцями через поле. За кілька хвилин він сказав:

— Ти гадаєш, я перебільшую? Ти кажеш, що я перебільшую?

Він замислився.

— Ех!

І потім додав, похитуючи головою, — так, як він це робив уже чимало разів протягом сьогоднішнього ранку:

— А втім! Усе-таки це так і було...

Ми пішли стежкою вгору схилом. Потепліло. Ми виїшли на рівне місце.

— Посидьмо ще трохи, перш ніж вернутись, — запропонував Потерло.

Він сів, немов обважнівши від безлічі плутаних ду-

мок. Чоло його вкрилося зморшками. Потім він обернувся до мене зніяковілий, ніби хотів просити в мене якоїсь послуги.

— Скажи мені, друже,— от сам себе питаю, маю я рацію чи ні?

Глянувши на мене, він обвів очима все навкруги, немов шукаючи відповіді на своє питання.

На небі й на землі все змінювалось. Від туману залишилась сама тільки згадка. Простори скидали свої шати. Вузька рівнина, сумна й сіра, дедалі ширшала і, проганяючи тіні, поволі забарвлювалась у розмаїті кольори. Світло обгортало її зі сходу на захід, немов двома крилами.

І ось унизу, біля наших ніг, ми побачили серед дерев Суше. Завдяки віддалі й світлу невеличка місцевість немов відроджувалась перед нашими очима, оновлена сонцем!

— Чи маю я рацію? — перепитав Потерло, дедалі більше вагаючись.

Перш ніж я встиг вимовити слово, він відповів сам собі майже пошепки, увесь залитий сонячним світлом:

— Знаєш, вона ж іще зовсім молода, їй двадцять шість років. А молодість бере своє, вона так і пре з неї, і коли вона відпочиває при лампі й у теплі, то не може не усміхатись; і навіть коли б вона голосно засміялась,— це значить, що сміється й співає в неї в грудях молодість. Правду кажучи, Клотільда усміхалась зовсім не іншим, а сама собі. Це — життя. Вона живе. Так, живе — ось і все. Це ж не її провина, що вона живе. А що ж їй умирати, чи що? Ні! Тоді що ж ти хочеш, щоб вона робила? Щоб плакала цілий день через мене, проклинала бошів? Обурювалась? Не можна ж справді плакати весь час і обурюватись протягом вісімнадцяти місяців. Це неможливо. Надто багато минуло часу, кажу тобі. У цьому вся справа.

Він замовкає, щоб подивитись на панораму Нотр-Дам-де-Лоретт, тепер усю залиту сонцем.

— Так само й донька. Коли чужий дядько не проганяє її, то їй уже хочеться вилізти йому на коліна. Мабуть, їй би хотілось, щоб це був краще її рідний дядько або приятель її батька,— проте вона буде ластитися й до того, кого вона завжди бачить поруч, хоч би це була гладка свиня в окулярах. Звичайно,— вигукнув він, підводячись і жестикулюючи передо мною,— мені могли б на це відповісти: «А коли ти не повернешся

з війни?» Тоді б я сказав: «Ну, брат, тоді вже капут, нема більше ні Клотільди, ні кохання. Раніш чи пізніш, а тебе в її серці заступить хтось інший. Нема чого дурити себе: спомин про тебе, твій образ у її душі поволі згладиться, його заступить інший, і вона почне нове життя». Це так, якщо я не повернуся!

Він добродушно сміється.

— Але я маю намір повернутись! Еге! Для цього треба бути бойовим. Бо інакше... Треба бути бойовим...— знов уже серйозніше каже він.— Бо інакше, якщо навіть доведеться мати справу з святими чи ангелами,— кінець кінцем програєш. Таке життя. Але я бойовий.

Він знову сміється.

— Мене не залякаєш.

Я теж підводжусь і плескаю його по плечу.

— Ти маєш рацію, друже. Все скінчиться. Не хвилюйся!

Він потирає руки і говорить-говорить:

— Еге, холера його візьми, все це кінчиться! О! Я добре знаю, що треба докласти праці, щоб це скінчилось, а потім ще трудніше буде. Доведеться попрацювати. І не тільки руками. Треба все побудувати наново. Ну що ж — побудуємо. Будинок? Загинув. Сад? Знищено. Ну що ж? Відбудуємо дім. Відродимо сад. Чим менше залишилось, тим більше зробимо. Зрештою, це і є життя, і ми створені, щоб відновлювати. Хіба не так? Ми відновимо також і родинне життя й щастя. Ми відтворимо дні, відтворимо ночі.

Інші теж. Вони відбудують своє життя. І знаєш, що я тобі скажу, це може бути скоріше, ніж ми гадаємо...

Ось візьмімо Мадлер Вандаер. Я ясно собі уявляю, як вона одружиться з іншим хлопцем. Вона вдова, але, друже, уже півтора року, як вона овдовіла. Це ж тобі не малий відрізок часу, півтора року! Здається мені, навіть і жалоби не несуть стільки часу. Отак люди самі не знають, що кажуть: «Шлюха!» Що ж вони хотіли б, щоб вона наклала на себе руки? Але всі люди забувають померлих, мимоволі забувають. Ніхто в цьому не винен, і ми теж: це просто забуття, от що.

Коли я зненацька побачив, що Мадлен сміється, це мене обурило так, наче її чоловіка тільки вчора вбито. Але ж його, бідолаху, вбили вже давно. Дуже давно, надто давно. Ми вже не ті. Але тримайся — чуєш? — треба вернутися додому, треба бути там! Ми ще будемо там і докладемо сил, щоб стати знову тим, чим були.

Дорогою він дивиться на мене, підморгує, підбадьорений тим, що знайшов точку опори для своїх думок.

— Я ясно бачу, як після війни всі наші з Суше знову беруться до роботи й до відродження життя... Ото роботи буде! От хоч би взяти дядька Понса. Ну й дивак! Він такий був чепурний, що змітав порох з трави в своєму садочку волосяною щіткою та стриг газони ножицями, стоячи навколішках. Ну, що ж, він ще матиме таку приємність!

А тітка Імажінер! Вона жила в будиночку на краю села, поблизу палацу Карлер, здорова жінка, що немов котилась на коліщатах, захованих під широким подолом її спідниць. Вона родила дітей щороку, дуже регулярно: справжній кулемет! Що ж, вона знову візьметься до цього діла. Та ще й як!

Він зупиняється, міркує, злегка посміхається і майже сам до себе каже:

— Стривай, хочу тобі сказати, що я помітив... Це не дуже й важливе,— зауважує він раптом, наче зніжковівши від цього дрібного зауваження,— але я помітив (такі речі помічають зразу, навіть дивлячись на інше): у нас стало чистіше, ніж при мені...

Ми натрапляємо на маленькі рейки, що наче повзуть, гублячись серед висохлої трави. Потерло показує мені носком свого чобота на цю занедбану колію і посміхається.

— Це наша залізниця, наша вузькоколійка, «та, що не поспішає». І вона не поспішала! Равлик міг би з нею змагатись! Її відновлять. Але, звісно, вона швидше не ходитиме. Це заборонено їй.

Коли ми вийшли на вершину горба, Потерло обернувся і кинув останній погляд на цю сплюндровану місцевість. Ще більше, ніж раніше, віддаль ніби відтворювала село серед решток пообламуваних, пообшморгованих дерев, що здавались молодими паростками. Ще більше, ніж раніше, ясний день надавав цьому нагромадженню білих і рожевих уламків видимості життя і навіть подоби якоїсь думки. Каміння наче перетворювалось, оновлювалось. Краса проміння ніби віщувала те, що буде, і показувала майбутнє. Обличчя солдата, що дивився на зруйноване село, так само світилося відблиском відродження. Весна й надії розцвітали посмішкою на його обличчі, а рожеві щоки, блакитні очі, такі ясні, і золотисті брови, здавалось, були наново пофарбовані.

Ми спускаємось у сполучний хід. Сонячне світло проникає туди. Хід світлий, сухий і дзвінкий. Мені подобається його прекрасна геометрична глибина, рівненькі, вигладжені лопатою стіни, і мені аж радісно чути, як ясно й чітко вистукують наші підошви об тверде земляне дно або об дерев'яний ґратчастий поміст.

Дивлюсь на годинник. Він показує дев'ять годин; на ніжно пофарбованому циферблаті відбиваються блакитні й рожеві тони неба і тонкі, наче вирізьблені контури кущів, що ростуть угорі по краях окопів.

Обидва ми, Потерло і я, дивимось один на одного з якоюсь невиразною радістю; ми раді бачити один одного, наче після розлуки! Він говорить до мене, і хоч я й добре звик до його співучої північної говірки, проте ніби тільки вперше помічаю, що він не говорить, а співає.

Ми пережили тяжкі дні, трагічні ночі, в холоді, у воді й грязюці. Тепер, дарма що ще зима, перший чудовий ранок провіщає нам і переконає нас, що незабаром ще раз прийде весна. Зверху на окопах уже зазеленіла ніжна молода трава, і в першому тремтінні цих паростків трави прокидаються перші квіти. Прикороченим і вузьким дням настане кінець. Весна йде згори і знизу. Нам легко дихається. Ми відчуваємо піднесення.

Так, погані дні скінчаться. Прийде кінець і війні, чорт забери! І вона скінчиться, безперечно, цієї чудової пори року, що наближається, і вже осяває нас, і починає пестити своїм теплим вітерцем.

Свист. Стривай. Дурна куля.

— Куля? Та ні! Це дрізд!

Навіть смішно — до чого це схоже... Дрозди, птахи, що ніжно щебечуть, село, затишок кімнат, залитих сонцем... О! Війна скінчиться, ми знову побачимось з рідними і назавжди вже лишимось із своїми, в дружиною, з дітьми, — і ми вже усміхаємось їм при світлі цього молодого проблиску весни, що вже знову з'єднує нас.

...На тому місці, де сполучні ходи розгалужуються, в полі скраю стоїть неначе портик: два стовпи притулились один до одного, а між ними електричні проводи, переплутані, звисають, немов ліани. Виходить дуже гарно. Здається, що це якась театральна декорація. Тонка повзуча рослина обвивається круг одного стовпа і вже перекидається на другий.

Незабаром, пройшовши вздовж цього ходу, на боках якого тремтить трава, мов стегна живого коня, ми опиняємося в своїх окопах на Ветюнській дорозі.

Ось і наше розташування. Наші товариші тут, позби-
валися докупи. Вони їдять, радіють гарній погоді.

Попоївши, вони витирають шматочком хліба свої котелки й алюмінієві тарілки...

— Глянь, а сонця вже й немає!..

Справді. Насувається хмара, і сонце ховається за неї.

— Ох, будемо плавати, хлопці! — каже Ламюз.

— Отаке вже наше щастя! Це саме нам на прощання!

— Проклятуца країна! — вигукує Фуйяд.

Та й справді, північний клімат не дуже-то тішить. Мжичить, стоїть туман, у повітрі багато випарів, іде дощ. А коли й вигляне сонце, то швидко й згасає на цьому великому мокрому небі.

Наш чотириденний строк в окопах незабаром скінчиться. Нас змінять увечері. Ми поволі збираємося. Напихаємо повні кишені, лаштуємо наші мішки й ранці. Чистимо й ладнаємо рушниці.

Уже чотири години. Швидко сутеніє. Ми вже не бачимо один одного.

— А чорти б його взяли, знову дощ.

Накrapає. Потім злива. Оце так! Ми натягаємо на голови капюшони, накриваємось брезентом. Повертаємось до схованки, бовтаючись у грязюці й забруднюючи собі коліна, руки, лікті: дно окопів уже робиться липке. У бліндажі ми ледве встигаємо засвітити свічку, поставлену на камені, і розміститись навкруги, тремтячи від холоду.

— Рушай! У путь!

Вибираємось надвір, де морок, дощ і вітер. Я бачу кремезну постать Потерло. Ми завжди один поруч одного. Коли вирушаємо, я гукаю на нього:

— Ти тут, друже?

— Еге, перед тобою, — обзивається він, обертаючись до мене. Вітер і дощ січе йому обличчя, але він сміється. В нього й досі обличчя щасливе, таке, як було сьогодні вранці. Дощ не зможе зіпсувати радості, яку він носить у своєму міцному й твердому серці; понурий вечір не загасить сонця, яке кілька хвилин тому осяяло його думку.

Ідемо. Штовхаємось. Слотикаємось... Дощ не вщухає, і вода біжить струмком на дні окопів. Дерев'яні рами

помосту хитаються на мокрій землі, деякі з них зсунулися праворуч або ліворуч, і ми ковзаємось на них. До того ж у темряві їх не видно, і трапляється, що на заворотах нога попадає прямо в калюжу.

Я не спускаю з ока каски Потерло, з якої дзюрчить вода, немов з даху під час зливи, і його широкої спини, прикритої чотирикутником блискучої клейонки. Я не відстаю від Потерло і часом гукаю до нього; він обзивається, як завжди, благодушно, як завжди, — спокійно.

Коли поміст кінчається, йдемо далі густою грязюкою. Уже зовсім стемніло. Зненацька зупиняємось, і мене кидає на Потерло. Чути попереду якісь напівобурені вигуки:

— Ну, підеш далі чи ні? Ми відіб'ємось від наших.

— Та я не можу витягнути ніг, — відповідає якийсь жалібний голос.

Нарешті тому, що загруз, вдається вилізти, і нам доводиться бігти, щоб наздогнати наших. Ми вже засапуємось, стогнемо і кленемо передніх. Ступаємо наосліп: спотикаємось, хапаємось за стіни, руки наші в грязюці. Ми вже не маршируємо, а йдемо безладною юрбою; чути бряжчання заліза й прокльони.

Дощ лє ще більше. Раптом зупиняємось удруге. Хтось упав! Здіймається галас.

Він підводиться. Знову рушаємо. Я намагаюсь іти зовсім близько до Потерло, стежачи за його каскою. Я гукаю до нього час від часу:

— Ну що? Ти там ще живий?

— Та живий, — дзвінким і співучим голосом відповідає він, одсапуючись і важко дихаючи.

Ранець муляє плечі, трясеться від поштовхів, від натиску стихії. Окопи засипано свіжою землею, яка щойно обвалилась, і ми грузнемо в ній... Нам доводиться витягати ноги з мокрої і липкої землі, щоразу високо їх підіймаючи. Насилу вибравшись звідси, ми одразу ж попадаємо в якийсь потік. Чоботи протоптали на дні дві вузькі колії, по них нога йде, як по рейках, а інколи потрапляє в калюжі, розкидаючи великі бризки. В одному місці треба зігнути удвоє, щоб пройти під масивним і слизьким мостом, що перетинає окопи, — а це не так легко зробити. Нам доводиться ставати в грязюку навколішки, пригинатись до землі й повзти кілька кроків. Трохи далі нам треба взяти вбік, обхопивши рукою кілок, який у розмоклій землі нахилився вбік і загородив дорогу.

Ми підходимо до перехрестя.

— Рушай, вперед! Держись, хлопці,— гукає унтер, забившись у куток, щоб пропустити нас.— Це місце небезпечно.

— Ми вже вибилися із сили,— мимрить хтось таким хрипким і засапаним голосом, що не можна впізнати, хто це.

— А чорти б його взяли! Буде з мене, далі не піду,— стогне хтось, зовсім вибившись із сил і важко дихаючи.

— А що я можу зробити? — відказує унтер.— Чим же я винен? Ану, жвавніше, бо тут небезпечно. Попередню зміну тут обстріляли.

Ми йдемо під бурхливим дощем і вітром. Нам здається, що ми спускаємось у якусь яму. Ковзаємось, падаємо і натикаємось на стіни окопів, потім, обіпершись ліктем об стіну, знову стаємо на ноги. Ми вже не йдемо, а поволі котимося вниз, хапаючись за що попало. Головне — рухатись уперед якомога прямо.

Де ми? Дарма що дощ ллє потоками, я підводжу голову з цієї безодні, де ми борсаємось. На тьмяному, вкритому хмарами тлі неба розрізняю край окопів, і раптом перед моїми очима з'являється, підносячись над краєм окопів, якийсь зловісний потайний вхід,— два чорні, нахилені один до одного стовпи, а посеред них звисає немов якась клоччя вирваного волосся. Це портик!

— Уперед! Уперед!

Я нахиляю голову і більш нічого не бачу; але знов чую, як чавкотять по баговинні підшви, чую бряжчання піхов від багнетів, глухі вигуки й уривчасте дихання людей.

Ще раз зупиняємось. Як і раніш, я падаю на Потерло,— на його спину, міцну й тверду, як дуб, як його здоров'я і надія. Він кричить мені:

— Тримайся, старий! Ось ми вже близько.

Усі зупиняються. Подаємось назад... Ні, знову рушаємо вперед.

Раптом над нами лунає страшний вибух. Я весь здригаюсь до самих кісток, металічний гул наповнює мені голову, гарячий запах сірки забиває ніс, і я задихаюсь. Земля розступається передо мною. Відчуваю, як щось підіймає і кидає мене вбік, зігнутого, майже засліпленого цією блискавкою і громом... Проте ясно пригадую: саме в ту мить, коли, збожеволілий, сторопільний, я інстинктивно шукав поглядом свого брата по зброї, то побачив, як

кинуло вгору його випростане, чорне тіло, з простягнутими, немов крила, руками, і замість його голови я побачив полум'я!

ХІІІ. БРУТАЛЬНІ СЛОВА

Барк бачить, що я пишу. Він рачкує до мене по соломі й показує мені своє цікаве обличчя, відтінене рудуватим чубом, як у клоуна, та маленькі жваві очі, над якими збираються й розгладжуються трикутні рисочки брів. Рот його витягується в усі боки: він гризе й жує плитку шоколаду, тримаючи в жмені мокрий недогризок.

Напхавши повен рот, він мимрить, дихаючи на мене запахом цукерні.

— А скажи, письменнику, ти напишеш згодом про солдатів, розкажеш про нас чи ні?

— Так, я розкажу і про тебе, і про братву, і про все наше життя-буття.

— А скажи мені...

Він киває на папери, де я щойно почав робити нотатки. Тримаючи олівець у руці, я очікувально дивлюсь на Барка і слухаю. Йому хочеться запитати мене.

— Скажи, не ображаючись... Хочу в тебе щось запитати. Ось що: коли солдати у твоїй книзі будуть розмовляти, — чи розмовлятимуть вони так, як справді говорять, чи, певне, ти виправиш по-своєму? Це я щодо бруталних слів. Бо, зрештою, хоч ми й досить гарні товариші, проте й тоді, коли не сваримося, не почувеш навіть хвилиної розмови двох солдатів без того, щоб вони не говорили й не повторювали таких слів, що їх у книжках не дуже люблять друкувати. Тоді як? Якщо ти таких слів не вмістиш, твій портрет не буде схожий: наче ти хотів нас змалювати і не поклав найяскравішої фарби скрізь, де вона є в натурі... А з другого боку, наче й не личить.

— Я поставлю ці слова там, де треба, як того вимагає правда.

— Але скажи, коли ти їх поставиш, чи не знайдуться всякі там ваші панки, яким байдуже до істини і які назвуть тебе свинею?

— Це — можливо, але я все-таки буду робити по-своєму, не звертаючи уваги на цих панів.

— Хочеш знати мою думку? Хоч я і не розуміюсь на книжках. Це буде сміливо, бо не заведено цього роби-

ти. Буде дуже чудово, якщо ти зважишся, але тобі найважче буде наостанці: ти — надто чемний... Це навіть одна з твоїх вад, я помітив її з часу першого знайомства. Ну, і також цю погану звичку, що є в тебе: коли між нами розподіляють горілку, ти, вважаючи горілку за шкідливу, замість того щоб віддати свою частину товаришеві, виливаєш її собі на голову, щоб знищити вошей.

XIV. СОЛДАТСЬКЕ МАЙНО

Сарай міститься в кінці двору «Ферми німих», у будівлі низькій, наче печера. Для нас завжди печери, навіть у будинках! Коли пройдеш через двір, де гній вгинається під підшвами і чвакає, або коли обійдеш його, насилу зберігаючи рівновагу на вузькій брукованій обочині, і зазирнеш у двері сарая, то нічого не видно...

Потім, напруживши зір, помічаєш темну заглибину, де тьмяні чорні постаті сидять навкарачках, лежать, простягнувшись, або сновигають із кутка в куток. У глибині, праворуч і ліворуч, два блідих відблиски свічок. При їх світлі нарешті розпізнаєш людську форму цих мас, з рота яких виходить чи то туман, чи то густий дим.

Цього вечора наше похмуре лігво схвильоване. Завтра вранці від'їзд в окопи, і похмурі жильці печери заходжуються пакуватися.

В темряві, що після блідого вечірнього світла сліпить мені очі, я обережно пробираюсь серед казанків, артільних баків та інших речей, розкиданих долі, і нашттовуюсь на круглі хлібини, накладені купою на самій середині. Добираюсь до свого кутка. Там сидить навкарачки якась істота з величезною круглою спиною, у волохатій шерстяній куртці, схилившись над цілою купою дрібних речей, що виліскують долі. Я ляпаю її по плечу, наче набитому вовною. Постать обертається, і при нерівному світлі свічки, що стоїть на багнеті, встромленому в землю, я бачу половину обличчя, око, кінчик вуса й куточок напіврозкритого рота. Солдат приязно бурчить і знову береться розглядати своє манаття.

— Що ти там укладаєш?

— Я складаюсь... Готуюсь.

Подоба розбійника, що, здається, підраховує свою здобич, — це мій товариш Вольпат. Тепер я бачу, що він робить: прослав полотно намету, згорнене вчетверо,

поверх свого ліжка — цебто в'язки соломи — і на нього випорожнив і розклав усе з своїх кишень.

Тут ніби ціла крамниця; Вольпат з уважністю господарки пильнує, щоб, бува, хто не наступив на його добро... Я оглядаю цю багату виставку.

Поряд носової хустки, люльки, кисета на тютюн, в якому є також книжечка цигаркового паперу, ножа, гаманця та кресала (усе це майно конче потрібне солдатові) — два уривки шкіряних шнурків, що обвились, наче черв'яки, навкруг годинника, вміщеного в прозорий, потьмянілий від старості целулоїдний футляр. Потім маленьке кругле дзеркальце і друге — чотирикутне; воно розбите, але краще, з скісно зрізаними краями. Слоїк скипидару, слоїк мінеральної олії, майже порожній, і третій слоїк, порожній. Німецька бляха від пояса, що має на собі напис: «Gott mit uns»¹, драгунська китиця того самого походження, напівзагорнена в папір стрілка для метання з аероплана, що має форму сталюого олівця і загострена, як голка; складані ножиці й ложка-виделка, так само складана; огризок олівця і недогарок свічки; скляна трубочка з аспірином, в якій лежать ще й таблетки опію, кілька бляшанок.

Бачачи, що я докладно оглядаю його майно, Вольпат пояснює мені:

— Оце — стара шкіряна офіцерська рукавичка. Я відрізую від неї пальці, щоб затикати дуло гвинтівки. Оце — телефонний дріт, єдина річ, якою можна пришивати гудзики, коли хочеш, щоб вони тримались. А тут усередині, що таке — питаєш? Білі міцні нитки, але не ті, якими шиють солдатський одяг і які можна витягти виделкою, наче макарони з сиром. А тут комплект голок на поштовій картці: англійські шпильки там, збоку. А тут мої папери. Ціла бібліотека!

Справді, на виставці речей, викладених із Вольпатових кишень, дивне нагромадження паперів. Ось фіолетовий пакуночок паперу на листи — його блаженська обгортка пожмакана й потерта. Ось солдатська військова книжка — оправа її зашкарубла й укрилася пилом. Ось записна книжка в потертій клейончатій оправі, набита паперами й фотографіями; всередині — портрет жінки й дітей.

Вольпат витягає з пачки пожовклих і почорнілих паперів фотографію і показує її мені ще раз. Я знову зна-

¹ З нами бог (нім.).

йомлюся з мадам Вольпат, жінкою з пишним бюстом, з лагідними м'якими рисами; коло неї два хлопчики в білих комірчиках; старший худорлявий, менший круглий, як м'яч.

— У мене, — каже Біке, якому двадцять років, — у мене тільки фотографія батьків.

І він показує, підносячи до самої свічки, портрет своїх батьків, які дивляться на нас дуже лагідно, так само як і малі Вольпатові діти.

— В мене мої також зі мною, — каже інший. — Я ніколи не розлучаюся з фотокарткою своєї сім'ї.

— Звісно! Кожен носить при собі свою рідню, — додає хтось.

— Дивна річ, — констатує Барк, — портрет зношується через те, що на нього довго дивляться. На нього не можна дивитися дуже часто: я не знаю чому, але зрештою схожість зникає.

— Ти маєш рацію, — каже Блер. — Я теж так думаю.

— В мене між моїми паперами є також карта цієї місцевості, — каже далі Вольпат.

Він розгортає її перед світлом. Витерта і прозора на згинах, вона має вигляд штори, зробленої з чотирикутників, пришитих один до одного.

— В мене є ще газета (він розгортає клопоть газети з статтею про солдатів) і книга — роман за двадцять п'ять сантимів «Двічі діва». Чекай, ось іще клопоть газети: «Етампська бджола». Я не знаю, чому зберіг її. Певно, є щось цікаве. Я подивлюсь на дозвіллі. І потім колода карт, шахівниця з паперу, шашки з хліба.

Барк, що підійшов і дивився на цю сцену, каже:

— В мене ще більше речей у кишенях. — Він звертається до Вольпата. — Чи є в тебе німецький «золдбух»¹, вошива голово? А слоїки з йодом? А браунінг? У мене все це є. Та ще є два ножі.

— На біса мені, — каже Вольпат, — револьвер або німецька книжка. Я міг би мати два ножі й навіть десять ножів, але з мене досить і одного.

— Це як коли, — каже Барк. — А є в тебе металеві гудзики, дубова голово?

— У мене є, — кричить Бекюв.

— Солдат не може без них обійтись, — запевняє Ламюз. — Без них не триматимуться підтяжки.

¹ З о л д б у х — військова книжечка німецького солдата.

— А в мене,— каже Блер,— завжди в кишені є наготові інструменти для обточування перснів.

Він витягає їх; вони лежать у торбинці від протигазової маски, і струшує. Тригранний напилок і підпилок дзвенять, чути також клацання необроблених алюмінієвих перснів.

— А в мене завжди з собою шворка, це корисна річ,— каже Біке.

— Не так, як цвяхи,— говорить Пепен і показує три в руці: великий, малий і середній.

Один по одному солдати встряють у розмову. Ми звикли до півтемряви. Але капрал Салавер, що має добру славу майстра на всі руки, прилаштовує свічку в «люстрі», яку він змайстрував із коробки від сиру та з дротини. Засвічують, і навкруги цієї «люстри» кожен оповідає з замилюванням і гордощами про те, що в нього в кишенях.

— По-перше, скільки їх у нас?

— Кишень? Вісімнадцять,— каже хтось, звичайно, Кокон, людина-цифра.

— Вісімнадцять кишень! Що ти брешеш, пацюча голово,— гукає товстий Ламюз.

— Якраз вісімнадцять,— відказує Кокон.— Полічи, якщо ти такий розумний.

Ламюз хоче довести своє: піднісши обидві руки до недогарка, щоб певніше лічити, він підраховує на своїх товстих, наче з брудної цегли, пальцях: дві кишені в шинелі ззаду, кишеня на пакет для перев'язування ран, де носять тютюн, дві внутрішні в шинелі спереду і дві кишені верхні з обох боків з клапанамі. Три в штанах, навіть три з половиною, бо є ще кишенька спереду.

— Я туди кладу компас,— каже Фарфаде.

— А я трут.

— А я,— додає Тірлуар,— свисточок, який надіслала мені жінка з такою припискою: «Якщо тебе поранять у бою, свисни, щоб товариші прийшли і врятували тобі життя».

Усі сміються з наївної фрази.

Тюлак вступається і каже поблажливо Тірлуарові:
— Там у тилу не знають, що таке війна. Але, якщо ти почнеш говорити про тил, то теж наговориш дурниць.

— Не будемо лічити цієї кишені, вона надто маленька,— каже Салавер.— Отже, десять.

— В куртці — чотири. Поки що тільки чотирнадцять.

— А ще дві кишені на патрони.

— Шістнадцять,— каже Салавер.

— Стривай, нещасний головогес, оглянь ще раз мою куртку. Ось тут дві кишені, ти їх не лічив? Ну от, чого тобі ще треба? А ці кишені на звичайному місці. Це — кишені цивільні, куди ти вдома ховаєш хусточку для сопель, штопор, тютюн, адреси, куди тобі треба відвезти товар, тощо.

— Вісімнадцять! — каже Салавер тоном чиновника на аукціоні. — Їх вісімнадцять, помилки нема.

В цей момент хтось спотикається об поріг, чути лункі кроки, мовби кінь б'є копитом об землю, потім хтось пирхає і лається.

І після невеличкої паузи дзвінкий голос ураз владно вищить:

— Ей! Там усередині, лаштуєтесь? Дивіться, щоб до вечора все було готове, і, зрозуміло, пакуйтесь якнайміцніше. Ідемо на передові позиції,— цього разу навіть може бути гаряче діло...

— Гаразд, гаразд, унтере,— відповідають неухважно кілька голосів.

— Як пишеться «Арнесс»? — питає Бекюв, що долі навкарачках надписує олівцем конверт.

Тим часом як Кокон йому диктує по літерах ім'я «Ернест», унтер, зникнувши, повторює свій наказ далі, коло іншого сарая. Блер каже:

— Треба завжди, хлопці, класти флягу в кишеню. Я пробував раніше всюди її примощувати, але тільки в кишені це практично, на мою думку. Якщо ти в поході в амуніції або в окопах без амуніції, вона в тебе завжди напхвваті про всякий випадок: іноді товариш, багатий на вино, бажаючи почастувати тебе, каже тобі: «Давай свою флягу», або трапиться винар. Отже, слухайте, старі віслюки, моєї поради: завжди кладіть флягу в кишеню.

— Аякже,— каже Ламюз,— я ніколи не кладу фляги в кишеню! І видумає отаке! Я завжди чіпляю її до пояса на гачок.

— Далеко краще прив'язати до гудзика шинелі, як протигаз. А то скидаєш спорядження і разом з ним флягу. Подивився б я на тебе, коли ти будеш без неї, а тут трапиться вино.

— У мене бошівська фляга,— каже Барк.— Вона пласка, її можна покласти і в бокову кишеню, коли хочеш, вона якраз влазить, і в патронташ, якщо вистріляєш патрони або перекладеш у сумку.

— Бошівська фляга зовсім ні до чого,— заперечує Пепен.— Вона незручна і тільки обтяжує.

— Почекай-но,— каже Тирет, якому не бракує спостережливості.— Цього разу, якщо справді підемо в атаку, як казав унтер, ти, може, знайдеш бошівську флягу, і тоді побачимо, чи ні до чого, чи до чого.

— Це сказав унтер,— зауважує Едор,— але він же напевне не знає.

— Бошівська фляга містить більше як чверть літра,— зауважує Кокон,— бо місткість справжньої чверті літра позначена на ній рискою на три чверті від дна. А завжди вигідніше мати більшу флягу, бо коли вона містить точно чверть, то при роздачі вина або «святої води» чи ще чогось треба наповнити її по самі вінця, а цього ніколи не роблять, а якби й зробили, то ти ж розхлюпаєш.

— Авжеж, цього ніколи не роблять,— обурено каже Параді, якого завжди дратували ці недоливання.— Роздавач, наливаючи, всовує свій палець у флягу, та ще й стукне разів зо два знизу по денцю, щоб воно глибше увійшло. Так у тебе й відберуть третину, обдурять тебе.

— Це правда,— погоджується Барк.— Але не треба також, щоб фляга була дуже велика, бо тоді той, хто наливає, не вірить: він тобі увілле краплю і, щоб не дати тобі більше, завжди не доливає, і ти залишився в дурнях з своєю мискою в руках.

Тим часом Вольпат знову складав у кишеню одну по одній речі своєї виставки. Дійшовши до гаманця, він сумно глянув на нього.

— Зовсім схуд, бідолаха.

Він полічив:

— Три франки! Треба поміркувати, друже, як тебе знову наповнити, бо інакше, коли підемо на відпочинок, біда буде...

— Не в тебе тільки порожньо в гаманці.

— Солдат витрачає більше, ніж заробляє, це безперечно. Я себе питаю, що з нами сталося б, якби ми жили тільки на свою пайку?

Параді відповідає з класичною простотою:

— Здохли б.

— Ось гляньте, що в мене в кишені, з чим я не розлучаюсь.

І Пепен, усміхаючись, показує срібний прибор.

— Він належав,— каже він,— старій мавпі, в якій ми стояли в Гран-Розуа.

— Він їй, може, і тепер ще належить?

Пепен робить невизначний жест, в якому гордощі перемішані з скромністю, посміхається й каже:

— Я її знаю, стару скнару. Пепен, що вона все своє життя шукатиме скрізь у кожному кутку цей срібний прибор.

— А мені,— каже Вольпат,— вдалося поцупити ножиці. Є такі, що їм щастить. Тільки не мені. Отож я їх старанно зберігаю, ці ножиці, хоч вони мені зовсім ні до чого.

— А я потяг кілька дрібних речей, то там, то тут. Але що з того? Сапери завжди в мене тирили їх, так нащо вони?

— Нічого не вдієш, завжди тебе хтось оббере, браток! Не турбуйся.

— Ей, ви там, хто хоче йодової тинктури? — крикнув санітар Сакрон.

— Я зберігаю листи моєї дружини,— каже Влер.

— А я їх надсилаю їй назад.

— А я зберігаю їх. Ось вони...

Едор показує паку пом'ятого, засмальцьованого паперу.

— Я їх зберігаю, іноді перечитую, коли холодно і коли погано себе почуваю. Це не гріє, але здається, що стає тепліше...

Цей жарт, очевидячки, має в собі глибокий зміст, бо кілька чоловік підводять голови й кажуть:

— Це правда!

Розмова триває далі, в надрах цього фантастичного сарая рухаються великі тіні, по кутках згусла темрява, і тільки деякі місця ледве осяяні розсіяним світлом кількох свічок.

Я бачу, як тіні вештаються туди й сюди, потім нахиляються, лягають на підлогу. Заклопотані й обтяжені справами пожильці розмовляють самі з собою, перегукуються, плутаючись ногами в речах; вони показують один одному свої багатства.

— Ану, глянь!

— Диви! — відповідають заздро.

Всі хотіли б мати те, чого в них нема. Є у взводі скарби, легендарні скарби, на які всі заздять, наприклад, бідон на два літри, що належить Баркові, розширений вдалим холостим пострілом до місткості на два з половиною літри, або знаменитий Бертранів великий ніж з роговою колодочкою.

Серед комашиної метушні погляди спиняються на цих музейних цінностях, потім кожен знову починає дивитися на свої речі і завзято береться впорядковувати їх.

Яке нужденне майно! Все, що сфабриковано для солдата, грубе, незграбне й поганої якості, від черевиків з картонними підметками до одягу, погано покровного, погано припасованого, погано пошитого, погано пофарбованого, з гнилого сукна, що рветься й світиться, наче промокальний папір, що линяє за один сонячний день і промокає наскрізь від дощу за годину. І ремінці в них тонкі, крихкі. Фланелева білизна тонша за бавовняну. Тютюн нагадує соломку.

Мартро — поруч зо мною. Він показує мені на товаришів:

— Глянь на цих бідаків, що любуються на своє добро. Наче матері, що задивились на своїх дітей. Послухай їх, як вони називають свої речі. Ось, коли він каже: «Мій ніж!» — це чисто так, як коли б батько казав: «Мій Леон», або «Мій Шарль», чи «Мій Адольф».

І знаєш, вони не можуть брати з собою менше речей. Не те, що вони цього не хочуть (адже від нашого ремесла сили не додається, правда?). А не можуть. Вони надто люблять свій скарб.

Вантаж! Він величезний, і солдат добре знає, що кожен зайвий предмет завдасть йому зайвих неприємностей, що кожна найдрібніша річ — це більше синців на плечах.

Бо вантаж — це не тільки те, що напихають у кишені, а ще й те, що носять на спині.

Ранець — це чемодан і разом шафа. І старий солдат знає, як можна майже чудодійно збільшити місткість ранця розсудливим розміщенням речей і запасів провізії. Зверх регламентованого і обов'язкового вантажу — двох бляшанок м'ясних консервів, дванадцяти сухарів, двох плиток кави й двох пакетів згущеного супу, торбинки цукру, зміни білизни та запасних черевиків — ми ухитряємося покласти туди кілька бляшанок консервів, тютюн, шоколад, свічки й туфлі, навіть мило, спиртову лампу, твердий спирт та шерстяні речі. З ковдрою, ковдеркою на ноги, куском брезенту, дрібним інструментом, мискою і таборним припасом ранець товщає, збільшується і розширяється, стає величезним і дивовижним. І мій сусід каже правду: щоразу, коли солдат після багатьох кілометрів, зроблених по шляху та по сполучених

ходах, приходить на свій пункт, він присягається, що на наступний раз розвантажиться від купи речей і звільнить трохи плечі від ваги ранця. Але щоразу, коли він лаштується в дорогу, то знову бере той самий надсильний і майже надлюдський вантаж. І ніколи його не кидає, хоч завжди клене його.

— Є такі спритні хлопці,— каже Ламюз,— що добирають способу, щоб приткнути дещо з речей на ротний віз або на санітарний фургон. Я знав одного, що умудрився покласти пару нових сорочок і підштанків в ящик унтера,— але в роті двісті п'ятдесят душ,— і небагато є таких, кому це вдається. Це переважно ті, що з відзнаками; що більше в нього відзнак, то більше він підлабузнюється, щоб покласти свій чемодан. Не кажучи вже про те, що й начальство заглядає на вози і якщо побачить у фургоні твоє барахло, то викине його просто серед шляху, не кажучи вже про те, що вилає, а то й посадить під арешт.

— На початку війни було вільніше, друже. Були такі, я бачив їх на власні очі, що клали свої торби й навіть свій ранець на дитячий візок і штовхали його перед собою в поході.

— А звісно! Це був кращий час війни. Але все це змінилось.

Глухий до всіх цих розмов, Вольпат, закутавшись у ковдру, наче в шаль, схожий на стару відьму, походжає навколо речі, що лежить на землі.

— Не знаю,— каже він, ні до кого не звертаючись,— чи брати мені з собою цей паскудний бідон? Він у нас єдиний у взводі і завжди таскав його я. Так то так, але він дірявий і тече, як кошик на салаті.

Він ніяк не може зважитися. Це справжня сцена розлуки.

Барк скоса поглядає на нього й глузує. Чути, як він каже: «Дурень пришелепкуватий». Але зараз же він перестає насміхатись.

— Зрештою, кожен на його місці був би таким бовдуром!

Вольпат відкладає своє рішення.

— Побачу завтра вранці, коли спакую ранець.

Після оглядають і наповнюють кишені; настає черга мішків, потім патронташів. Барк міркує про те, яким способом умістити регламентовані дві сотні патронів

у три патронташі. Треба їх розпакувати й поставити рядком один головою вгору, а другий — униз, впереміжку. Так можна набити патронташ уцертъ, і пояс буде важити шість кілограмів.

Гвинтівки вже вичищені. Ми перевіряємо, чи добре обмотаний затвор, і затикаємо дуло, — пересторога конче потрібна, бо гвинтівку засмічує земля в окопах.

Тепер треба подбати, щоб легко було впізнати кожну гвинтівку.

— Я зробив нарізки на ремені. Глянь, ось я вирізав скраю.

— А я обкрутив ремінь угорі шнурком від черевиків і впізнаю свою гвинтівку навіть навпомацки.

— А я почепив металевого гудзика. Помилки не буде. В темряві я зараз же його намацаю і скажу: «Це мій карабін». Бо є, розумієш, такі хлопці, яким на все наплювати; поки товариш чистить гвинтівку, вони б'ють байдики; а потім любісінько беруть чужу вичищену гвинтівку. І в них ще вистачає нахабства сказати: «У мене, капітане, гвинтівка чиста, як око». Але зі мною цієї штуки не утнуть. Це система «ловкачів», але я з неї тільки сміюсь.

І хоч усі гвинтівки схожі одна на одну, проте й різні, як почерки.

* * *

— Дивна річ, — каже мені Мартро, — завтра рушаємо в окопи, а ще нема п'яних, ніхто не лізе в бійку і — слухай! — навіть не сперечаються. Щодо мене...

— Ну, я не кажу, — зараз же спохвачується він, — що он ті двоє не набрались і не очманіли трохи... Хоч вони ще не зовсім готові, але під чаркою...

Це Пуатрон та Пуальпо, із взводу Бруайє.

Вони лежать і тихо розмовляють. Круглий ніс і зуби Пуатрона блищать біля самої свічки, за його рукою, що робить піднесеним пальцем легенькі пояснювальні жести, невідступно рухається тінь.

— Я вмю запалити вогонь, але не вмю знов розпалити його, коли він погасне, — заявляє Пуатрон.

— Йолоп! — каже Пуальпо. — Якщо ти вмієш підпалити, то ти вмієш і розпалити знов, бо якщо ти підпалюєш, то це значить, що вогонь був погас, і, отже, ти мо-

жеш сказати, що розпалюеш його знов і тоді, коли ти підпалюєш...

— Пятякай! Усе це дурниці. Не мудруй. Я тобі кажу й повторюю, що вмію запалити вогонь, але щоб знов розпалити, коли вогонь погасне, то тут я нічого не вдію. Краще сказати, я не можу.

Я не чую заперечень Пуальпо.

— Хай тобі біс із твоєю впертістю, — хрипить Пуатрон. — Тридцять разів кажу тобі: не вмі-і-ю. Треба ж мати таку свинячу голову!

— Потіха, та й годі, — шелоче мені Мартро.

Ясно тепер, що він трохи поспішив, коли казав, що нема п'яних.

Яксь лихоманка після прощального випивання паує в нашому лігві, повному порохнявої соломи, де солдати — одні, стоячи й похитуючись, другі на колінах, риючись, як мінери, — лагодять, складають, пакують свої речі.

Глухе гудіння голосів, безладдя рухів. У хмарі диму мелькають світлі рельєфи п'яних пик, темні руки рухаються у мороці, наче маріонетки.

До того ж у сараї, що прилягає до нашого і відокремлений тільки стіною заввишки в зріст людини, зчиняється п'яний крик. Там двоє солдатів люто, озвіріло сваряться. Повітря тремтить від брутальних слів. Та ось одного з них, чужого, з іншого взводу, виганяють, і тоді все затихає.

— Наші тримаються, — зауважує Мартро з деякими гордощами.

Це правда. Завдяки капралу Бертранові, який ненавидить п'янство, наш взвод менше зловживає вином та горілкою.

...Навкруги кричать, співають, патякають і безперестану сміються.

Пробую глибше заглянути в деякі обличчя, у внутрішні переживання цих людей, фігури яких безладно рухаються у п'ятмі, як тіні. Але це не вдається. Обличчя стають непроникливі.

* * *

— Уже десять годин, друзі, — каже Бертран. — Закінчите пакувати свої скарби завтра. Пора спати.

Тоді всі поволі починають укладатися спати. Але балачки не вщухають. Солдат робить усе поволі, якщо

нема ніякої потреби поспішати. Кожен ходить туди й сюди з чимсь у руках — і я бачу, як сунеться по стіні величезна тінь Едора, що проходить повз свічку, тримаючи кінчиками пальців дві торбинки камфори.

Ламюз повертається з боку на бік, намагаючись улягтися зручніше. Він, здається, погано себе почуває: хоч яка велика місткість його шлунка, але сьогодні він, очевидно, об'ївся.

— Не заважайте спати! Заткніть свої пельки, тварюки! — кричить Маніль Андре із своєї підстилки.

Це на мить заспокоює солдатів, але голоси не стихають і сновигання не припиняється.

— Завтра ми вирушаємо на позиції, — каже Параді, — а ввечері підемо на першу лінію, — це певно. Але ніхто про це не думає. Знають, та й годі.

Потроху всі полягали. Я простягся на соломі. Мартро вкутується поруч зі мною.

Хтось великий входить обережно, щоб не зчинити шуму. Це сержант-санітар, монах із ордену маристів, здоровенний дядько з бородою і в окулярах. Він скидає шинель, відчувається, що йому ніяково показувати свої стегна. Силует цього бородатого гіпопотама поспішає роздягтися. Він відсапується, зітхає, щось мимрить.

Мартро киває мені на нього головою й каже пошепки:

— Подивись на нього. Ці люди завжди брешуть. Коли його спитати, що він робив до війни, він не скаже: «Я був учителем в парафіяльній школі», а скаже, зиркаючи знизу з-під окулярів і спускаючи очі: «Я викладач». Коли він устає раненько, щоб іти до церкви, і бачить, що ти проснувся, він не скаже: «Я йду до церкви», а скаже: «В мене болить живіт. Треба вийти до вітру».

Трохи далі дядько Рамюр оповідає про свій край:

— У нас селище невеличке. Мій батько цілісінський день смокче люльку. Чи він працює, чи відпочиває, завжди пускає дим.

Я прислухаюсь до цієї сільської розмови, що раптом набирає спеціального й технічного характеру:

— Для цього він виготовляє соломку. Знаєш, що таке соломка? Ти береш стебло від зеленого хлібного колоса, знімаєш шкірку. Розрізаєш надвоє, потім ще раз надвоє, і виходять стебла різної довжини, так би мовити — різні номери. Потім ниткою і чотирма стеблинами соломи він обмотує мундштук люльки...

Ця лекція уривається, бо ніхто її не слухає.

Тепер горять тільки дві засвічені свічки. Темрява величезним крилом накриває купу лежачих покотом людей.

Окремі балачки ще пурхають у нехитрому дортуарі¹: уривки їх долинають до моїх вух.

Дядько Рамюр лає батальйонного командира:

— Хоч він має чотири відзнаки, та, проте, я помітив, що він не вмє курити. Тягне з усієї сили і спалює свою люльку. У нього не рот, а паща. Дерево тріскається і згоряє на вугілля. Глиняні люльки краще витримують, але все ж він і їх розжарює. Сказано — паща! От побачиш: скоїться колись таке, що нечасто трапляється: розпечена люлька лусне й ушкварить його по носу при всіх. Побачиш.

Потроху спокій, тиша й темрява запанували в сараї і поховали турботи й надії постояльців. Наче однакові пакунки, лежать ці істоти, загорнені в ковдри одна коло одної; їхні ряди здаються чимсь подібним до велетенського органа, що звучить різноманітним хропінням.

Уже уткнувшись носом у ковдру, я чую, як Мартро розказує мені про себе:

— Знаєш, я торгував ганчірками, або, краще сказати, я ганчірник, але я — гуртовий крамар. Скуповував у дрібних вуличних ганчірників і мав крамницю — просто горище, що правило мені за склад. Я купував ганчір'я та інший старий мотлох, від білизни до бляшанок з-під консервів, але переважно держална щіток, мішки й старі черевики й, розуміється, кролячі шкурки, — це також моя спеціальність.

Трохи згодом я ще чую, як він каже мені:

— Хоч я малого зросту й миршавий на вигляд, але можу винести на горище сто кілограмів вантажу по драбині та ще й у дерев'яних черевиках... Раз я мав справу з одним підозрілим чоловіком: казали, він торгує живим крамом. Ну, так ось...

— Чого я не можу перенести, любі мої, — вигукує раптом Фуйяд, — так це вправ і маршировки, якими нас мучать під час відпочинку. Я поперека не чую і не можу заснути, бо перевтомлений.

Зненацька лунає брязкіт. Це Вольпат вирішує взяти свій бідон, хоч лає його за те, що він дірявий.

¹ Дортуар — спільна спальня, так солдати іронічно називають сарай.

— Ох-хо-хо! Коли вона скінчиться, ця війна! — стогне хтось напівсонний.

Чується рішучий і незрозумілий крик обурення:

— Вони хочуть нас доконати!

Потім таке саме неясне, як і крик, обурення:

— Не скигли!

...Я прокидаюся через досить довгий час, коли вже б'є дві години, і бачу, як у блідому місячному світлі ворухиться силует Пінегалья. Десь далеко співає півень. Пінегаль напівпідводиться на соломі. Я чую його хрипкий голос:

— Що таке? Ще глупа ніч, а півень співає! Він п'яний, чи що, цей півень?

І він сміється, повторюючи: «Він п'яний, чи що, цей півень», і знов закутується в ковдру й засинає; у його горлі щось клекоче: мимоволі сміх переміщується з хрипінням.

Пінегаль розбудив Кокона. Людина-цифра починає міркувати вголос:

— Взвод мав сімнадцять чоловік, вирушаючи на війну. Тепер, завдяки поповненням, він має також сімнадцять. Кожен уже зносив чотири шинелі, одну блакитну, що була на початку війни, і три синьо-димчасті, двох штанів, шість пар чобіт. Рушниць треба лічити по дві на чоловіка, патронів і не полічити. Двадцять три рази поновляли наш запасний раціон. З сімнадцяти чотирнадцять відзначалися в наказах за подвиги, з них двоє по бригаді, четверо по дивізії й один по армії. Одного разу ми лишались беззмінно в окопах шістнадцять днів. Досі нас розміщали на постій у сорока семи селищах. З початку кампанії через полк, що має дві тисячі особового складу, пройшло дванадцять тисяч чоловік.

Його перериває якесь дивне сюсюкання. Це Блер, якому нова щелепа заважає говорити, так само як і їсти. Але він щовечора вставляє її і тримає в роті цілу ніч з завзятою мужністю, бо йому пообіцяли, що кінець кінцем він звикне до цієї речі, вставленої йому в голову.

Я напівпідводжусь, як на полі бою. Оглядаю ще раз істоти, що опинились тут одна коло одної, пройшовши багато країв і випробувань. Дивлюсь на них усіх, що поринули в безодню сну й забуття; деякі з своїми жалюгідними турботами, дитячими інстинктами та рабською

несвідомістю ще намагаються укопитися за край цієї безодні.

Мене клонить на сон. Але я думаю про те, що вони зробили й що ще зроблять. І в надрах убогої людської ночі, що наповнює цю печеру, під покровом темряви, я марю про якесь невідоме величне світло.

XV. ЯЙЦЕ

Всі були збентежені. Хотілось їсти, пити, а на цьому нещасному постолі — нічого не було.

У постачанні, звичайно регулярному, стались перебої, і нестатки дійшли краю.

Виснажені люди скреготали зубами. На вбогому майдані стирчали облуплені ворота, кістяки будинків та лісі телеграфні стовпи.

Ми пересвідчувались, що нічого нема.

— Нема ні картоплі, ні м'яса... Доводиться затягнути пояс тугіше.

— І сиру *макаш* та масла не більше, ніж варення на рожні.

— Нема нічого, хоч свисни, і ніяка балаканина не допоможе.

— Оце так постій: три порожнісінькі крамнички, і в них тільки вітер гуляє!

— Гроші ні до чого, раз нема крамарів.

— Будь ти Ротшільд або полковий кравець, тут твоє багатство ні до чого.

— Вчора коло сьомої роти нявчав кіт. Я певен, що вони його засмажили.

— Так, і я його бачив. Хоч у нього аж ребра світились.

— Нічого не вдієш, скрутно доводиться.

— Інші, — каже Блер, — не ловили гав і встигли купити кілька бідонів вина у крамаря на розі.

— От чорти! Щастить же їм, хоч є чим промочити горло!

— Треба сказати, що це не вино, а гідота: ним тільки кружки полоскати.

— Є навіть, кажуть, і такі, що встигли дещо й на зуби вхопити.

— Наволоч! — каже Фуйяд.

— А я й не турбувався: в мене залишилась сардинка та трохи чаю, я його пожував з цукром.

— Ну, цим не наїсися, навіть коли ти не обжера і в тебе вузька кишка.

— Вже два дні суп — якесь жовте місиво, що блищить, як золото. Не думай, що бульйон з маслом!

— Цю бурду, мабуть, витопили з свічок.

— Найгірше — що нічим навіть запалити люльки.

— Це правда — біда. В мене нема більше трута. Було кілька шматків, було, та загуло. Я перерив усі кишені, нічого. А купити нема де.

— А в мене є малесенький шматочок трута, я його бережу.

Справді, тяжко й жалко бачити солдатів, що не можуть закурити люльки чи цигарки: вони покірливо кладуть їх у кишеню й тиняються мов самі не свої. На щастя, в Тірлуара є бензинова запальничка і в ній трохи бензину. Ті, хто знають про це, збираються, крутяться круг нього з набитими холодними люльками. Нема навіть паперу, щоб запалити його від полум'я запальнички: доводиться прикурювати просто від полум'я гнота й витрачати останні краплі бензину.

...Мені пощастило... Я бачу Параді, що блукає, задерши вгору лагідне обличчя, і мурчить, жуючи кусок деревини.

— Ось на, — кажу йому, — візьми!

— Коробочка сірників! — гукає він захоплений, дивлячись на неї, наче на якусь дорогоцінність. — Це чудово! Сірники!

За хвилину він запалює люльку. Його обличчя пишню багрянє у відблиску полум'я, і всі кричать:

— У Параді є сірники.

Надвечір я зустрічаю Параді коло руїн одного фасаду, на розі двох вулиць цього нужденного селища. Він подає мені знак:

— Тсс...

У нього смішний, трохи ніяковий вираз обличчя.

— Слухай, — каже він мені зворушеним голосом, дивлячись на свої ноги, — зараз ти мені подарував коробку сірників. Ну, я тобі за це віддячую. Візьми.

І він кладе щось мені в руку.

— Обережно, — шепоче він мені. — Воно ламке!

Засліплений пишнотою та білістю його подарунка, ледве насмілюючись вірити, я впізнаю... яйце.

XVI. ІДИЛІЯ

— Справді,— каже мені Параді, що йде поруч зі мною,— хоч вір, хоч ні, але я стомився, я підбився... Ніколи не стомлювався від ходіння так, як зараз.

Він волочив ноги, могутня постать його згиналася під тягарем мішка, розмір і складні обриси якого здавалися фантастичними. Двічі він спіткнувся і трохи не впав.

Параді — витривалий. Але він цілісіньку ніч мотався в окопах, виконуючи обов'язки зв'язківця, тоді як інші спали, і стомився.

Тим-то він бурчить:

— Вони що, гумові, ці кілометри? Мабуть, гумові.

І через кожні три кроки він різким поштовхом піддавав угору свій ранець. Він і його згортки та тюки були ніби одне ціле. Ноша коливається на ньому й рипить, наче на старому перевантаженому возі.

— Скоро прийдемо,— каже якийсь унтер.

Унтер казав це завжди, при кожній нагоді. Та цього разу, незважаючи на це, ми справді прийшли ввечері в село. Будинки здавалися намальованими крейдою і тушшю на синьому папері неба, а чорний силует церкви із стріластою дзвіницею, з двома тонкими гострими баштами з боків нагадував велетенський кипарис.

Але коли солдат увиходить у село, де має стояти, це ще не значить, що його стражданням настав кінець. Дуже рідко взвод має змогу розташуватися в тому приміщенні, що йому призначене: виявляється, його вже віддано іншим; виникають непорозуміння і суперечки. Тільки після довгого поневіряння кожному взводу надають тимчасове пристановище.

Отже, після звичайних блукань ми потрапили на свій нічний постій. Це була повітка на чотирьох стовпах, де замість стін — чотири сторони світу. Але повітка добре вкрита. Це особлива вигода. У повітці вже стояли віз та плуг; поряд з ними ми й почали розташовуватись. Коли довелося тюпати по селу туди-сюди, Параді все буркотів і лаявся. А тут він шпурнув свій ранець, потім сам простягся долі й деякий час лежав нерухомо, розбитий, жалюгідний, не чуючи ні рук, ні ніг, так вони в нього боліли.

Але ось у будинку напроти нашої повітки засвітилось. Ніщо так не приваблює солдата серед одноманітного сірого кольору вечора, як вікно, за яким зіркою блищить лампа.

— Чи не навідатись нам туди? — пропонує Вольпат.

— Я теж такої думки, — каже Параді. Він підводиться, встає і, шкандибаючи від втоми, простує до позолоченого світлом вікна, потім до дверей.

Вольпат іде за ним, а я ззаду. Ми постукали. Нам відчинив дід. Він кліпає очима й трясє головою, зношеною, як старий капелюх. Увіходимо й питаємо, чи нема продати вина.

— Нема, — відповідає старий, трясучи лисою головою, на якій ще місцями стирчить трохи білої вати.

— Ні пива, ні кави? Хоч чого-небудь?..

— Ні, друзі, нічогісінько. Ми не тутешні, ми, знаєте, біженці...

— Раз нема нічого, ходімо.

Повертаємося. Все ж за цю мить ми зазнали розкошів тепла в кімнаті та помилювались світлом лампи... Вольпат уже ступив через поріг, і його спина зникла в темряві.

Тим часом я помічаю бабусю, що ніби втонула в кріслі у другому кутку кухні. В неї такий вигляд, ніби вона дуже зайнята роботою.

Я щипаю Параді за руку:

— Он красуня хазяйка, позалицяйся до неї.

Параді робить зневажливий жест. Начхати йому на жінок, бо вже протягом півтора року всі жінки, яких він бачить, не для нього. А втім, коли б навіть вони й були для нього, йому також начхати.

— Молода чи стара, однаково! — сказав він позіхаючи.

Але від безділля, не бажаючи виходити з хати, він простує до старої.

— Добровечір, бабусю, — мимрить він, кінчаючи позіхати.

— Добровечір, дітки, — відповідає стара тремтячим голосом.

Зблизька її видно виразніше. Вона вся в зморшках, уся скручена, з обличчям білим, як циферблат годинника.

Що вона робить? Сидячи на стільці й спираючись на край стола, вона ретельно чистить взуття. Для її дитячих рук — це важка робота: її рухи непевні, й іноді щітка не попадає на черевик. До того ж взуття страшенно брудне.

Помітивши, що на неї дивляться, вона нам шепоче, що їй конче треба цього ж вечора почистити черевики

своїй онуці, яка завтра вранці йде в місто, де працює модисткою.

Параді нахилиється, щоб краще роздивитись на черевики, і раптом простягає до них руку.

— Покиньте, бабусю, я вам їх начищу за три хвилини.

Стара заперечливо похитала головою й низала плечима.

Але Параді бере силоміць черевик; стара, паралізована своєю кволістю, противиться, але її протест даремний.

Схопивши в кожную руку по черевіку, Параді обережно тримає їх, розглядає деякий час і навіть, здається, трохи стискає.

— Які малесенькі! — каже він голосно і зовсім не таким голосом, яким розмовляє з нами.

Він бере також і щітки й заходжується завзято, але обережно чистити. Я бачу, що, дивлячись на свою роботу, він усміхається.

Потім, коли грязь із черевиків зчищено, він бере на кінчик другої щітки трохи вакси й старанно їх ваксує.

Черевички красиві; такі черевички бувають у кокетливих дівчат; на них блищить ряд гудзиків.

— Усі гудзики на місці, — шепоче він мені, і в голосі його чути гордоці.

Йому вже не хочеться спати, він не позіхає. Навпаки, губи його стиснуті. Молодий весняний промінь осяває його обличчя, і він, що, здавалось, от-от засне, тепер такий, наче тільки що прокинувся.

Він проводить пальцями по наваксованому й вичищеному до блиску черевіку там, де він розширюється вгору, трохи нагадуючи форму нижньої частини ноги. Його пальці, такі спритні, коли він чистив взуття, стають незграбні тепер, коли він вертить черевики й усміхається до них, думаючи про щось далеке... Стара підносить руки вгору і, посилаючись на мене, як на свідка, каже:

— От послужливий солдат!

Кінець. Черевички наваксовані й вичищені. Вони блищать, як дзеркало. Більше нема чого робити.

Параді ставить їх на край стола так обережно, наче це реліквії, і нарешті випускає з рук.

Але довго ще не зводить з них очей. Дивиться на них і потім, похнюпившись, дивиться на свої черевички. Роблячи це порівняння, здоровий хлопець — герой, циган і монах — усміхнувся ще раз від щирого серця.

...Стара заворушилась на стільці. В неї з'явилась ідея.

— Я зараз їй скажу! Вона подякує вам. Ей, Жозефіно,— гукнула вона, повертаючись до дверей.

Але Параді зупинив її широким жестом, що здався мені прекрасним:

— Ні. Не варто подяки, бабусю, не чіпайте її. Ми йдемо. Не варто подяки. Ходімо.

Він вимовив свої слова так переконливо і владно, що стара, скорившись, зупинилась і замовкла.

Ми полягали спати в повітці, умостившись між чепігами плуга.

Параді знову заходився позіхати; але при світлі свічки, поставленої в ясла, було видно, що в нього на обличчі ще довго блукала щаслива усмішка.

XVII. С А П А ¹

Після розподілу листів дехто, радісний, повертається з листом, дехто, напіврадісний — з листівкою, дехто — з новими сподіванками й надіями. Один із товаришів, розмахуючи аркушем паперу, сповіщає про сенсаційну новину:

— Пам'ятаєш дядька-куницю з Гошена?

— Того старого дивака, що шукав скарбів?

— Ну, так він знайшов!

— Ні! Дуриш?..

— Кажу ж тобі, опудало. Що ж тобі ще сказати? Службу божу відправити? Так я її не знаю... Двір його халупи обстріляли, і коло стіни в розвернутій землі знайшлася скринька, повна монет: нарешті дід знайшов скарб, якого так довго шукав. Навіть завидючий піп прийшов до нього і улесливо заявив, що це святе чудо, щоб приписати його на свій рахунок.

Ми пороззявляли роти.

— Скарб... Оце так... От стара халява!..

Ця несподівана новина викликає безліч міркувань.

— Ніколи не знаєш, що трапиться.

— А скільки ми попоглузували з цього старого бляня, коли він нам протуркав вуха, патякаючи про скарб.

— А пам'ятаєш, ми казали тоді, що все, мовляв, мо-

¹ С а п а — окоп, прикритий спеціальними кошиками з лози для захисту від ворожого вогню.

же бути. Проте ми й не думали так, а виходить, наша правда.

— Все ж таки є речі, в яких ти певен, — каже Фарфаде, що, як тільки почув про Гошен, зробився задумливий і замріяний, ніби йому усміхався образ коханої.

— Але цьому, — додав він, — я б ніколи не повірив... Після війни я туди повернусь; ото вже старий хвалитиметься своїм скарбом!

* * *

— Потрібен доброволець, щоб допомогти саперам виконати роботу, — оголосив рослий унтер.

— Нема дурнів! — бурчать солдати, не рухаючись.

— Треба виручити товаришів, — додає унтер. Тоді всі перестають бурчати, кілька голів підводяться.

— Я! — каже Ламюз.

— Приготуйся, хлопче, і ходімо зо мною.

Ламюз застібає ранець, згортає ковдру, прикріплює сумки.

З того часу як він заспокоївся після свого нещасного кохання, він став ще похмуріший, ніж був раніш, і хоч якимсь чудом усе гладшає, але замкнувся в собі, тримається осторонь і мовчить.

День злинув. Увечері хтось наближається, підіймаючись і спускаючись по горбах та ямах в окопі: здається, що ця постать пливе в темряві й часом простягає руки, ніби кличучи на поміч.

Це — Ламюз. Він повернувся. Він увесь у землі й грязюці. Тремтячий, спітнілий, переляканий. Губи його ворущаються, й він мимрить щось, не в силі вимовити слова.

— В чім річ? — марно допитуємось у нього. Він проходить між нами в куток і лягає.

Ми пропонуємо йому вина. Він знаком відмовляється. Потім повертається до мене й кличе мене, киваючи головою. Коли я підходжу, він ледве чутно, наче в церкві, шепоче мені:

— Я бачив Едоксі.

Він ковтає повітря, в грудях його свистить, і він додає, втупивши очі в далечінь, наче бачить кошмар:

— Вона вся згнила. Це було на тому місці, звідки ми відступили, — каже Ламюз. — Десять днів тому його знову відбило наше колоніальне військо багнетною атакою.

Спершу ми копали яму для сапи. Працюючи жвавіше ніж інші, я подався вперед. Інші розширяли й зміцнювали за мною траншею. Аж ось я натрапляю на якесь нагородження переплутаних балок: я попав, очевидно, в старий засипаний окуп. Він був не зовсім засипаний: були й порожні місця. Я витягав поперед себе один по одному уламки дерева і ось бачу: стоїть щось, ніби великий мішок, набитий землею, а на ньому ніби щось висить.

Потім одна з підпірок подалась, і цей чудний лантук упав на мене й привалив зверху. Я мало не задихнувся від трупного смороду... Наверху цього лантуха була голова, а те, що висіло на ньому, було волоссям.

Ти розумієш, було вже поночі. Але я впізнав те волосся, бо іншого такого нема на світі, а потім і все обличчя, розбухле, запліснявіле, шия роздушена. Це була Едоксі, мертва, може, вже з місяць.

Так... Це була та жінка, до якої раніш я не смів наблизитись, бачив тільки здалека, ніколи не міг доторкнутися до неї; вона була не для мене, як перлина. Ти знаєш, вона скрізь вешталась, лазила навіть на передові позиції. Певно, якось у неї влучила куля, і вона залишилась там мертва й забута, аж поки я випадково знайшов її.

Ти уявляєш собі. Я був змушений підтримувати її однією рукою, а другою працювати. Вона могла щохвилини звалитись на мене всією вагою. Ой друже, вона хотіла мене обняти, а я не хотів. Це було жахливо! Вона ніби казала мені: «Ти ж хотів мене обняти, ну, то йди ж, іди!» В неї там на... в неї там лишився приколотий букет квіток, що теж згнили, і мені цей букет здавався трупом якогось малого звірка.

Довелося підняти її обома руками і разом з нею обережно повернутися, щоб покласти з другого боку. Було так вузько, так тісно, що, повертаючись, я на мить мимоволі притиснув її до грудей з усієї сили, друже, так, як я б її притиснув раніш, якби вона була схотіла...

Півгодини я обтрушувався від її доторку та від запаху, яким вона дихала на мене проти мого і її бажання. Ех, добре, що я так стомився.

Він перевертається на живіт, стискає кулаки й засинає, уткнувши обличчя в землю, змучений спогадами про кохання й про тлінь.

ХVIII. СІРНИКИ

П'ять годин вечора. Троє копошаться в глибині темного окопу.

Вони жакливі, чорні й зловісні в земляній ямі, біля загаслого багаття. Від дощу і недбалості солдатів згас вогонь, і четверо кашоварів дивляться на трупи голоवेशок, що холонуть, поховані в попелі, на рештки багаття, де вже зникло полум'я.

Вольпат непевною ходою чвалає до гуртка і кидає додолу з плеча чорний обрубок.

— Я витяг його з огорожі так, щоб не дуже було помітно.

— Дрова, — каже Блер, — але треба їх підпалити. Інакше як зварити це м'ясо?

— Гарний шматок, — зітхає чорна постать, — окіст... По-моему, це найкращий шматок у бика — окіст.

— Вогню! — вимагає Вольпат. — Без сірників нічого не буде.

— Так, потрібен огонь, — буркотить Пупарден; він ворухиться і хитається, мов ведмідь у глибині темної клітки.

— Без нього не обійдеся, — підтверджує Пепен, що вилазить із схованки, наче сажотрус із комина.

Він височить сірою масою у вечірніх сутінках.

— Не турбуйся, я дістану його, — заявляє Блер гнівно і рішуче.

Він тільки недавно став кашоваром і хоче показати, що вміє виконувати свої обов'язки і за таких важких умов.

Він говорить, як Мартін Сезар свого часу, намагаючись наслідувати цього легендарного кашовара, що завжди знаходив огонь, — так само як офіцери намагаються наслідувати Наполеона.

— Якщо треба буде, я піду в тил аж у штаб-квартиру. Я реквізую сірники в самого полковника. Я...

— Ходімо шукати вогню.

Пупарден іде попереду. Його темне обличчя схоже на дно закопченої каструлі. Через те що страшенно холодно, він закутався в що тільки міг. На ньому кожух, наполовину козячий, наполовину баранячий, наполовину брунатний, наполовину білястий. Ця з двох геометричних різноколірних смуг шкура робила його схожим на якусь дивну кабалістичну тварину.

На Пепені в'язана шапка, така почорніла і така за-
яложена до блиску, наче вона із чорного шовку. Вольпат
у своїй шапці з навушниками та в шерстяних шоломах
має такий вигляд, ніби це рухається стовбур дерева;
у масивній корі цього стовбура, що тримається на двох
ногах,— чотирикутний виріз, і в ньому видніється об-
личчя.

— Ходімо до десятого взводу. У них завжди є все,
що треба. Це на Пілонському шляху, за новим сполуч-
ним ходом.

Чотири страшні потвори рушають у дорогу; вони су-
нуть, ніби якась хмара, покрученим окопом, наче кривою
вуличкою, мало безпечною, неосвітленою й небрукова-
ною. В цьому місці окопу нікого нема, це тільки прохід
між другою та першою лінією окопів.

Кашовари, що пішли на розшуки вогню, зустрічають
марокканців у примерковому поросі. В одного обличчя
кольору чорного чобота, у другого — кольору жовтого
черевика. Промінь надії заблимав у глибині серця кашо-
варів.

— Сірники є, хлопці?

— Нема! — відповідає чорний, сміючись і показуючи
свої довгі, наче фаянсові, зуби в брунатному роті.

Жовтий і собі підходить і питає в білих:

— Тютюн? Люльку тютюну?

І він простягає свою руку, наче з дуба, натертого зе-
леною горіховою лущиною, що залишилась у зморшках
долоні; у нього фіолетові нігті і зеленово-жовтий рукав.

Пепен незадоволено бурчить, шукає в кишені, витя-
гає пучку тютюну, перемішаного з пилом, і дає стріль-
цеві.

Трохи далі кашовари натрапляють на вартового, що
дрімає у вечірній півтемряві серед обвалів землі. Цей
солдат, ще не зовсім прокинувшись, каже:

— Ідть праворуч, потім знову праворуч, а тоді пря-
мо. Тільки не заблудіть.

Вони йдуть далі. Йдуть довго.

— Ми, певне, вже далеко,— каже Вольпат після пів-
годинного даремного ходіння по безлюдній траншеї.

— Слухайте, чи не здається вам, що ми дуже круто
спускаємось? — питає Блер.

— Не турбуйся, старий хрине,— глузує Пепен.— Як-
що в тебе дрижаки від страху, повертай оглоблі.

Ідуть далі. Спадає ніч... Окоп,— усе ще безлюдний,
жахлива довга пустеля,— набирає дивно занедбаного ви-

гляду. Насипи зруйновані; від завалів ґрунт наче «американські гори».

Яксь невиразна тривога охоплює чотирьох мисливців за вогнем у міру того, як вони заглиблюються в нічну темряву цього жахливого шляху.

Пепен, що йде попереду, зупиняється і махає рукою, щоб зупинились.

— Хтось іде... — шепочуть вони.

Ім стає страшно. Вони зробили злочин, залишивши на такий довгий час свою скованку. Вони помилились, та їм ніколи не повірять.

— Сюди, швидше, — каже Пепен, — швидше!

Він показує на прямокутну щілину нарівні з землею.

Обмацавши цю чотирикутну чорну дірку руками, вони переконуються, що це вхід до прикриття. Вони залазять туди один по одному; останній нетерпляче підштовхує інших, і всі ховаються в глибокій темряві ями.

Кроки й голоси яснішають і наближаються.

З брили чотирьох людських тіл, що затикає вузьку нору, витикаються руки і несміливо обмацують землю. Раптом Пепен шепоче приглушеним голосом:

— Що це таке?..

— Що? — питають інші, збившись до купи і притиснувшись до нього.

— Обойми! — каже тихо Пепен... — Німецькі обойми. Ми попали до бошів!

— Тікаймо.

Всі троє кидаються до виходу.

— Тихо, ради бога! Не ворухіться!.. Ідуть...

Чути швидко ходу. Йде хтось один.

Кашовари не ворухаються, затамовують дихання. Їхні очі на рівні землі, вони бачать, як темрява праворуч ворухіться, потім з неї виступають чорні ноги, тінь наближається і проходить. Вимальовується силует. Зверху на людині каска, накрита відлогою. Жодного іншого шуму, крім ходи цього перехожого.

Тільки-но німець пройшов, як чотири кашовари єдиним рухом, не змовляючись, кидаються вперед, штовхаються, біжать, як божевільні, і накидаються на нього.

— Камрад! Месьє! — кричить він.

Але блищить і зникає лезо ножа. Німець падає, наче провалюється крізь землю. Пепен підхоплює каску на льоту і не випускає її з рук.

— Тікаймо, — бурчить Пупарден.

— Треба обшукати боша!

Вони підіймають, повертають і знову підіймають це м'яке, мокре й тепле тіло. Раптом німець кашляє.

— Він не мертвий.

— Ні, мертвий. Це з нього повітря виходить.

Вони вивертають його кишені. Чути уривчасте дихання чотирьох чоловіків, чорних, схилених над трупом.

— Каска моя,— заявляє Пепен.— Це я пустив йому кров. Не віддам каски.

У трупа видирають бумажник з паперами, ще теплими, бінокль, гаманець і стягають гетри.

— Сірники! — гукає Блер, струсивши коробочку.— Бі Ось!

— А-а, тварюка! — тихенько вигукує Вольпат.

— Тепер ноги на плечі — й гайда.

Вони кладуть труп у кутку і мчать стрімголов, охоплені панічним страхом, не звертаючи уваги на страшенний шум від їхнього безладного бігу.

— Сюди... Сюди... Ей, хлопці, не відставайте!

Не розмовляючи, біжать лабіринтом цього дивно запусшеного ходу, що здається безконечним.

— Мені сперло дух,— хрипить Блер,— я пропав...

Він спотикається й зупиняється.

— Та піднатужся, стара шкапо! — лютує Пепен, важко сапаючи.

Він хапає його за рукав і тягне вперед, як норовистого коня.

— Прийшли! — вигукує раптом Пупарден.

— Так, я впізнаю це дерево.

— Це Пілонський шлях.

— Ох! — стогне Блер, пихкаючи, як мотор. Він кидається вперед останнім зусиллям і сідає на землю.

— Стій! — кричить вартовий.— А, щоб вас! — белькоче він, упізнавши чотирьох молодців.— Звідки? Чому ви йдете звідти?

Вони сміються, стрибають як блазні, піт тече з них; вони в крові й від цього здаються в темряві ще чорнішими. Каска німецького офіцера блищить у Пепена в руках.

— От чорти! — мурмоче здивований вартовий.— Але в чім річ?..

Від нервової перенапруги вони мов несамовиті.

Говорять усі разом. Плутано, поспіхом, розповідають драму, від якої ще не отямилась. Залишивши напівсонного вартового, вони тоді помилились і потрапили в Міжнародний сполучний хід, одна частина якого наша,

а друга — німецька. Між французькою і німецькою частинами немає ніякого загородження, ніякої перепони. Є тільки щось подібне до нейтральної зони, де на обох кінцях стоять два вартові. Певно, німецького вартового не було на варті, а може, він сховався, побачивши чотири тіні, або, може, побіг по допомогу, але не встиг привести. А може, німецький офіцер зайшов надто далеко в нейтральну зону... Зрештою, коротко кажучи, вони й самі гаразд не знають, що трапилось.

— Найсмішніше, — каже Пепен, — що ми, знаючи все це, не думали про обережність, коли йшли.

— Ми шукали вогню! — каже Вольпат.

— І знайшли! — кричить Пепен. — Чи ти не загубив, бува, сірників, стара ганчірко?

— Ов-ва! — каже Блер. — Бошівські сірники кращі за наші. А до того ж у нас нема більше чим запалити. Загубити сірники! Хіба хто одрізав би їх у мене разом з рукою!

— Ми запізнились. Вода в казані, мабуть, замерзла. Гайда туди. Потім розкажемо товаришам, яку ми штуку встругнули бошам.

ХІХ. БОМБАРДУВАННЯ

Ми серед голого степу, в безмежному морі туману. Над нами голубе небо. Під кінець ночі почав падати маленький сніжок. Він припорошує плечі й забивається в брижі на рукавах. Йдемо по чотири, насунувши капюшони на голову. В півтемряві ми схожі на бродяче поріділе плем'я, що переселяється з однієї північної країни до другої північної країни. Ми йшли шляхом, що перетинає Аблен-Сен-Назер, увесь у руїнах. Мимохідь ми неясно бачили білясті купи будинків і темне павутиння обідраних дахів. Це село таке довге, що в нього ми увійшли вночі, а як виходили, то його останні будівлі вже білили від передранкового приморозку. Ми розгляділи крізь ґрати в одному з підвалів на краю хвиль цього скам'янілого океану вогонь, який підтримували сторожі мертвого міста. Потім ми брьохали по болотистих полях, блукали в мертвих зонах, по безлюдній місцевості, де ноги грузили в багні. Потім знову вийшли на твердий шлях, що йде з Карансі на Суше. Величезні тополі, що облямовують його, — потрочені, стовбури їх — порозколювані; в одному місці — величезна колонада поламаних дерев.

Потім, наче супроводячи нас, з обох боків замаячили в півтемряві привиди низьких дерев, розщеплених, як пальми, або зовсім побитих на тріски, зігнутих, наче вони стоять навколішках. Час від часу нам доводиться повертати назад або вбік, щоб обійти драговини. Шлях перетворюється на суцільну калюжу; ми переходимо її на каблуках, хлюпаючи ногами, наче веслами. Місцями там покладені колоди. Ми ковзаємося по них, коли вони лежать косо. Іноді води так багато, що вони в ній плавають; тоді під вагою людини вони з плюсканням пірнають, а людина спотикається або падає і люто лається.

Уже, певне, п'ята година ранку. Сніг перестав іти, оголена жахлива декорація прояснюється, але ми все ще оточені фантастично широким колом туману й темряви.

Ми йдемо, йдемо все далі. Досягаємо місця, де видно темний горб, а під ним, здається, ворухаться люди.

— Підходьте по двох,— командує начальник загону.— Кожні два чоловіки нестимуть навперемінку брус або пліт.

Ми навантажуємось. Один із двійки бере рушницю свого компаньйона, другий витягає не без напруги з купи довгий брус, брудний і слизький, вагою з добрих сорок кілограмів, або із вкритого листям гілля пліт завбільшки з ворота; їх можна тримати на спині, тільки зігнувшись і вчепившись руками за краї.

Знову йдемо. Розсипавшись по шляху, тепер уже сірому, йдемо поволі, важко ступаючи, стогнучи й лаючись здушеним від напруги голосом. Через сто метрів двійка обмінюється ношами, той, хто ніс дві рушниці, тепер бере брус або пліт, і, пройшовши двісті метрів, незважаючи на різкий і морозний передранковий вітер, усі, крім унтерів, обливаються потом.

Раптом яскрава зірка розцвітає у туманній місцевості, куди ми йдемо. Це — ракета. Вона освітлює небокрай молочним сяйвом, затьмарюючи сузір'я, і граціозно спускається, наче фея.

Там, попереду, якийсь швидкий спалах. Блискавка, вибух.

Це — снаряд!

Нижня частина неба на мить освітлюється, і ми ясно бачимо, що перед нами, на віддалі, може, одного кілометра, виступає, простягнувшись з сходу на захід, пагорб.

Цей пагорб — наш у всій видній звідси частині аж до вершини, яку займає наше військо. На другому

схили, за сто метрів від нашої передової лінії, йде німецька передова лінія.

Снаряд упав на вершину гори, на нашій лінії. Це стріляє ворог.

Другий снаряд. Ще один, іще один. Вони запалюють на вершині горба стовпи фіолетового світла, що тьмяно осяває весь обрій.

І ось уже по всьому горбу суцільне блискотіння зірок; раптом спалахує цілий ліс світляних стовпів по всьому горбу, і над безоднею ночі спалахує феєричне блакитно-біле марево.

Ті з нас, що всю силу своїх рук і ніг віддають на те, щоб утримати на спині надто важку й слизьку ношу та щоб не посковзнутися самим, не бачать нічого й не говорять нічого. Інші, тремтячи від холоду, цокаючи зубами, чмихаючи та обтираючи носи мокрими хустками, кленучи перепони на шляху, дивляться й пояснюють це вище.

— Наче фейсверк, — кажуть вони.

Ніби для того, щоб доповнити цю феєричну декорацію з якоїсь казкової і зловісної опери, перед рампою якої ворухиться й брєохає в болоті наш чорний загін, злітає ще й червона зірка, за нею зелена, потім поволі розсипається цілий сніп червоного проміння.

Солдати, що йдуть без важкої ноші, дивляться і не можуть утриматися від захопленого шепотіння:

— О! Червона... О! Зелена...

Це німці дають сигнали, та й наші теж: вимагають гарматного вогню.

Шлях звертає і йде вгору. Нарешті розвиднілось. Усе здається брудним. Навкруги шляху, наче вкритого шаром світло-сірої фарби з білими латками, сумно починає виступати дійсний світ. Ми лишили позаду себе зруйнований Суше, будинки якого схожі на розбиті платформи будівельного матеріалу, а дерева — на якісь побиті вщент куці. Ми заглиблюємось у нору ліворуч. Це отвір сполучного ходу.

Ми звалюємо ношу на круглій місцині, спеціально для цього відведених; ми упріли й змерзли одночасно; мокрі й подряпані руки звела судорога; ми влаштуовуємось у сполучному ході й чекаємо.

Зарившись у норі до підборіддя, спираючись грудьми на землю, що захищає нас, ми дивимось, як розгортається перед нами сліпуча й глибока драма. Бомбардування посилюється. На горбі світляні стовпи перетворились при

білому сльві світанку на якісь парашути, наповнені парою, чи бліді медузи з вогневою цяткою всередині. Потім, чіткіше вимальовуючись, вони починають здаватися султанами з димчасто-білого та сірого страусового пір'я. Вони раптово з'являються на туманному й похмурому хребті висоти 119-ї за п'ятсот або шістсот метрів перед нами, потім поволі зникають. Це справді вогненим і хмарним стовпи біблії; вони крутяться й гримлять. У цей момент ми бачимо на схилі горба гурт людей, що поспішають сховатися під землею. Вони зникають один по одному в комашиних норах, розсипаних там.

Тепер краще можна розгледіти форму «гостинців», що прилітають: за кожним вибухом утворюється жовто-біле клоччя, ніби обведене чорним; на висоті 60 метрів воно роздвоюється, клубочиться, й під час вибуху вухо розрізняє свист серії куль, що випадали з жовтого клоччя.

Вибухи схоплюються шквалами, по шість підряд: бах, бах, бах, бах, бах, бах. Це сімдесятисемиміліметрові гармати.

До цієї сімдесятисемиміліметрової шрапнелі всі ставляться зневажливо. Проте Блебуа був убитий саме такою шрапнеллю три дні тому. Вона вибухає майже завжди надто високо.

Барк нам пояснює це, хоч ми й самі знаємо:

— Нічний горщик добре захищає голову від цих олов'яних кульок. Вони ранять тебе в плече або звалюють додолу, але не вбивають. Розуміється, треба все ж стерегтися. Не здумай задерти вгору голову під час вибуху або простягти руку, щоб побачити, чи не йде дощ. Тим часом наша сімдесятип'ятиміліметровка...

— У бошів є не тільки сімдесятисемиміліметровки, — перебиває його Андре Меніль. — У них є різні. Ось!.. Поглянь!..

Чути різкий посвист, деренчання й скрип. І на схилах, що видніються там, у далечині, де поховались у сховищах наші, нагромаджуються хмари найрізноманітнішої форми. До колосальних вогнених і туманних пір'їн домішуються величезні білі клубки, якісь полум'яні фонтани, що розкидають рівні стьожки і хмари диму, що розширюються, спадаючи; усе це біле або зеленаво-сіре, вугляно-червоне або мідно-жовте, в золотих відблисках, або ніби поплямоване чорнилом.

Два останніх вибухи пролунали зовсім близько. Вони утворили над землею хмари чорного та рудого пилу. Ці

хмари, розгортаючись і поволі повзучи за вітром після вибуху, мають вигляд казкових драконів.

Наші очі повертаються і слідкують за ними з глибини рову, серед цього краю, населеного світляними й жакливими привидами, серед цих полів, роздушених гуркотливим небом.

— Це — стоп'ятдесятиміліметрові.

— Навіть двохсотдесятиміліметрові, теляча голова!

— Є також і фугасні. Ось гляньте сюди.

Ми побачили снаряд, що вибухнув на землі й віялом здійняв чорну хмару землі та уламків. Здавалося, що це вулкан вибухнув крізь розколоту землю.

Нас оточує пекельний шум. У нас створюється нечуване враження постійного зростання, безперервного поширення всесвітнього гніву. Буря скажених і глухих ударів, несамовитих зойків, пронизливого тваринного вереску лютує над землею, геть укритою лахміттям диму. Здається, що землю, в якій ми зариті по шию, штовхає й гойдає гарматний вітер.

— Чи ти ба! — кричить Барк. — А ще розказували, що в них нема більше снарядів.

— Аякже! Знаємо ми казочки, які цілими пачками подають нам газети.

Якесь невиразне татакання привертає до себе увагу серед цієї мішанини шуму. З усіх шумів війни цей повільний звук тріскалки найбільше бере за серце.

— Млинок для кави! Це наша, слухай: удари правильні; а у бошівських кулеметів неоднакові інтервали. Вони татакають між ударами: так... так-так-так... так-так-так... так...

— Влучив пальцем у небо! Це зовсім не млинок, а мотоцикл, що мчить по дорозі до тридцять першого бліндажа.

— А я думаю, що це нас швидше згори хтось поливає, — жартує Пепен, задирає носа і оглядає обрій, шукаючи літак.

Спалахує суперечка. Хіба можна розібрати! Серед цього гуркоту, не зважаючи на звичку, губишся. Завжди помиляєшся. Трапилось же цими днями, що цілий взвод у лісі прийняв на мить за хрипкий шум снаряда крик мула, що заревів десь недалеко.

— Диви. Скільки сьогодні ковбас у небі, — зауважує Ламюз.

Задерши голови, ми починаємо лічити.

— Вісім ковбас у нас і вісім у бошів,— каже Кокон, що вже встиг полічити.

Справді, на обрії, перед групою ворожих повітряних куль, що здаються на віддалі меншими, плавають у повітрі, на однаковій відстані одне від одного, вісім довгастих, легких і чутливих «очей» армії, зв'язаних з командними центрами живими нитками.

— Вони бачать нас так само, як і ми їх. Хіба сховався від цих всевидячих ідолів?

— Ось наша відповідь!

Справді, за нашими спинами лунає раптом чіткий, різкий і приголомшуючий гуркіт сімдесятип'ятиміліметровок. Гуркотить безупинно.

Цей гуркіт нас підбадьорює і п'янить. Ми кричимо при кожному пострілі гармат, дивлячись один на одного й не чуючи самих себе; лунає тільки дуже пронизливий голос Барка.

Потім звертаємо погляд уперед, витягаючи шиї, і бачимо на вершці горба пишний обрис ряду чорних пекельних дерев; їхнє страшне коріння вросло в невидний схил, де причаївся ворог...

— А це що таке?

Тим часом батарея сімдесятип'ятиміліметровок, що стоїть за сто метрів від нас, і далі бухає: чути ніби удар велетенського молота по ковадлу, дужі й люті крики. Та ось над концертом запанувало якесь жахливе гурчання. Його чути також і з нашого боку.

— Оце так пузань летить!

Снаряд розтинає повітря, можливо, на тисячу метрів над нашими головами. Його гуркіт покриває все наче звуковим куполом. Його подих повільний; відчувається, що цей снаряд далеко місткіший і більший за інші. Ми чуємо, як він летить, спускаючись уперед, з важкою вібрацією, що все збільшується, нагадуючи гуркіт поїзда, що йде тунелем. Потім його важкий свист віддаляється.

Ми дивимось на горб напроти. За кілька секунд він укривається хмарою жовтогарячого кольору, вітер розгортає її аж на пів-обрію.

— Це двохсотдвадцятиміліметровий з пункту «гама».

— Ці снаряди видно,— запевняє Вольпат,— коли вони вилітають з гармати. І, якщо стояти якраз у створі

стрілби, то можна побачити їх, навіть якщо вони вже на чималій віддалі від гармати.

Летить іще один.

— О! Глянь! Глянь! Бачиш його? Вибухнуло! Треба швидше повертати довбешку. Диви. Ще один! Бачив?

— Ні, не бачив.

— Тюхтій. Треба було для тебе придержати його за хвіст. Видно, в тебе батько був роззява! Дивись швидше! Летить! Ну, бачив тепер?

— Бачив. Це й усе?

Дехто помітив маленьку чорну масу, тонку й загострену на кінці, наче дрізд із складеними крилами, що падає з висоти зеніту вниз, дзьобом уперед, викреслюючи криву.

— Ця пташка важить сто вісімнадцять кілограмів, стара блощице, — каже гордо Вольпат, — і коли попадає в бліндаж, то вбиває всіх, хто там є. Кого не розірве осколками, того заб'є вихором або задушить газом, не встигне й зітхнути.

— Дуже добре видно також двохсотсімдесятиміліметровий снаряд — ціле залізне одоробло. От є на що подивитись!

— А також стоп'ятдесятип'ятиміліметровий Рі-мальйо, але його не вловиш поглядом, бо він летить прямо й дуже високо.

По полю сунеться, мов покривало, сморід сірки, чорного пороху, горілого ганчір'я, обпаленої землі, а серед усього чути такі звуки, неначе там випущено на волю диких звірів: мукання, ричання, ревіння — несамовите й химерне; котяче нявчання, що роздирає вуха й перевертає в животі кишки; чи, може, це протягне й пронизливе виття сирени на судні, що гине в морі. Іноді навіть у повітрі ніби перехрещуються якісь вигуки — чудні зміни їх тону нагадують людські голоси. Поле подекуди то підноситься, то знов спадає — від одного кінця обрію до другого це якийсь незвичайний збурений хаос.

А десь далеко-далеко лунає гуркіт величезних гармат, глухий і невизначний, силу його дає відчувати повітря, що б'є у вуха.

...Ось пливе й коливається над зоною бомбардування важкий клубок зеленої вати, що розсовується в усі боки. Ця різко визначена кольорова пляма привертає до себе

нашу увагу, і всі обличчя окопних бранців повертаються до неї.

— Це, мабуть, задушливий газ. Наготуймо маски.

— Свині!

— Це справді ганебний спосіб війни, по-моєму, — каже Фарфаде.

— Що таке? — глузливо питає Барк.

— Атож, ганебний спосіб — газу...

— Ти мене смішиш, — відказує Барк, — своїми ганебними й неганебними способами війни... А коли людину розбиває, перепилює надвоє або рве на шматки звичайним снарядом, коли в людини геть чисто вирвані і наче розкидані вилами тельбухи, коли череп загнаний увесь у легені, мов ударом молотка, або коли на місці голови лишається пеньок, звідки на груди й спину вивалюється мозок, ніби агрусове варення, — це, по-твоєму, пристойні способи?

— Що ж, снаряди — це дозволене, це заведене...

— Так, так... Знаєш, що я тобі скажу? Ти мене смішиш, та й годі!

І Барк повертається до Фарфаде спиною.

— Гей, хлопці, стережись!

Ми нашорошуємо вуха. Один з нас кинувся ниць на землю, інші інстинктивно поглядають, хмурячись, на схованку, до якої нема вже часу добігти. На дві секунди кожен втягає голову межі плечі. Чути наче скреготання велетенських ножиць, що наближається до нас, — наближається і, нарешті, закінчується оглушливим гуркотом, ніби розсипається маса листового заліза.

Снаряд падає недалеко від нас — може, метрів за двісті. Ми пригинаємось у глиб окопу й сидимо навкарачках, поки над цим місцем пронесеться злива дрібних осколків.

— Аби тільки не попало в пику, навіть на такій віддалі, — каже Параді, витягаючи з земляної стіни окопу осколок, який тільки що вп'явся туди і здається маленькою грудочкою коксу з гострими і шпичастими зрубами. Він ще гарячий, Параді підкидає його на руці, щоб не обпектись.

Раптом він різко нагинає голову; ми теж.

— Бс-с-с, бс-с-с...

— Трубка!.. Пролетіла.

Дистанційна трубка шрапнелі здіймається вгору, потім падає прямо вниз. У розривному снаряді ударна трубка після вибуху відокремлюється од роздробленого

стакана й звичайно варивається в землю у точці падіння. Але іноді вона летить куди попало, наче великий розжарений камінь. Її треба стерегтися. Вона може влучити вже через багато часу після вибуху, неймовірними шляхами перелетівши через схил і падаючи зверху в яму.

— Нема нічого підлішого за шрапнель. Зо мною раз трапилось...

— Є дещо й гірше за все це, — перебив Багс — солдат з одинадцятої роти. — Це австрійські снаряди сто тридцять і сімдесят чотири. Оцих я боюсь. Кажуть, вони нікельовані, але що я знаю певно, бо в цьому сам пересвідчився, так це те, що вони летять так швидко, що ніяк не встигнеш сховатися від них. Тільки-но ти почув, що він гуде, — він уже й вибухнув.

— Німецький стоп'ятиміліметровий не гірший — він теж не дасть тобі сховатись. Це мені поясняли колись артилеристи.

— Я тобі ось що скажу: снаряда морської гармати ти не встигнеш і почути, він тебе вже й довбонув.

— А цей підлий, новий снаряд, що розривається після того, як рикошетом попадає в землю, відскочить метрів на шість і пірне знову раз або двічі... Коли я знаю, що він летить, у мене душа в п'яти ховається. Одного разу...

— Це все дурниці, — каже новий сержант, що проходив і зупинився, — треба було побачити, чим нас вітали під Верденом, звідки я перейшов сюди. Самі гіганти: триста вісімдесят, чотиреста двадцять, чотиреста сорок. Тільки той, що там побував, може сказати: «Я знаю, що таке обстріл». Ліси скошувало, наче хліб на ниві. Всі бліндажі намащувало й продірявлювало, навіть укриті трьома шарами колод і землі. Всі роздоріжжя поливало, як дощем. Шляхи висаджувало в повітря й перетворювало на горби; скрізь розбиті обози, потрощені гармати, трупи, один на одному, наче накідані у купи лопатою. Одним снарядом убивало по тридцять чоловік; люди летіли вгору, перекидаючись метрів за п'ятнадцять; клапті штанів теліпались на вцілілих деревах. Ти побачив би, як ці триставісімдесятиміліметрові влітали в будинки у Вердені через дах, пробивали два або три поверхи, вибухали внизу й висаджували к бісу в повітря цілий будинок. А на полі цілі батальйони розпоршувались і припадали до землі від цього вихру, наче беззахисна дрібна дичина. На землі на кожному кроці лежали осколки завтовшки як рука, що їх тільки четверо солдатів могли б

підняти. А ниви — ти сказав би, що це нагромадження скель!.. І протягом місяців не вщухало. А ти кажеш... ти кажеш... — повторив сержант, відходячи, щоб знову розпочати свої спогади десь в іншому місці.

— Ану, глянь, капрале, на цих хлопців. Вони здуріли, чи що?

Ми побачили на бомбардованій позиції маленькі людські постаті, що швидко бігли до місця вибухів.

— Це артилеристи, — каже Бертран. — Вони, як тільки чемодан вибухне, біжать шукати в ямі запальну трубку, бо положення її і спосіб заглиблення дає можливість судити про напрям, звідки стріляє батарея. Розумієш? І віддаль узнаєш — досить прочитати: вона позначається поділками навкруги запальної трубки в той момент, як випускають снаряд.

— Це не має значення — все ж вони молодці, хлопці, що вилазять у такі хвилини.

— Артилеристи, хлопче, — пристає до розмови солдат з іншої роти, — артилеристи завжди або молодці, або нікчеми. Або соколи, або ворони. От зо мною, я тобі скажу, було...

— Це правильно щодо всіх солдатів.

— Можливо. Але я говорю не про всіх, а про артилеристів. І я тобі також скажу, що...

— Ей, хлопці! Чи не пошукати нам якогось бліндажа, щоб зберегти свої кістки? А то кінець кінцем ще піймаєш якийсь осколок.

Чужий солдат пішов, так і не розповівши своєї історії, а Кокон, що любить суперечки, заявив:

— А що ми там робитимемо, нам і тут весело.

— Гляньте туди, вони гатять мінами, — каже Параді, показуючи на наші позиції, розташовані праворуч.

Міни здіймаються вгору зовсім прямо або майже прямо, наче жайворонки, потім зупиняються, ніби вагаються, і падають прямо вниз, сповіщаючи в останні хвилини про своє падіння «дитячим криком», який легко впізнати. Здається, що люди на пагорбі, сховавшись в окопах, грають у м'яча.

— В Аргоні, — говорить Ламюз, — пише мені брат, їх обстрілюють «горлицями», як вони кажуть. Це великі важкі штуки, що їх кидають зблизька. Вони летять справді, наче воркуючи, а коли вибухають, — отоді робота!

— Нема гірше від жабеняти, що мов біжить за тобою й стрибає на тебе, а вибухає в самому окопі, розкидаючи насип.

— Стій! Стій! Чув?

До нас долетів свист, потім він раптом ущух. Снаряд не вибухнув.

— Цей снаряд на угноєння,— констатує Параді.

Ми наставляємо вуха, ждучи нових снарядів.

Ламюз каже:

— Тут усі ниви, всі шляхи, всі села вкриті невибухлими снарядами всяких калібрів; нашими також, треба сказати. В землі їх, мабуть, сила, тільки не видно. Я питаю, що робитимуть згодом, як настане час знов братись обробляти землю?

Шквал огню й заліза в своїй шаленій одноманітності не вщухає: розривається шрапнель з гуркотом та свистом, наче вона має металеву несамовиту душу; гуркочуть великі фугасні снаряди, нібито швидко пущений локомотив, що раптом розбивається об стіну, або громаддя рейок і сталених балок котяться вниз схилом. Повітря кінець кінцем мовби ущільнюється, його розтинають важкі посвисти, а навкруги все триває руйнування землі вглиб і вшир.

Вступають у бій ще якісь гармати. Це — наші. В них детонація нагадує сімдесятип'ятиміліметрові, але далеко сильніша і з протяжною й гучною луною, подібною до грому, що відбивається в горах.

— Це далекобійні стодвадцятиміліметрові. Вони на узліссі, за кілометр звідси. Гарненькі гармати, схожі на сірих хортів. У них делікатна й тоненька мордочка, у цих гармат. Так і хочеться сказати їм: «Мадам!» Це не те, що двохсотдвадцятиміліметрові, у яких паща, мов відро на вугілля, випльовує свій снаряд знизу вгору. Ці дуже тріскучі, але в гарматних обозах на марші здаються безногими каліками на візочку.

Розмова не в'яжеться. Дехто вже позіхає.

Велич і сила цього гарматного шаленства стомлює розум. Голоси зриваються, тонучи в гуркоті.

— Я ніколи ще не бачив такого бомбардування! — кричить Барк.

— Так завжди кажуть,— зауважує Параді.

— А все ж,— горлає Вольпат,— кажуть, що цими днями буде атака. Гадаю, це початок чогось великого.

— А! — просто кажуть інші.

Вольпат виявляє намір «дати хропака»; він влаштується на землі, притулившись спиною до однієї стіни, а підошвами впершись у другу. Базікають про те, про се. Біке розповідає історію з пацюком, якого він бачив.

— Знаєш, він був гладкий і здоровенний... Я скинув свої черевики, а він, проклятий, погриз увесь верхній край, перетворивши його на мереживо. Щоправда, я їх помастив салом.

Вольпат ворухиться й каже:

— Ви заважаєте мені спати, балакуни!

— Хто тобі повірить, стара халяво, що ти можеш заснути й спати під такий гуркіт навкруги,— каже Мартро.

— Хр... оо...— відповідає Вольпат, що вже хропе.

* * *

— Шикуйся! Кроком руш!

Міняємо місце. Куди нас ведуть? Нічого невідомо. Знаємо тільки, що ми в резерві і що нас перекидають то щоб зміцнити деякі пункти, то щоб почистити сполучні ходи, де регулювати пересування військ без заторів і зіткнень так само складно, як і налагодити проходження поїздів на великих станціях. Неможливо ні зрозуміти, для чого цей величезний маневр, в якому наш полк тільки маленьке коліщатко, ні розібрати, що накреслюється на всій величезній ділянці фронту. Ми блукаємо в підземному лабіринті ходів, вештаємося туди-сюди, не чуючи ніг, розбиті й стомлені довгими зупинками, очманілі від вичікування та гуркоту, отруєні димом, але ми розуміємо, що наша артилерія вступає все більше й більше в бій і що, здається, наближається наступ з нашого боку.

— Стій!

Напружена, нечувано шалена стрілянина з рушниць посипає бруствер окопу, в якому нас зупинили.

— Фриц старається. Він боїться атаки; він збожеволів од страху. Ого, як посипав!

Справді, густий град сипався на нас, страшенно сік простір, скріб і дряпав усю рівнину.

Я заглянув в одну з бійниць. Передо мною з'явилось на мить чудне видіння.

Попереду, щонайбільше метрів за десять, лежали одне коло одного довгасті, нерухомі тіла — шереха скоше-

них кулями солдатів; з усіх боків, несучись хмарою, кулі посипали цих мерців.

Кулі, що виривали з землі прямі рівчаки, здіймаючи маленькі, витягнені в лінію хмарки пилу, дірявили, дряпали тіла, залякли й припали до землі, трошили їм руки й ноги, члени, впивались у бліді, мертві обличчя, пробивали, розбризкуючи рідину, очі — і здавалося, що під цим шквалом шереха мерців ворухнеться, ніби місцями перестроюється.

Було чути сухий тріск: загострені кусочки міді рвали одяг і тіло — наче звук удару гострого ножа або палиці по одягу. Над нами проносився пронизливий свист і луннав більш низький і глухий спів рикошетів. І ми нахилили голови під цією незвичайною зливою криків та голосів.

— Звільнити окоп. Швидко!

* * *

Ми залишаємо цей клаптик бойовища, де залпи з рушниць рвуть, раять і знову розстрілюють трупи. Йдемо праворуч і назад. Сполучний хід підноситься вгору. Там ми проходимо повз телефонний пост і групу артилеристів — солдатів та офіцерів.

Тут нова зупинка. Ми тупцюємося і слухаємо, як артилерист-спостерігач викрикує накази, які приймає і повторює телефоніст, що сховався в землі поруч.

— Перша гармата: приціл той же, трохи ліворуч нуль-два! Три постріли на хвилину!

Деякі з нас зважились висунути голови над краєм насипу і змогли вмить обвести очима все бойовище, навколо якого наш взвод блукає з самого ранку.

Я побачив сіру безмежну рівнину, по якій вітер жене каламутні легенькі хвилі, місцями перетнуті стрімчастими гребенями диму.

Це безкрай простір, де сонце й хмари розкидають чорні й білі плями, подекуди невиразно виблискує — це стріляють наші батареї. На якусь мить геть увесь простір заблищав короткими спалахами. Потім на мить частина поля сховалась під тьмяною білястою запоною, наче за сніговою хуртовиною.

У далечині, на зловісних безкраїх нивах кольору брудного ганчір'я, знищених, розбитих, наче кладовища, маячить, мов клапоть подраного паперу, тонкий кістяк церкви; з краю до краю простяглись невиразні ряди

вертикальних ліній, підкреслених одною горизонтальною; це шляхи з деревами вздовж них. Тонкі зигзаги перетинають рівнину вздовж і впоперек, поділяючи її на квадрати, всіяні цятками — людьми.

Можна розглядити уривки ліній, що їх утворюють ці людські цятки, виходячи з глибоких борозен та рухаючись на рівнині під грізним розлютованим небом.

Важко повірити, що кожна з цих дрібних цяток — жива істота з тремтливої й тлінної плоті, цілком беззахисна у цьому світі, повна глибоких думок, спогадів і безлічі образів. Почуваєш себе засліпленим цим розпошенням людей, таких дрібних, мов зірки на небі.

Бідні люди, бідні невідомі люди, тепер ваша черга принести себе в жертву! Іншим разом буде наша черга. Може, завтра і нам доведеться відчувати, як небо розколюється над нашими головами і під ногами розверзається земля. Може, завтра на нас піде в наступ жахлива армія куль, бомб, снарядів, може, й нас змете подих урагану, в сто тисяч раз дужчий, ніж справжній ураган.

Нас женуть у тиллові бліндажі. На наших очах замовкає поле смерті. У вухах стихає гуркіт молота по грізному ковадлу хмар. Шум всесвітньої руйнації вщухає. Взвод егоїстично поринає в звичні шуми життя, в ласкаву темряву бліндажів.

XX. ВОГОНЬ

Раптом хтось мене будить; я розплющую очі в темряві.

— Що? Що сталося?

— Твоя черга вартувати. Уже дві години ранку,— каже мені капрал Бертран.

Я чую його, але не бачу крізь отвір нори, на дні якої лежу.

Я мимрю, що зараз іду, потягаюсь і позіхаю в своєму тісному, як могила, притулку. Простягаю руку й намацую м'яку й холодну глину. Потім повзу серед важкого мороку, що заповнює нору, розсікаючи густе, задушливе повітря, поміж тілами людей, що сплять важким сном. Чіпляючись і спотикаючись об знаряддя й ранці, об руки й ноги, розкидані в усі боки, я дістаю свою рушницю і, ще не зовсім прокинувшись і прийшовши до пам'яті, вибираюся на свіже повітря, де мене обвіває пронизливим вітром.

Я йду, тремтячи від холоду, за капралом; він простує серед якихось високих і похмурих нагромаджень, що якось дивно зступаються вниз за нами. Він зупиняється. Ось тут. Я помічаю, як від стіни відділяється і спускається якась величезна маса. Ця маса голосно позіхає. Входжу до ніші, де вона допіру була.

Місяць заховався в тумані, але всі речі осяяні невиразним світлом, до якого очі призвичаюються лише поволі. Його затьмарює широке лахміття мороку, що плаває вгорі. Я намацую отвір бійниці нарівні з моїм обличчям, і моя звикла рука знаходить у спеціальній ямці купу гранат.

— Дивись пильно, друже, — тихо каже мені Бертран.— Не забувай, що попереду нас, ліворуч, наш вартувий пост. Ну, до побачення.

Я чую, як віддаляються його кроки, а за ним і кроки сонного вартового, якого я змінив.

Постріли з рушниць тріщать навкруги. Раптом куля гупає об землю насипу, на який я спираюся. Я виглянув у бійницю. Наша лінія в'ється змією понад яром: насип унизу передо мною, але нічого не можна розглядіти в безодні мороку, що оповиває його. Але все-таки очі починають розпізнавати правильну лінію кілків наших загороджень, що маячать у темряві, і то тут, то там круглі рани-воронки від снарядів, малі, середні й великі; деякі з них зовсім близько й позавалювані якимись химерними уламками. Холодний вітер дме мені просто в обличчя. Ніщо ані ворухнеться, тільки вітер проноситься мимо й вода краплями спадає додола. Холодно, і я весь час тремчу. Підводжу очі, роздивляюся туди й сюди. Жахлива туга гнітить усе. Мені здається, наче я викинутий на берег після катастрофи з кораблем, самотній на всьому світі, зруйнованому могутньою стихією.

Раптова блискавка: ракета. Навколо мене зразу все розвиднюється й різко вимальовується перед очима. Вирізняється з темряви розідраний, потрощевий гребінь наших окопів, і я бачу тіні вартувих, що прищулились до стіни через кожні п'ять кроків, немов прилипли вертикально личинки. Їхні рушниці виблискують краплями світла. Окопи, прикриті мішками землі, розширились з усіх боків і в багатьох місцях завалилися. Ці нагромаджені мішки, що розповзалися при зоряному світлі ракети, скидаються на велетенські, скинуті з свого місця плити античних руїн. Дивлюся в бійницю. При блідому туманному світлі ракети розрізняю ряди кілків і навіть

лінію колючого дроту, переплетеного від кілка до кілка. Бліде порите поле передо мною геть усе немов покреслене. Нижче, в цьому нічному океані, що сповнює яр, паує мовчання й нерухомість.

Я спускаюся з дозорчого пункту і прямую навмання до свого сусіда-вартового. Намацую його, простягнувши руку.

— Це ти? — питаю тихо, не впізнаючи його.

— Так,— відповідає він, так само нічого не бачачи і, як і я, не знаючи, до кого він говорить.

— Тепер усе спокійно,— додає він.— А щойно я вже думав, що вони збираються атакувати. Мабуть, вони робили-таки спроби на правому фланзі, бо накидали туди силу гранат. Але наші сімдесятип'ятиміліметрові відкрили заслонний вогонь: бух! бух!..— «Мій друже,— подумав я,— ну й гатять, наче найнялись! Якщо боші повилазили з окопів, то, мабуть, їм добре дісталося».— Ти послухай-но, як унизу тріщать гранати! Чуєш?

Він замовкає, відтикає свою баклажку, ковтає і, обдаючи мене запахом вина, говорить так само тихо:

— Ну й огидна річ війна! Хіба не краще було б оце спати вдома?.. Та що це? Знову вибух?

Недалечко від нас гримнув постріл; куля прорізає повітря короткою фосфоричною смугою. На нього відгукнулися по всій нашій лінії: вночі постріли з рушниць заразливі.

Навпомацки, в густій темряві, що немов покрівля нависла над нами, простуємо до одного з стрільців довідатись, у чому річ. Спотикаючись й іноді падаючи один на одного, добираємось до нього й торкаємо його.

— Що трапилось?

Йому здалося було, ніби щось ворухнеться, а виявилось, нікого. Ми знову повертаємось, мій незнайомий сусід і я, в густому мороці, йдучи навмання вузькою стежкою, борсаючись у липкій грязюці, зігнувшись, наче кожен з нас несе важкий тягар.

В одній точці обрію, далі в другій, потім скрізь навколо нас бухають гармати, і важкий гуркіт їх змішується з хуртовиною пострілів з рушниць, яка то збільшується, то затихає, з гранатними вибухами, дзвінкішими за лякання лебеля і маузера, які своїм звуком нагадують постріли рушниць старого типу.

Вітер щоразу дужчає, він уже такий міцний, що доводиться сховатись від нього. Громада великих хмар заслоняє місяць.

Ми тут удвох, той чоловік і я, зовсім близько, аж штовхаємось, але, як і раніш, не знаємо один одного. Відблиски гарматного вогню раз у раз освітлюють наші постаті, і наші тіні перегороджують нам шлях. Ми, немов розчавлені мороком, стоїмо, а навколо в цьому чортячому шабаші спалахують і знову згасають пожежі.

— Трикляте життя, — каже мій товариш.

Ми розходимось і стаємо кожен біля своєї бійниці і втуплюємо свої очі у нерухому безвість.

Ось-ось зірветься й жахлива буря.

Але цієї ночі бурі не було. Після довгого чекання, на самісінькому світанку, все навіть ущукло.

Коли вранішня зоря похмуро, немов грозовий вечір, розпростерла над нами крила, під чорними, наче сажа, низькими хмарами виринули, ніби знову постаючи з небуття, стрімкі береги, сумні й брудні, вкриті уламками й нечистотами, — краї наших сплюндрованих окопів.

Синява хмари блідне і вкриває олов'яним глянцем набряклі мішки з землею — вони ледве вилискують своїми боками і скидаються на довгі купи випотрошених велетенських тельбухів і кишок, якими закидано весь світ.

У стіні, позаду мене, зяє заглибина, і в ній щось накладено, наче поліна для вогнища.

Стовбури дерев? Ні — трупи людей.

* * *

Над борознами здіймається пташиний гам, прояснюються поля, і світло зароджується й розцвітає на кожній билинці. Я розглядаю улоговину. Нижче покраяного поля, де здійнялися хвилі землі, де зяють воронки, за настовбурченими кілками — усе ще застигле озеро мороку, а перед схилом, напроти, — усе ще стіна ночі.

Я обертаюся й роздивляюсь мертвих — помалу вони виступають з мороку, ніби виставляють напоказ свої брудні, закостенілі тіла. Їх четверо. Це наші товариші: Ламюз, Барк, Біке і маленький Едор. Вони гниють тут, зовсім близько від нас, захаращуючи наполовину широкую, покручену і брудну борозну наших окопів, яку ще намагаються боронити ті, що живі.

Їх як попало поклали тут; вони лежать один на одному. Верхній загорнутий у брезент від намету. Голови інших понакривані хустками, але вночі, у темряві, або

й удень ненароком ми зачіпаємо мертвих: хустки падають, і доводиться жити тут, поруч з цими трупами, накиданими, немов живе багаття.

* * *

Ось уже чотири ночі, як їх убито всіх разом. Я пригадую цю ніч немов якийсь сон. Ми всі були в розвідці: вони, я, Меніль Андре та капрал Бертран. Нам треба було розшукати новий вартовий німецький пост, про який нас повідомили артилерійські спостерігачі. Опівночі ми вийшли з окопів і, розтягнувшись у лінію на тричотири кроки один від одного, плазом почали спускатись, поки зовсім унизу не побачили розпростертого, як убитий звір, насипу Міжнародного сполучного ходу. Переконавшись, що тут вартового поста немає, ми знов, дуже обережно, почали вибиратися вгору; я неясно бачив по обидва боки себе своїх сусідів, що немов якісь темні лантухи ковзали, поволі плазуючи, бовтаючись у грязюці, хилитаючись у густій темряві, підштовхуючи поперед себе рушниці, що блищали, мов голки. Кулі свистіли над нами, але вони не знали, що ми тут, і не шукали нас. Уже недалеко від наших окопів ми зупинились на хвилинку, щоб передихнути. Хтось поміж нас зітхнув, хтось заговорив. Третій повернувся всім своїм тулубом, і піхви його багнета брязнули об камінь. В ту саму мить з Міжнародного сполучного ходу злетіла ракета. Ми припали до землі і нерухомо завмерли, поки не погасне в повітрі жаклива зірка, що метрів за двадцять або тридцять від наших окопів осявала нас яскравим світлом. Тоді кулемет по той бік яру почав поливати зону, де ми були. Капралові Бертрану й мені якось пощастило знайти поперед себе, — саме коли ракета, викреслюючи в повітрі червону смугу, злітала вгору, — яму від снаряда, де стирчали в грязюці поламані козли; ми притулилися до стінки цієї ями, залізли якомога глибше в грязюку, за поламаними козлами. Кілька разів над нами здіймався кулеметний вогонь, при кожному пострілі чути було верескливий свист, потім сухі й міцні удари куль об землю, за ними глухе й м'яке падіння, стогін, короткий раптовий покрик і кінець кінцем голосне хропіння немов сонної людини, яке швидко стихало. Ми з Бертраном лежали під градом куль, що пролітали за кілька сантиметрів над нами, немов заплітаючи плетиво смерті, іноді дряпнувши наш одяг і щоразу притискаючи нас до зем-

лі. Ми боялися навіть поворухнутись, чекали. Нарешті кулемет замовк і стало тихо, як у могилі. Через чверть години ми вилізли з ями, плазуючи на ліктях, і попадали як снопи біля нашого вартового поста. І саме вчасно, бо в цю хвилину виглянув місяць. Ми мушили залишитись на дні окопів до ранку, потім знову до вечора. Кулемети безперестану обливали дощем куль усі підступи до окопів. Крізь бійниці вартового поста не видно було випростаних тіл: їх ховав схил,— видно було тільки якусь масу: це, здається, була спина одного з них. Щоб дістатися до того місця, де полягли вони, ми прорили ввечері хід. Цієї роботи не можна було скінчити за ніч; працювала ще й другої ночі нова зміна, бо, потомлені, ми вже падали, засинаючи.

Прокинувшись з немов наливою оловом головою, я побачив чотири трупи. Їх підібрали в долині сапери і, зачепивши гаками, приволокли через проритий хід. Вони були геть усі в ранах від куль, дірки чорніли за кілька сантиметрів одна від одної: кулемет давав частий вогонь. Не знайшли тільки тіла Маніля Андре. Його брат, Жозеф, зважувався на шалені вчинки, щоб розшукати його; він сам вийшов на рівнину, яку вздовж і впоперек засипав перехресний кулеметний вогонь. Ранком він приповз, мов слимак; на вершку насипу з'явилося його чорне від землі й жахливо понівечене обличчя.

Ми втягли його в окопи. Щоки його були подряпані об колючий дріт, руки в крові, великі грудки землі позабивались у складки його одягу, а весь він пропах трупним духом. Немов маніяк, він усе говорив: «Його ніде немає». Забившись у найдальший куток із своєю рушницею, він почав її чистити, не чуючи, що йому казали, і безнастанно повторюючи: «Його ніде немає».

З того часу минуло вже чотири ночі, і ось зараз трупи знову вирисовуються перед моїми очима в світлі зорі, що зійшла, щоб ще раз обмити це земне пекло.

Барк, задубілий, здається великим. Його руки поприлипали до боків, груди розчавлені, всередині живота продавлена яма. Голова його лежить на купі бруду; він насупив обличчя, забруднене пасмами глейкого розкуйовдженого волосся й чорною скипілою кров'ю, і ніби дивиться поверх своїх ніг на тих, що проходять зліва; очі його налиті кров'ю і понабрякали. Едор, навпаки, здається зовсім невеличким, і його маленьке обличчя геть усе

біле, немов напудрене. І якось моторошно дивитись на це обличчя, що вирізняється серед сірих і синюватих трупів, як кругла пляма білого паперу. Бретонець Біке, кременний і квадратний, як кам'яна плита, здається, напружився щосили і намагається підняти туман. Від цього страшного зусилля в нього ніби спотворилось обличчя, на якому випнулися вилиці й чоло; місцями найжачилося землисте й вискле волосся; його щелепи роздерло примарним криком; повіки над тьмяними помутнілими очима, ніби висіченими з кременю, широко розплющилися; покручені пальці рук в'ялися в порожнечу. Барк і Біке поранені в живіт, Едор — у шию. Коли їхні трупи перетягали й волочили по землі, то ще більше понівечили. Товстий Ламюз зовсім зійшов кров'ю; у нього набрякле, змережане зморшками обличчя, на якому видніються маленькі дірочки очей, одна трохи менша, ніж друга. Він обмотаний брезентом, на шиї просочилася чорнувата пляма. Праве плече його зовсім посічене кулями, і рука тримається тільки на кількох клаптях рукава і на мотузках, якими його сяк-так зв'язали. Першої ночі, коли його тут поклали, ця рука стирчала з купи мерців, і жовті пальці, стискаючи грудочку землі, торкались обличчя солдатів, що проходили мимо. Руку пришпилили до шинелі.

Задушливий сморід починає розходитись від останків тих, з ким ми були близькі, так дружно жили й так довго страждали разом.

Коли ми їх бачимо, кажемо: «Вони померли, всі четверо». Але вони надто понівечені, щоб ми справді повірили: це вони. Нам треба одвернути очі від цих нерухомих потвор, щоб відчутти ту порожнечу, що утворилась між нами.

Коли солдати, чужі нам, з інших рот або полків, проходять тут удень, то їх нудить від трупів. Іноді вони починають лютувати:

— І що вони собі тільки думають, залишаючи тут оцих мертвяків?

— Неподобство!

Потім додають:

— Правду кажучи, куди їх прибереш звідси?

І поки що їх ховає тільки ніч.

Настав ранок. Ми впізнаємо напроти другий схил яру: це висота 119 — оголений, обскубаний горб, увесь покопаний, поритий ходами сполучення і зборознений

паралельними окопами, що оголюють глину й крейду. Там усе нерухоме, і здається, наші снаряди, вибухаючи то там, то тут великими водометами, немов велетенські хвилі, що гучно розбиваються об зруйнований і спустілий мол.

Моя вартування скінчилося. Інші вартові теж починають ворушитися і видиратися з землі, куди вони вкопалися, і зрештою йдуть. Вони замотані в мокрий брезент з намету, весь строкатий від прилиплого до нього бруду. Губи їхні посиніли від холоду. Другий взвод заступає місце біля бійниць. Ми відпочиваємо до вечора.

Позіхаємо, вештаємося. Приходить один товариш, потім другий. Сновигають офіцери з перископами й біноклями. Потроху очуємо і наче оживаємо. Починається перехресний огонь розмов. Коли б не зруйнована траншея і не сплюндрований вигляд окопів, де ми ховаємося на схилі яру, коли б не вимушеність розмовляти напівголосно,— можна було б подумати, що ми в тилових окопах. Проте ми всі знемагаємо від втоми; обличчя наші пожовкли, повіки почервоніли від безсонних ночей, ніби ми довго плакали. За кілька днів ми згорбилися і постаріли.

Один по одному товариші з нашого невеличкого загону підходять до повороту траншеї. Вони з'юрмилися на тому місці, де ґрунт зовсім крейдяний і де під земляною корою, що настовбурчилася щетиною надрізаного коріння, під час грабарських робіт оголилися поклади білого каменю, який був захований у підземному морозі понад сто тисяч років.

Отут, у цьому розширеному проході, і розмістився взвод Бертрана. Він дуже порідшав за цей час, бо, крім тих чотирьох, що загинули в ту ніч, серед нас нема вже Потерло, вбитого під час зміни, Кадійяка, пораненого осколком у ногу того ж самого вечора, коли загинув Потерло (здається, це вже було дуже давно). Нема Тірлуара й Тюлака, їх евакуйовано: один захворів на дизентерію, другий — на запалення легенів, і справа повернула на гірше, як пише Тюлак у своїх листівках, які з нудьги посилає нам з госпіталю, де він лікується.

Я ще раз бачу, як збираються до гурту люди, брудні від постійного перебування в землі, прокопчені сірим порохом димом. Мені добре знайомі обличчя й невимушені пози цих людей, що не розлучалися з самого першого дня війни, зв'язані один з одним, як брати. Своїм

одягом — одягом печерних людей — вони відрізняються один від одного не більше, ніж спочатку.

Дядько Блер задоволений своїми новими зубами: вони сліпуче блищать у його старечому роті, і на всьому мізерному обличчі тільки й бачиш нову вставлену щелепу. Ці штучні зуби, до яких він потроху звикає і часом навіть їсть ними, глибоко змінили його вдачу й звички: він майже не буває вже брудний до чорноти і навіть намагається бути охайним. Покращавши, він відчуває потребу чепуритись. Цього разу він трохи сумний, може, через те, — хоч як це дивно! — що не може вмитися. Заховавшись у самісінький куток, він розплющує наповину одне осоловіле око, кусає і жує свої вуса — колись єдину прикрасу його обличчя, — і час від часу випльовує волосинки.

Фуйяд хворий на нежить: він тремтить від холоду або позіхає, пригнічений, наче обскубаний. Мартро анітрошечки не змінився: усе такий самий бородатий, з круглими блакитними очима, з такими коротенькими ніжками, що весь час здається, що його штани от-от випростаяться з-під пояса і впадуть додола. Кокон — усе той же незмінний Кокон, з висохлим, немов пергаментним, обличчям; в його голові, як і раніше, рояться числа; але протягом останнього тижня в його голові розплодилася сила вошей, що цілими зграями сповзають йому на шию і на руки; він ховається, довго воює з ними на самоті й вертається до нас розлючений. У Параді, як і досі, чудовий колір обличчя й гарний настрій; він не міняється, і нема йому зносу. Коли він ще здалеку підходить, вирізняючись на тлі лантухів з землею, як нова афіша, всі усміхаються. Зовсім не змінився і Пенен; він усе ще ходить з своєю клейончатою, з червоними і білими квадратами шахівницею на спині; у нього гостре, як лезо ножа, лице і холодні, як відблиск сталі, зеленувато-сірі очі; такий самий Вольпат з своїми гетрами, ковдрою на плечах і лицем анаміта¹, татуйованого брудом; не змінився й Тірет, хоч він з деякого часу з якоїсь таємничої причини збуджений, і в його очах з'явилися червоні жилки; Фарфадє тримається осторонь, він замислений і наче чогось чекає. Тільки коли роздають листи, він мовби прокидається від своїх мрій, а потім знову поринає в задуму. Своєю тендітною, як у чиновника, рукою він старанно пише дуже багато листівок.

¹ Анаміти — народ, що населяє частину Індо-Китаю.

Він не знає про смерть Едоксі. Ламюз, крім мене, більше нікому не сказав про страшні останні обійми цієї жінки. Ламюз — я це зрозумів — жалкував навіть, що одного вечора прошепотів мені на вухо це признання, і з ревнивою цнотливістю до самої смерті ховав від інших цю страшну таємницю. Ось чому Фарфаде й живе мріями про живий образ дівчини з білявим волоссям; він відривається від цієї мрії лише зрідка, щоб перемовитися з нами кількома словами. Поміж усіх нас у одного тільки капрала Бертрана завжди серйозний і зосереджений вигляд, він завжди готовий спокійно усміхнутися нам, дати точні пояснення на всі наші запитання і допомогти кожному з нас виконувати свої обов'язки.

Ми розмовляємо як завжди. Проте доводиться говорити півголосом, і розмова виходить коротша, спокійніша і сумніша.

* * *

Дивне явище: за останні три місяці зміна кожної бойової одиниці в окопах першої лінії відбувалася через чотири дні, але тут ми ось уже п'ять днів, а про зміну навіть і згадки немає. Ходять чутки про близьку атаку: їх приносять солдати з служби зв'язку та з господарського взводу, що привозять харчі через ніч, та й то нерегулярно — так що ніколи не можна бути певним, що їх привезуть. Є й інші ознаки наступу: припинили відпустки, листи більше не надходять, офіцери помітно змінилися — вони заклопотані й намагаються зблизитися з нами. Проте коли з ними заводять розмову про наступ, вони тільки знизують плечима: адже солдата ніколи не попереджають, що з ним збираються зробити; йому зав'язують очі і скидають пов'язку лише в останню хвилину. І ми обмежуємось тільки такою розмовою:

— Побачимо.

— Доводиться тільки ждати!

Ми передчуваємо трагічну подію, але байдужі до неї. Чи через те, що ми неспроможні усвідомити її в усій повноті, чи через те, що в нас бракує відваги розгадати свою, мов запечатаний лист, долю, чи то через безпечну покірливість, чи через живу віру в те, що й цього разу небезпека обмине нас? Так чи інакше, але завжди, всупереч усім попереднім ознакам і віщуванням, які наче вже починають справджуватися, ми знову машинально поринаємо в невідкладні щоденні турботи: нас мучать голод

і спрага; нищачи вошей, ми скривавили собі всі нігті; надмірна втома підточує наші сили.

— Ти бачив Жозефа сьогодні? — питає Вольпат. — Це бідне хлопча довго не протягне.

— Він таки наробить лиха, я певен. Він приречений на смерть, оцей хлопець. При першій нагоді сам наскочить на кулю, от побачиш.

— Та й є чого впасти в розпач на все життя! Ти знаєш, їх було шість братів. Четверо з них загинули: два в Ельзасі, один у Шампані, один в Аргоннах. Якщо й Андре вбитий — це буде п'ятий.

— Якби його вбито, то тіло його знайшли б, принаймні побачили б із спостережного пункту. На мою думку, тієї ночі, коли вони ходили в розвідку, він, напевно, заблудився, повертаючись назад. Поповз, бідолашний, у другий бік — та й попав прямисінько до бошів.

— А може, напоровся на їхню дротяну загороджу і його вбило струмом.

— Та я ж тобі кажу, що знайшли б, коли б його було вбито. Ти ж сам розумієш, боші не стали б ховати його тіла. А його ж скрізь шукали. Коли не знайшли, значить, — поранений чи не поранений, — попав у лапи до бошів.

Ця думка здається логічною, і всі згоджуються. І тепер, коли ми гадаємо, що Андре Меніль у полоні, він нас більше не цікавить. Але його брата нам жаль.

— Бідолаха, він ще такий молодий!

Ми крадькома співчутливо позираємо на нього.

— Жерти хочеться! — раптом каже Кокон.

Час обіду вже давно минув, і ми вимагаємо їсти. А втім, їжа вже тут — це те, що залишилось від учорашнього дня.

— І що він собі думає, отой капрал, примушуючи нас клацати зубами? А, ось і він. От я вже до нього вчеплюся. Ей! Капрале, що ти собі думаєш, що не даєш нам жерти?

— Так, так! Жерти! — кричать завжди голодні солдати.

— Зараз прийду, — каже заклопотаний Бертран, що ні вдень ні вночі не має спокою.

— Та що тут! — бубонить, як завжди, із злим наміром причепа Пепен. — Набридли мені ці сопливі макарони. От візьму й відкрию коробку консервів...

Починається щоденна комедія з їжею на тлі постійної трагедії війни.

— Не чіпайте резервних припасів! — каже Бертран. — Ось повернуся від капітана і зараз дам вам поїсти.

Він повертається, роздає їжу. Ми їмо салат із картоплі з цибулею, і наші обличчя веселішають, а очі стають спокійніші.

Параді до обіду натяг поліцейську безкозирку. Це не личить ні місцю, ні часові, але безкозирка зовсім новісінька; кравець обіцяв зробити її ще три місяці тому, але приніс тільки того самого дня, коли нас послали на передові позиції. Нап'явши це дороге головне вбрання з яскравого синього драпу, він, з своїм добродушним, круглим і завжди веселим обличчям, стає подібним до жандарма з пап'є-маше з пофарбованими щоками.

Параді їсть і пильно дивиться на мене. Я підходжу до нього.

— У тебе сьогодні цікавий вигляд.

— Облиць,— відказує він.— Я хочу з тобою поговорити. Ходімо трохи далі.

Він простягає руку до своєї наполовину наливої фляжки, що стоїть коло його котелка та інших речей; спочатку він вагається, потім рішуче пропускає вино крізь горлянку в певніше місце, а фляжку ховає в кишеню. Тоді рушає.

Я йду слідом. Дорогою він бере свою каску, що валяється на земляній приступці. Кроків через десять він зупиняється, дивиться собі під ноги, як у ті хвилини, коли він схвильований, і каже стиха:

— Я знаю, де Меніль Андре. Хочеш його побачити? Ходімо.

Сказавши це, він скидає свою поліцейську безкозирку, згортає її, кладе в кишеню, надягає каску і йде далі. Я мовчки йду за ним.

Він веде мене ще далі метрів з п'ятдесят, до нашої спільної землянки і перекриття з лантухів,— під ним доводиться плазувати, і завжди є небезпека, що це брудне склепіння ось-ось обвалиться і поламає нам ребра. За перекриттям, край окопів, заглибина з приступкою з плоту, обмазаного глиною. Параді ступає на неї і знаком кличе мене зробити те саме — зійти на цю вузьку й слизьку платформу. Тут раніше була бійниця для вартового,

потім її зруйнували. Бійницю прорізали нижче, і до неї приробили два щити. Доводиться згинатися, щоб не видно було голови з-за щита.

Параді так само тихо каже:

— Це я приробив ці два щити, щоб можна було дивитись, бо в мене була певна ідея, й мені треба було її перевірити. Притули око до цієї дірки.

— Я нічого не бачу. Щось заступає. Що це за купа ганчір'я?

— Це він, — каже Параді.

Так... Це був труп, труп. Він сидів у ямі, жахливо близько...

Щільно притуливши обличчя до сталюого щита і припавши оком до дірки, я побачив його геть усього. Він сидів навпочіпки, зігнувшись так, що голова його звисала між ногами, обидві руки з покарлюченими пальцями лежали на колінах — зовсім, зовсім близько! Його можна було впізнати, дарма що його каламутні очі були вирячені й перекошені; велика борода наче облипла намулом, а з скривленого рота вищирилися зуби. Здавалося, він якимось чудно кривиться і посміхається до своєї встромленої в грязюку гвинтівки. Його простягнені вперед руки, зверху сині, багровіли зісподу, наче пройняті вогким пекельним відблиском.

Це був він, вимочений дощем, обліплений грязюкою й покритий піною, брудний, страшенно блідий. Він загинув уже чотири дні тому тут же, проти нашого насипу; снаряд поховав його в своїй ямі. Його не знайшли тільки через те, що він був надто близько!

Цього покинутого мерця з його надлюдською самотністю одгороджував від людей, що перебували в окопі, тільки тоненький шар землі; я помітив, що місце, куди я кладу голову, коли лягаю спати, приходиться якраз проти ями, куди втиснуто страшне тіло.

Я відвертаю очі від вічка.

Ми з Параді переглядаємось.

— Не треба поки що казати Жозефові, — шепоче мій товариш.

— Ні, не зараз, правда?

— Я сказав капітанові, щоб забрали у мертвого з кишені документи; він теж попередив: «Поки що не кажіть братові».

Потягнув легенький вітрець.

— Чути запах!

— Ще б пак!

Ми відчуваємо цей сморід, він проймає нашу свідомість, мутить душу.

— Отже, тепер,— каже Параді,— з шести братів зостався тільки Жозеф. І знаєш, що я тобі скажу: я гадаю, що й він недовго житиме. Він навмисне піде на смерть. Було б гаразд, якби небо послало йому добру рану, інакше він загине. Шість братів! Це таки занадто. Як тобі здається?

І додає:

— Навіть дивно, що він був так близько від нас.

— Його рука лежить якраз проти того місця, куди я кладу голову.

— Так,— відповідає Параді,— його права рука, а на ній ще й годинник.

Годинник... Я зупиняюсь... Це справді чи уві сні? Мені здається, тепер я добре пригадую, що три дні тому, тієї самої ночі, коли ми всі так потопилися і полягали спати, я почув начебто цокання годинника і навіть подумав тоді: де він цокає?

— Може, ти й справді чув крізь землю, як цокав його годинник,— каже Параді, коли я поділився з ним своїми згадками.— Годинник... він продовжує цокати навіть і тоді, коли ти випустиш дух. Чортзна-що! Механізові до тебе нема ніякого діла: він спокійнісінько переживає людину і працює, скільки йому належить.

Я питаю:

— У нього на руках кров, куди ж його поранено?

— Не знаю. Думаю, що в живіт, мені здалося, що в нього в тому місці кров. А може, в голову. Хіба ти не помітив невеликої плямки на щоці?

Я пригадую зеленкувате обличчя мерця.

— Справді, на обличчі щось є. Може, куля і влучила туди...

— Стривай! — раптом каже Параді.— Ось і він! Нам не треба залишатися тут.

Проте ми таки залишаємось, вагаючись і тупцюючи на місці. Жозеф Меніль іде прямо до нас. Ніколи він не здавався нам таким кволим. Ще здалека можна було помітити, яке бліде, зосереджене й напружене його обличчя, він увесь зігнувся і ледве пересував ноги, пригнічений, безмежно втомлений, змучений настирливою думкою.

— Що це у вас на обличчі? — питає він мене.

Він бачив, як я показував Параді місце, куди влучила куля.

Я вдаю, наче не розумію, потім мимрю щось невиразне.

— А-а! — каже він байдуже.

Раптом я збентежився: сморід. Його добре чути, і помилитися не можна. Там труп. І Жозеф, може, зрозуміє, що...

Мені здається, що він навіть уже зрозумів правду...

Але він нічого не сказав, пішов далі, самотній, і зник за поворотом.

— Учора, — каже мені Параді, — він приходив сюди з повною мискою рису, якого він не хотів їсти. Немов навмисне, цей бідолаха зупинився, щоб шпурнути рис через насип, саме туди, де сидить його мертвий брат. Цього я допустити не міг, схопив його за руки якраз тоді, коли він розмахнувся, — і рис розсипався на землю тут, в окопі. А він як повернеться до мене, аж почервонів від люті: «Що ти робиш? Ти збожеволів?» Я стояв розгублений і пробубонів, сам не знаю що, — мовляв, я зробив це ненавмисне. Він знизав плечима і глянув на мене, мов той півень. Потім пішов, мимрячи, і сказав Монтрелю: «Бачив? От дурень!» Ти ж знаєш, що він гарячий, цей хлопчина. І довго не міг заспокоїтись. Я й сам був незадоволений з себе, ти ж розумієш: я був неправий, хоч усе-таки зробив добре.

Ми мовчки йдемо назад.

Вертаємось до своєї землянки, де зібрались наші. Це колишній офіцерський бліндаж, тому він досить просторий.

Перш ніж увійти туди, Параді прислухався.

— Ось уже ціла година, як наші батареї здорово-таки бухкають! Що ти скажеш, га?

Я розумію, що він хоче цим сказати, і роблю невиразний жест:

— Побачимо, друже, побачимо!

У землянці Тірет розповідає трьом слухачам казармові анекдоти. У кутку хропе Мартро; він лежить біля самого входу, і, щоб увійти, доводиться переступати через його короткі ноги, що ніби вросли в його тулуб. Купка картярів, стоячи навколішки круг згорнутої ковдри, грає у карти.

— Мені тасувати!

— Сорок, сорок два! Сорок вісім! Сорок дев'ять. Чудово!

— Ну й щастить цьому індікові! Це ж неможливо. Видно, ти тричі рогатий! Більше не хочу з тобою грати.

Ти мене зовсім обдереш цього вечора, а напередодні теж обдер мене, як барана!

— А чому ж ти не скинув зайві карти, дурню?

— У мене тільки й був король, без маленької.

— Та ще піковий козир.

— Це ж рідкісний шанс, тюхтій!

— Однак,— бубонить хтось у кутку, чвакаючи,— цей камамбер¹ хоч і коштує двадцять п'ять су, але яка гидота: зісподу — шар смердючої мастики, а всередині — сухий гіпс.

Тим часом Тірет оповідає про всякі неприємності, яких довелося йому зазнати за двадцять один день учбових зборів через уїдливу вдачу батальйонного командира.

— Ну й свиня ж він був, мій голубе, стерво, яких мало. І попадало ж нам, коли ми з ним зустрічалися або заходили до канцелярії. Сидить, було, розлігшись на своєму стільці, якого навіть і не видно з-під нього, випнувши своє здоровенне черево, на голові велике кепі, обшите галуном зверху донизу, наче бочка в обручах. З содатами він був жорстокий. Прізвище його було Леб,— бош, та й годі!

— Я теж знав його! — гукає Параді.— Коли оголосили війну, його, звісно, визнали за нездатного для дійсної військової служби і призначили начальником учбової команди. Я відбував тоді свій строк. На кожному кроці він чіплявся до нашого брата: за незастебнутий гудзик накладав день арешту; коли в твоєму одязі щось не так, як то належить за уставом,— то він почне тобі вичитувати прилюдно. І всі регочуть: він думає, що це з тебе, ти ж добре знаєш, що з нього. Проте від цього тобі не легше, бо з тебе й цього досить, а там ще й у казармі, дивини, нагорить.

— Була в нього дружина,— каже далі Тірет.— От стара...

— Я теж пригадую,— знову перебиває Параді.— Ну й холера!

— Бувають люди, що водять на ланцюжку шпіца, а він усюди тягав за собою оту отруту. Жовта, як печене яблуко, суха, як тараня, і пика люта. Ото вона й нацьковувала цього старого шкарбана проти нас: без неї він був скоріше дурний, ніж лихий, але при ній ставав зліший за собаку. Ну й перепадало ж тоді нам...

¹ Камамбер — особливий сорт французького сиру.

У цю мить Мартро, що спав біля входу, застогнавши, прокидається. Він випростовується, сідає на соломі, немов в'язень, на стіні ворухиться його бородата тінь. У присмерку видно навіть, як він поводить круглими очима. Він ще бачить те, що тільки-но йому снилось.

Потім протирає очі і, ніби це має якийсь зв'язок з тим, що йому снилося, згадує ту ніч, коли він прийшов на зміну в окопи.

— Таке зчинилося тієї ночі,— каже Мартро хрипким голосом.— Ой, і нічка ж була! Усі ці взводи, загони, полки горлали й співали всю дорогу, йдучи вгору. При місяці було видно, як солдати усе прибували й прибували, мов та вода в морі, а навколо артилерійські обози й санітарні автомобілі. Ніколи мені ще не доводилося бачити стільки обозів уночі, ніколи!

Він б'є себе кулаком у груди, вмощується зручніше, щось бурмоче — і замовкає.

Блер уголос висловлює настирливу думку, що не виходить у кожного з голови:

— Уже чотири години. Надто пізно, щоб наші сьогодні щось почали.

У другому кутку один з картярів верескливою голою горлає на другого:

— Ну, ти будеш, хробача твоя мордо, грати чи ні?

А Тірет оповідає далі про майора, командира батальйону:

— Якось подали нам у казармі суп наче з лойових свічок. Справжня отрута! Тоді один смільчак питає дозволу порозмовляти з капітаном і підносить йому котелок під самий ніс...

— Довбня ти! — сердито кричить хтось у другому кутку.— Чому ж ти не пішов тузом?

— «Геть к бісу! — сказав капітан.— Заберіть це од мене! Справді смердить».

— Та це ж не мені ходити,— бубонить хтось тремтячим і непевним голосом.

— І капітан подає рапорт командирові. Командир розлютований, прибігає, махаючи рапортом: «Ану, де той суп, яким вони так обурені? Хай я покуштую». Йому приносять суп у чистій мисці. Він нюхає. «Ну, та він же смачно пахне,— каже він,— чого вам ще треба? Добрий суп!..»

— Не тобі ходити?! Це ж він здавав. Чобіт! Індик! Лихо мені з тобою.

— Ну, і ось о п'ятій годині ми виходимо з казарми, а ці два опудала, батальйонний з своєю дружиною, стають у воротях перед солдатами і починають шукати, до чого б уцепитися. «А! голубчики,— каже майор,— ви підкопатись під мене захотіли, наскаржились на мене за чудовий, смачний суп! Ми з майоршею всмак його попоїли! Почекайте трошки, будете ви знати... А йди-но сюди, патлатий акторе!» У той час, як цей негідник розпикав нас, його шкапа стояла, немов та драбина, і тільки головою хитала, мовляв: так, так.

— ...Розуміється, в нього не було коронки. Це ж було добре для тебе.

— Аж ось, бачимо ми, вона пополотніла, ухопившись руками за пузо, затряслася і раптом серед площі, при всіх солдатах, випустила зонтик і давай блювати!

— Ану, тихше! — раптом вигукує Параді.— Наче кричать у окопах. Чуєте? Чи не тривога часом?

— Тривога? Та ти збожеволів?

Тільки-но ми промовили це, на низькому порозі з'являється якась тінь і гукає:

— Тривога, двадцять друга! До зброї!

Коротка тиша. Потім кілька вигуків.

— Я так і знав,— процідив крізь зуби Параді, плазуючи до отвору нашої кротової нори, де ми лежали.

Розмови вщухають. Всі ніби зацікавилися; схоплюються, метушаться, зігнувшись або стоячи навколішках, застібають пояси; у присмерку переплітаються тіні рук, пхають у кишені що попало. Потім виходимо юрбою, тягнучи за собою ранці, ковдри й торби.

Надворі нас приголомшує страшенний гамір. Гуркіт від стрілянини збільшився надвичайно, його чути скрізь: праворуч, ліворуч, попереду. Наші батареї бухають безупинно.

— Як ти думаєш, вони наступають? — зненацька питає хтось.

— Хіба я знаю? — коротко й роздратовано обриває другий голос.

Кожен зціпив зуби. Кожен думає своє. Всі поспішають, штовхаються, натикаються один на одного і бурчать.

Лунає наказ:

— Ранці на плече!

— Відставити! — кричить офіцер, швидко пробігаючи окопами і розштовхуючи всіх ліктями.

Кінця фрази вже не чути.

Відставити! Тремтіння проймає ряди, немов від удару в серце, голови у всіх підводяться, і всі застигають, напружено чекаючи.

Але ні. Ця команда стосується тільки ранців: ранців не брати, зробити лише скатку з ковдри, а до пояса почепити лопатки.

Витягаємо ковдри, згортаємо їх. Ніхто ні слова, у всіх напружені обличчя, уста міцно стулені.

Капрали і сержанти гарячково снують туди й сюди, підганяючи людей, що мовчки поспішають.

— Хутчіш, не затримуйтесь! Чи довго ви тупцюватимете? Кажуть, хутчіш!

Загін солдатів з нашивками із схрещених сокирок на рукавах пробиває собі дорогу і похапцем береться рити бійниці в стіні окопів. Ми скоса позираємо на них, кінчаючи споряджатись.

— Що вони там роблять?

— А це щоб легше виходити.

Ми готові. Люди шикуються все так само мовчки; вони стоять з ковдрами через плече, затягнувши ремінці касок під підборіддями, спираючись на гвинтівки. Я дивлюся на напружені, зблідлі, зосереджені обличчя.

Це не солдати: це люди. Це не авантюристи, не вояки, створені спеціально для людської різанини, не м'ясники, не скот. Це землероби й робітники, яких легко влізнати і в шинелях. Це цивільні люди, одірвані від свого діла. Вони готові. Вони тільки чекають сигналу смерті й убивства; проте, дивлячись на їхні обличчя між вістрями багнетів, я бачу, що це просто люди.

Кожний з них знає, що перш ніж зустріти солдатів, одягнених по-іншому, він повинен буде зараз підставити голову, груди, живіт і все своє беззахисне тіло під наведені дула гвинтівок, під снаряди, під град наготованих гранат і особливо кулеметів, які стріляють з методичною точністю і майже ніколи не схиблять,— під усі гармати, що причаїлись і чекають на них там, у страшному мовчанні. Ці люди не готові безтурботно поставити на карту своє життя, як бандити, вони не засліплені гнівом, як дикуни. Хоч як їх обробляли пропагандою, вони не збурені. У них нема ніякого піднесення. Вони не сп'яніли ні фізично, ні морально. Вони при повній свідомості, в повній силі й у повному здоров'ї зібралися тут, щоб ще раз грати роль божевільних, нав'язану їм безумством людського роду. Ясно видно, скільки хитких надій, страху і прощання з життям у їхньому мовчанні й нерухомості,

під цією маскою спокою, якою з надлюдським зусиллям вони намагаються прикрити обличчя. Це зовсім не ті герої, яких звичайно уявляєш собі; проте люди, які не бачили їх, ніколи не зможуть зрозуміти значення їхньої жертви.

Вони чекають. Чекають довго, здається, без кінця. Час від часу то один, то другий ледь помітно здригається, коли куля з того боку, черкнувши вздовж по насипу, що захищає нас спереду, загрузне в сипкій землі задньої стіни окопів.

День, згасаючи, кидає похмуре й величне світло на всю цю дужу і поки що незайману масу живих, з яких, може, тільки якась частина доживе до ночі. Іде дощ — вічний дощ, що завжди зв'язаний у моїх спогадах з усіма трагедіями цієї великої війни. Вечір наближається, немов якась непевна холодна загроза; він готує людям свою пастку — велику, як світ.

* * *

Нові накази передаються з уст в уста. Роздають гранати, надіті на залізні кільця. «Кожному взяти по дві гранати!»

Приходить майор. Стриманий, у похідній формі, туго підперезаний, спокійний, він каже:

— Є добрі чутки, хлопці. Боші відступають. Сподіваюсь, ви не осоромитеся, га?

Мов вітер ширяться поміж нас новини:

— Марокканці і двадцять перша рота виступають попереду нас. Атаку почали з правого флангу.

До капітана кличуть капралів. Вони повертаються з оберемками брязкучого металу в руках. Бертран мацає мене, чіпляє щось до гудзика моєї шинелі. Це кухонний ніж.

— Ось глянь, що я тобі причепив до шинелі.

Він дивиться на мене і йде шукати інших.

— Мені! — кричить Пепен.

— Ні, — відказує Бертран. — Добровольців заборонено брати для цього.

— А хай тобі! — буркнув Пепен.

Ми чекаємо в глибинах дощового простору, струшваного залпами, позбавленого інших меж, крім ліній лютої канонади. Бертран пороздавав озброєння й вертається.

Дехто, сівши на землю, позіхає.

Велосипедист Бієт мчить повз нас, тримаючи на руці

непромокальний плащ якогось офіцера. Видно, як він одвертає голову од нас.

— Ти що, не виступаєш з нами? — гукає йому вслід Кокон.

— Ні,— відповідає той.— Я в сімнадцятій роті, а п'ятий батальйон не наступає.

— Ну й щастить отому п'ятому батальйонові. Він ніколи так не працює, як ми!

Бійет уже далеко; солдати обурюються, дивлячись йому вслід.

Підбігає якийсь солдат і каже щось Бертранові. Той обертається до нас.

— Рушай,— каже він,— наша черга.

Враз усі заворушилися. Ми стаємо ногами на сходи, що їх приготували сапери, і плече в плече виходимо з окопів на бруствер.

* * *

Бертран стоїть на схилі. Поглядом швидко окидає нас. Коли ми всі зібрались, він скомандував:

— Уперед!

Голоси чудно бринять. Вирушили якомсь дуже швидко, несподівано, сказати б,— мов уві сні. Не чути свисту куль, і серед важкого бухання гармат дуже виразно відчуваєм затишшя в рушничній стрілянні.

Ми як автомати спускаємося слизьким і нерівним ґрунтом, іноді підсобляючи собі гвинтівкою з настромленим на ній багнетом. Око машинально вдивляється в кожную дрібницю на схилі — розвернені ділянки землі, безліч кілків з обірваним дротом, що маячать скрізь, уламки по ямах. Не віриться, що ми серед білого дня йдемо цим схилом, по якому лише дехто з тих, що залишилися живі, з великою обережністю спускався тут уночі, а інші наважувалися тільки покрадьки позирнути сюди — крізь бійниці. Ні... Рушничних пострілів не чути. Колона батальйону, що вийшла ніби з-під землі широкою лавою, йде, здається, зовсім непомічена. У цій тиші таїться якась загроза; вона все зростає. Бліде світло засліплює нас.

Схил весь укритий людьми, що спускаються разом з нами. Праворуч вирізняється силует взводу, який спускається в яр 97-м сполучним ходом, що колись прорили німці; тепер він майже зруйнований.

Ми виходимо за наші дротяні загорожі. Нас ще ніхто не обстрілює. Незграбні солдати спотикаються, падають і знов підводяться. Наші лави за дротяною загорожею перестроюються, і ми починаємо спускатися трохи швидше,— інстинктивно поспішаємо вперед. Раптом кілька куль пролетіло над нами. Бертран велить берегти гранати, чекати до останньої хвилини.

Але слова його односить убік. Зненацька перед нами на всю широчінь схилу спалахують темні вогні, розтинаючи повітря жакливими вибухами. По всій лінії, з правого боку наліво, в небі розриваються шрапнелі, а з землі здіймаються вибухи. Страшна завеса затулила нас від усього світу, від минулого й майбутнього. Ми наче прикипіли на місці, приголомшені цією раптовою грозою, що гуркоче навкруги; потім одночасне зусилля немов підносить нашу масу і швидко кидає її вперед. Ми хитаємось, хапаємось один за одного, оповиті густими хвилями диму. Бачимо, як унизу, перед нами, куди ми ринемо безладними лавами, з різким гуркотом здіймаючи вгору вихори землі, то тут, то там розкриваються кратери, один біля одного, один в одному. Далі ми вже не розрізняємо, куди саме падають снаряди. Шквал пострілів усе більше скаженіє: він так приголомшує, що від самого тільки гуркоту громових вибухів та від сліпучих зірок, які сповнюють повітря, почуваш себе ніби знищеним. Ми бачимо, відчуваємо, як над нашими головами пролітають осколки снарядів і шиплять, немов розпечене залізо у воді. Раптом рушниця падає в мене з рук: гарячий подих вибуху боляче ошпарив мені руку. Я підіймаю її, хитаючись і пригнувши голову, біжу далі в цю бурю, пронизану блискавками, в згубні потоки лави, підстобуваній фонтанами гарячого пилу й кіптяви. Від різних вибухів снарядів аж боляче вухам; біль ударяє в потилицю, прострілює виски, і не можна стриматись від болісного крику. Від сірчаного духу аж нудить, стискається серце. Дихання смерті штовхає нас, підводить і кидає на всі боки. Ми стрибаємо вперед, не знаючи куди. Кліпаємо очима, що сліпнуть і сльозяться. Перед нами весь обрій заслонила вогненна завеса.

Це загороджувальний огонь. Нам треба пройти крізь цей вихор полум'я і страшенні вогненні стовпи. Ми проходимо. Проїшли навмання; я бачив навколо себе, як вихор підхоплював людей, вони злітали й падали, освітлені раптовими відблисками. Я бачив чудні обличчя, вони щось гукали, а що саме — не чути було за цим жакливим

гуркотом. Якись величезні, страшні, червоно-чорні маси, немов розпечене вугілля, падали навколо мене, розриваючи землю, вириваючи її з-під моїх ніг і кидаючи мною, ніби іграшкою. Я пригадую, як перестрибнув через чорний, охоплений вогнем труп, біля якого шипіла калюжа крові. Пригадую, як поли чиєсь шинелі зайнялися біля мене, залишаючи після себе тільки смугу диму. Праворуч, уздовж усього 97-го проходу, притягала й сліпила очі низка моторошних виблисків, що спалахували, притиснуті один до одного, ніби люди.

— Вперед!

Тепер ми мало не біжимо. Хто падає, як підтятий, обличчям униз, хто, поволі схиляючись, спускається, наче сідає на землю. Доводиться весь час стрибати, щоб не спіткнутись об трупи, що лежать або спокійно випроставшись, або ж скарлючившись, та обминати поранених, що корчаться на землі й чіпляються за нас.

Міжнародний сполучний хід!

Ми добігли. Гарматний огонь повиривав виткі стебла колючого дроту з корінням, порозкидав, поплутав, повимітав і накидав його купами. Між цими великими, вогкими від дощу купами заліза — вільний шлях.

Міжнародний хід не захищений. Або німці покинули його раніш, або через нього уже пройшла перша хвиля атаки... Всередині окопи најачились рушницями, що лежать вздовж насипу. На дні валяються знівечені трупи. Скрізь із довгого рову безладно стирчать руки в сірих рукавах з червоними нашивками та ноги в чоботях. Подекуди насип знищений, дерев'яні частини потрошені; увесь бік траншеї поритий, розбитий. У деяких місцях зяють круглі колодязі. Особливо врізалась мені в пам'ять картина траншеї, укритої якимось пошматованим, барвистим ганчір'ям: на мішки для землі німці, очевидно, використали всякі матерії, реквізовані в крамниці меблевих оббивок. Це переплутане, строкате, пошматоване лахміття скрізь звисає, метляється на вітрі, майорить і танцює перед очима.

Ми розсипалися по траншеї. Лейтенант, перестрибнувши на той бік, нагинається і, енергійно жестикулюючи, командує:

— Не зупиняйтесь там! Уперед! Уперед!

Ми ліземо вгору насипом окопів, хапаючись за мішки, за зброю, за спини своїх товаришів. Зорана снарядами і завалена уламками земля на дні яру вся аж кипить порозкиданими трупами. Деякі з них лежать нерухомі,

як неживі речі, інші ледве здригаються або корчаться в конвульсіях. Пекельні вибухи загороджувального вогню і далі ще більше бушують позад нас, у тому місці, яке ми щойно пройшли. Але там, де ми зараз, під горбом,— мертва зона для артилерії.

Хвилинна й непевна тиша. Ми вже починаємо чути. Переглядаємось. Очі в нас горять гарячковим огнем, кров ударяє в голову, дихання з хрипом виривається з грудей, серце калатає.

Ми ледве впізнаємо один одного, немов зустрівшись у якомусь кошмарі віч-на-віч на далеких берегах смерті. У відблисках пекельного вогню перемовляємось похалцем кількома словами:

-- Це ти?

-- Я! Ну й палить!

-- Де Кокон?

-- Не знаю.

-- Бачив капітана?

-- Ні...

-- Як себе почуваш?

-- Нічого...

Яр скінчився. Перед нами виступає другий схил. Ми, один по одному, сходимо вгору східцями, викопаними в землі.

— Стережися!

Солдат, що дійшов до половини сходів, падає поранений осколком у спину, немов плавець, простягнувши вперед руки; з голови звалилася каска. Безформна маса ринула в безодню; я помічаю лише пасмо розкуйовдженого волосся над чорним профілем.

Вибираємось нагору.

Перед нами стелеться безкрая й безбарвна пустеля. Спочатку видно тільки крейдяну і кам'янисту жовто-сіру рівнину. Ніде нікогісінько поперед нас, ані живої душі; земля геть укрита тільки мертвими: тут і свіжі трупи з захололим виразом страждання або мертвого сну на обличчях, і старі останки, вже вицвілі й розвіяні вітром, майже перетравлені землею.

Тільки-но наші шерехи, сколихнувшись, кинулися вперед, я помічаю, як куля вражає двох чоловік поруч мене,— дві тіні раптом падають на землю, нам під ноги: одна з пронизливим криком, друга — мовчки, як зарізаний бик. Ще один зникає, шалено змахнувши руками, немов його підхопило вітром. Ми інстинктивно тулимося один до одного, продираючись усе вперед і вперед;

пробоїна в наших лавах закривається сама собою. Унтер зупиняється, підіймає свою шаблю, потім випускає її з рук і падає навколішки; його зігнуте тіло поривчасто відхиляється назад, каска падає йому на ноги, і він застигає так, з непокритою головою, горілиць. Наша шереха в ту ж мить розступається, щоб не порушити цю нерухомість.

Ми вже не бачимо й лейтенанта. Значить, без командира... Вагання стримує цю людську хвилю, що заливає край рівнини. Серед тупотіння ніг чути хрипке дихання.

— Уперед! — гукає хтось із солдатів.

І ми знову, все більше поспішаючи, ринемо вперед — у безодню.

* * *

— Де Бертран? — тяжко стогне хтось із тих, хто біжить попереду.

— Тут...

Бертран зупинився, нахилившись над пораненим, але раптом кидає його, дарма що той простягає до нього руки і, здається, склипує.

У ту хвилину, коли він нас наздоганяє, ми чуємо, як перед нами з-за якогось горбка починає торохкотіти кулемет. Ця моторозна хвилина ще страшніша, ніж коли ми пробігали крізь вогненну завісу і земля горіла під нами. Чітко й грізно у просторі лунає добре знайомий голос кулемета. Але ми вже не зупиняємось.

— Уперед! Уперед!

Захекавшись, стогнучи, ми мчимо далі вперед.

— Боші! Я вже бачу їх! — гукає хтось раптом.

— Еге... Он їхні голови — отам, над окопами... Ба-чиш смужку — то і є окопи. Зовсім близько. Ач, бугаї!

Ми й справді помічаємо невеличкі сірі безкозирки; вони то піднімаються, то опускаються до рівня землі за п'ятдесят метрів від нас, над чорною смугою землі, геть побороженої і вкритої горбками.

Ціось ніби підкидає вгору всю групу, з якою я біжу: ми так близько від цілі, досі не поранені, невже ми так і не доберемось до неї? Ні! Ми таки доберемося! Біжимо, широко стрибаючи. Не чуємо більш нічого. Кожен поспішає вперед, ніби його притягає до себе той страшний рів; ми пориваємось тільки вперед, майже нездатні повернути голову праворуч або ліворуч.

У багатьох уже підкошуються ноги, і вони падають на землю. Я стрибаю вбік, щоб ухилитися від багнета,

що разом з гвинтівкою раптом виростає передо мною і падає додолу. Зовсім близько коло мене скривавлене обличчя Фарфаде, він підводиться, штовхає мене, кидається до Вольпата, що біжить поруч мене, і чіпляється за нього; Вольпат нахиляється і, не перестаючи бігти, волочить його кілька кроків, потім струшує, навіть не глянувши, хто він, і, захекавшись, кричить:

— Пусті мене, пусті бога ради.. Зараз тебе підберуть... Не бійся...

Фарфаде падає; його застигле обличчя, вкрите немов червоною маскою, повертається то в один, то в другий бік,— а Вольпат уже далеко і, не зводячи очей з ворожої лінії, машинально повторює крізь зуби: «Не бійся!..»

Кулі градом сиплються навколо мене, і все частіше раптом спиняється коло мене той чи інший солдат,— вони повільно падають, обурено розмахують руками, важко валяться всім тілом; чути зойки, придушені, шалені вигуки відчаю або жажливий безнадійний стогін, коли життя раптом обривається. А ми, поки що не вражені кулею, дивимось уперед, біжимо, оточені смертю, що наосліп косить наші лави.

Дротяна загорожа. Зовсім не зруйнована зона. Ми обминаємо її. Далі пробито широкий прохід: це велетенська лійкувата яма, що утворилася від безлічі лійкуватих ям, немов казковий кратер вулкана, виритий снарядами.

Разюча картина руїни. Здається, ніби все це вивернуто з самих надр землі. Ці переорані шари землі збуджують наш наступальний запал; дехто з нас, суворо хитаючи головою, не може стриматися, щоб не закричати навіть у таку мить, коли слова застряють у горлі:

— А, чорт забери! Ну й здорово ми їх почастивали! Пам'ятатимуть!

Здається, нас жене вітер; ми то деремось на горбки, то спускаємось, біжимо через цю велетенську пробоїну, що утворилася в землі, геть поритій, почорнілій і обпаленій оскаженілим полум'ям.

Ноги липнуть до глини. Ми люто віддираємо їх. Коли б не амуніція, шмаття тканин, білизна, що повипадала з ранців, то ми загрузли б у цій багнюці. Стрибаючи в якусь яму або видираючись на горби, ми навмисне намагаємось потрапляти ногою на це ганчір'я.

Позаду нас підганяють вигуками:

— Вперед, хлопці! Вперед!

— Весь полк за нами! — гукає хтось.

Ми не обертаємося, щоб подивитись. Але ця певність іще більше наелектризовує наш потік.

За насипом окопів, до яких ми наближаємось, безкозирок уже не видно. Трупні німців понакидані перед нами — вони навалені купами або лежать рядком. Підходимо ближче. Уже ясно видно насип з його зловісними бійницями. Ми вже близько, неймовірно близько.

Щось упало перед нами. Граната. Ударом ноги капірал Бертран відкидає її так влучно, що вона відлітає вперед і вибухає над самісінькими окопами.

За цим щасливим ударом невеличкий загін підходить до окопів.

Пепен швидко кинувся вперед по-пластунськи. Обминає трупи. Доліз до краю і щезає в траншеї. Він перший увійшов у окопи. Фуйяд, розмахуючи руками, кричить і стрибає на дно саме в ту хвилину, коли Пепен кидається туди... Передо мною на одну мить, як блискавка, промайнув цілий ряд чорних дияволів; вони схиляються, присідають на гребені насипу, щоб спуститись у чорну пастку.

Страшний вибух спалахує просто перед нашими обличчями, і вогненна заслона здіймається вздовж усього насипу. На хвилину приголомшені, ми знову приходимо до пам'яті й злорадо регочемо: вибухнуло надто високо. І враз із криками й переможним ревом, ковзаючись, ми котимося й падаємо — живі! — в окопи.

* * *

Нас оповиває густий дим. У цьому тісному проваллі я бачу спершу тільки сіро-блакитні шинелі. Ми йдемо в один бік, потім у другий, підштовхуючи один одного, лаючись і шукаючи ворога. Знову повертаємось; в руках у нас ножі, гранати й гвинтівки; спочатку ми не знаємо навіть, що робити.

— Вони поховалися в свої нори, проклятуці! — реве хтось.

Глухі вибухи сколихують землю: бій точиться вже під землею, у прикриттях. Раптом нас відокремлює одне від одного густа заслона диму, така густа, немов обличчя вам закрила маска і ви нічогосінько не бачите. Ми борсаємось, ніби тонучи у цій завісі чорного їдкого диму,

в темряві ночі. Наштовхуємось, мов на підводне каміння, на якісь створіння на самому дні, що сидять навпочіпки або, зовсім скорчившись, сходять кров'ю і кричать. Ледве можна розгледіти стіни окопів, вертикальні, складені з мішків з землею, біле полотно розірване, і клапті його валяються навколо, ніби листки порваного паперу. Часом важкий, в'язкий дим коливається і рідшає — тоді можна побачити величезну безладну юрбу, що йде в атаку... Часом у тумані, серед куряви, на насипу вимальовується обрис постатей, що зчепилися між собою, і знову розпливається і зникає. Чути кілька верескливих вигуків: «Камрад!» Це гукають з кутка, де збилася купка блідих, виснажених солдатів у сірих куртках. Серед цієї чорної хмари лавини людей то ринуть униз, то знову здіймаються вгору, беручись управо, відскакуючи назад, кружляючи, немов у вихорі, вздовж похмурого, розритого насипу.

* * *

Раптом ми відчуваємо, що все скінчилося. Ми бачимо, чуємо, розуміємо, що наша хвиля, докотившись сюди врізь усі перешкоди, не зустріла тут рівної собі хвилі і що ворог відступив. Людська стіна ніби розсипалася перед нами. Тонка завіса оборонців розпорошилася по норах, і там ми ловимо їх, мов пацюків, або просто вбиваємо. Ніякого опору вже нема: пустота, безмежна пустота. Ми, зібравшись купою, простуємо вперед, ніби якась грізна лава глядачів.

Окопи щент сплюндровані. З білими, пообвалюваними стінами вони скидаються тут на мулисте глеквате русло висохлої ріки з кам'янистими берегами, місцями — з мілкими, круглими западинами ставків, так само висохлих. На бруствері і на дні окопів лежать, немов довгий льодовик, гори трупів. І все це захлюпують нові хвилі наших частин, що весь час прибувають. З прикриттів валує дим. Повітря сколихують підземні вибухи. Я наштовхуюсь на якихось людей, що збилися до купи, вчепилися один в одного і вовтузяться на широкій круглій площадці. У ту саму хвилину, коли ми з'являємось, уся ця маса падає; це кінчився останній бій. Я бачу, як з купи тіл вилазить Блер. Каска його теліпається на ремінці коло шиї, обличчя подряпане; він ричить, немов дикун. Я наштовхуюсь на чоловіка, що вчепився за

дерев'яний одвірок входу в бліндаж. Стоячи боком перед входом, що зяє своєю чорною і зрадницькою пащею, він лівою рукою тримається за підпірку, а правою кілька секунд розмахує гранатою. Ось-ось вибухне... Вона зникає в отворі прикриття і зараз же вибухає, з надр землі доноситься жажлива луна людських зойків. Чоловік хапає другу гранату.

Другий солдат, піднявши з землі кирку, починає з усієї сили трощити підпірки входу іншого прикриття. Земля обвалюється і засипає вхід. Ми бачимо, як кілька тіней, розмахуючи руками, утрамбовують ногами цю могилу.

Один, другий... Серед натовпу живих, що так багато зазнали всяких мук, поки, зрештою, добралися, обшарпані, до цих окопів, під градом куль і снарядів, посланих супроти нас, я майже не впізнаю знайомі обличчя, ніби все колишнє життя раптом стало чимось далеким. Щось зовсім змінило людей. Якась несамовитість збурює їх, вони наче в нестямі.

— Чого ми зупинилися? — вигукує хтось, скрегочучи зубами.

— Чому не йдемо до інших окопів? — з люттю питає мене другий. — Коли вже дійшли сюди, то за кілька стрибків будемо там!

— І я також хочу йти далі в наступ...

— Я також. А, падлюки!

Невблаганні, несамовиті, сп'янілі від шалу, від крові, вони хитаються, гойдаються, немов прапори, ніби уславляючи те, що їм пощастило залишитися живими.

Ми стоїмо, тупцюючи у завойованих окопах, на цій зруйнованій дорозі, що в'ється в долині й тягнеться з безвісти в безвість.

— Рушай праворуч!

Ми рушаємо далі в тому самому напрямі. Безперечно, цей виступ уже давно обміркований десь далеко нашими начальниками. Ми топчемо ногами м'які тіла; деякі з них ще ворухнуться, стогнуть, поволі переповзають з місця на місце, з них струменем тече кров. Трупки понакидані купами вздовж і впоперек, немов балки або якісь уламки; вони лежать прямо на поранених, тиснуть на них, душать, розчавлюють на смерть. Щоб пройти, я відкидаю з дороги труп без голови — з його шиї булькотить гаряча кров.

Серед цієї руїни, скиб розритої або обваленої землі, товстих уламків балок, переплутаних тіл поранених і мертвих, крізь рухливий ліс диму, що піднявся над траншеєю і навколо неї, бачиш тільки розпалені, скривавлені й спітнілі обличчя з очима, що метають іскри. Люди ніби танцюють, розмахуючи ножами, веселі, безмежно бадьорі, жорстокі.

Але поволі запал згасає. Хтось із солдатів питає:
— Ну, що ж нам робити тепер?

Знову спалахує збудження — раптом, в одну мить: за двадцять метрів на рівнині, біля круглого сірого насипу, заторохкотіли рушніці, розкидаючи пекучі постріли навколо кулемета, що, зарившись у землю, уривчасто випльовує огонь, ніби відбивається.

Під курною завісою синювато-жовтої хмари ми бачимо людей; вони оточили якусь машину й щільно збились навколо неї. Поруч себе я впізнаю постать Меніля Жозефа; випроставшись на весь зріст, навіть не намагаючись захватись, він простує прямо туди, де тріщить кулемет.

З кутка окопу між нами вибухає постріл. Жозеф зупиняється, хитається, схиляється і падає на коліно. Я кидаюся до нього. Він дивиться на мене й каже:

— Нічого: в стегно... Яюсь доповзу сам.

Він стає таким розважливим, покірним, мов дитина. Потихеньку плазує до яру...

У мене з-перед очей не сходить точка, звідки прилетіла куля, що поранила Жозефа. Я повзу ліворуч, обминаючи небезпечне місце.

Нікого не видно з нашого взводу. Я зустрічаю тільки одного з наших, що шукає так само, як і я, товаришів. Це Параді.

— Ти?

Я дивлюсь на нього.

Він мовчки дивиться на мене.

Солдати, несучи на плечах і під руками якісь залізні знаряддя, схожі на великих комах, штовхають нас. Вони загромаджують яму і розлучають нас.

— Сьома рота захопила кулемет! — кричить хтось. — Уже більше не гавкатиме! Собака!.. Скажений собака!

— Що ж ми робитимемо тепер?

— Та нічого.

Ми залишаємось тут. Збилися в купу. Сідаємо. Живі більше не задихаються, мертві більше не харчать серед диму, вибухів, огню і бухкання гармат, що гримлять

з усіх кінців світу. Ми вже не знаємо, де ми. Немає більше ні землі, ані неба — тільки суцільна хмара навкруги. У цій драмі хаосу поволі настають перші хвилини перепочинку. Руки й гамір скрізь помалу вщухають. Канонада зменшується, тільки десь далеко вона сколихує небо, немов кашляючи. Збудження влягається, але безмежна втома зростає, опановує нас. Знову починається безконечне чекання.

* * *

Де ж ворог? Він залишив скрізь трупи; ми бачили цілі лави полонених. Он видно ще одну лаву, одноманітну, всю оповиту димом на тлі брудного неба. Але головна маса немов розвіялась у далечині. Кілька снарядів уже вибухають то там, то тут, не влучаючи в нас, і ми сміємося з них. Ми врятовані, спокійні, самотні в цій своєрідній пустині, де безліч трупів щільно розташувалися поруч лінії живих.

Настає ніч. Курява розвіялась, але її заступив присмерк, і темрява спустилась над довгим ровом, напаківаним людьми. Люди підходять один до одного, сідають, підводяться, йдуть, спираючись один на одного або вчепившись один за одного. Вони збираються купками, сідають навпочіпки між норами, заваленими безліччю мертвих.

Дехто поклав рушницю на землю і спочиває на краю рову, стомлено опустивши руки; зблизька видно їхні почорнілі, обсмалені, посмуговані грязюкою обличчя з червоними очима. Ми майже не говоримо, але починаємо шукати.

Ми бачимо, як вимальовуються обриси санітарів; вони шукають, нахиляються, посуваються вперед, тримаючи парами довгі ноші. Нижче, праворуч, чути удари кирки й лопати.

Я блукаю серед цього сумного безладдя.

В одному місці, де на насипу окопів, зруйнованому стріляниною, утворився невеличкий схил, хтось сидить. Тьмяне надвечірнє світло ще падає на землю. Спокійна поза цього чоловіка, що замислившись дивиться прямо перед собою, мені здається подібною до скульптури і вражає мене. Нахилившись, я впізнаю його. Це капрал Бертран.

Він обертається до мене, і я відчуваю, що він усміхається в темряві своєю задумливою усмішкою.

— Я тільки-но збирався шукати тебе,— каже він.— Зараз ми чекаємо відомостей про те, що роблять інші і що робиться попереду нас; тим часом треба організувати охорону окопів. Я хочу поставити тебе на варту вдвох з Параді на дозорному посту,— його недавно вирили сапери.

Ми дивимось на тіні тих, що проходять, і тих, що застигли нерухомі на сірому тлі неба, вздовж зруйнованого бруствера, зігнувшись, скорчившись у різних позах, трупи здаються чорнильними плямами. Вони якось дивно рухаються в темряві, невеличкі, як комахи або хробаки, на оповитому мороком, утихомиреному смертю полі, де вже два роки гуркотять битви і солдатські міста сновигають і холонуть на велетенських бездонних кладовищах.

Дві неясні постаті проходять у темряві за кілька кроків від нас; вони розмовляють півголосом:

— ...Я, звичайно, не став його слухати, а встромив йому в черево багнета, ледве витягнув.

— А от мені трапилось... Їх аж четверо було в норі. Я гукнув їм, щоб виходили: тільки-но вистромиться котрий, я його і проколю. Мої руки почервоніли аж до ліктів. Навіть рукава попримлипали.

— Ох! — каже перший.— Коли ми розповідатимемо про це згодом, якщо тільки повернемося додому,— хто нам повірить? Це ж справжній жах!

— А мені байдуже, аби повернутись,— додає другий.— Хоч би швидше... кінець, і все...

Бертран звичайно говорив небагато і ніколи не говорив про себе. Але тут він сказав:

— Проти мене було аж три. Я колов багнетом, як божевільний. Та що й казати — всі ми стали як звірі, коли вскочили сюди!

Він говорив усе голосніше, і голос його стримано тремтів.

— Так треба було,— сказав він.— Так було треба — для майбутнього.

Склавши навхрест руки, він похитав головою.

— Майбутнє! — раптом скрикнув він, немов пророк.— Якими очима ті, що житимуть після нас і що кінець кінцем заспокояться прогресом,— а він прийде, як неминуча доля,— якими очима дивитимуться вони на цю різанину й ці подвиги, про які навіть ми самі не

знаємо, з чим порівняти — з діяннями героїв Плутарха¹ й Корнеля² чи з вчинками апашів!³ А проте,— каже далі Бертран,— глянь-но! Таки є одна людина, що піднеслась над війною і завжди сіятиме красою й величчю своєї відваги...

Я слухав, спираючись на ціпок і схилившись до Бертрана, вбираючи в себе кожне його слово, що зривалось серед німотної тиші присмерку з його майже завжди мовчазних уст. Ясним голосом він гукнув:

— Лібкнехт!

Він підвівся з скрещеними на грудях руками. Його прекрасне обличчя, глибоко серйозне, немов обличчя статуї, схилилося йому на груди. Але він ще раз порушив спокій мармурової статуї, повторивши:

— Майбутнє! Майбутнє! Завдання майбутнього — стерти оце сучасне, зовсім стерти його в людській пам'яті, знищити як щось жахливе й ганебне. А проте це сучасне потрібне, потрібне! Ганьба воєнній славі, ганьба арміям, ганьба ремеслу солдата, що робить з людей то безглузді жертви, то мерзенних катів. Так, ганьба! Це правда, занадто правда, правда для вічності, але ще не для нас. Вдумайся в те, про що ми зараз говорили! Це буде правдою, коли воно буде вписане серед інших істин, які в усій повноті ми зможемо збагнути пізніше, коли очиститься наш дух. Ми ще блукаємо далеко від тої епохи. Тепер же, в наші дні, в цей момент, ця правда є майже брехня, це святе слово — тільки блюзнірство!

І він якось дзвінко і мрійно засміявся.

— Якось я сказав їм, що вірю в пророкування,— щоб підняти в них настрій і примусити їх йти вперед.

Я сів поруч Бертрана. Цей солдат, що робив завжди більш, ніж того вимагає його обов'язок, і все-таки ще залишився живий, був для мене в цей момент образом тих людей, що уособлюють високе моральне начало і мають досить сили, щоб побороти все випадкове і у вирі подій стати вище за свою епоху.

— Я завжди теж так думав,— промимрив я.

— А! — гукнув Бертран.

Ми мовчки глянули один на одного, трохи здивовано

¹ Плутарх — грецький історик I—II ст. нашої ери, автор біографій грецьких і римських державних діячів та військових ватажків.

² Корнель (1606—1684) — відомий французький драматург XVII ст. Дійові особи його трагедій — героїчні, стійкі люди.

³ Апаші — хулігани, розбишаки.

й зосереджено. Помовчавши деякий час, Бертран сказав:

— Час уже братися до роботи. Бери свою рушницю, і ходімо.

* * *

...З нашого поста ми бачимо, як на сході розливається заграва, блідіша й сумніша від пожежі. Вона окреслює небо під довгою чорною хмарою, що розтяглась і нависла, немов дим від великого згаслого багаття, немов пляма на ликові світу. Це народжується ранок.

Такий холод, що не можна не ворушитись, дарма що тіло сковує втома. Ми тремтимо, трясемось, клацаємо зубами, з очей течуть сльози. Помалу, безнадійно-мляво проривається з неба день крізь дірчасту стелю чорних хмар. Усе мерзле, безбарвне й пустинне; мертва тиша панує скрізь. Над памороззю, над снігом навис туман. Усе біле. Параді ворушиться; він схожий на непрозорий білий привид; ми теж усі білі. Я поклав свій ранець на земляний вал, і він здається загорнутим у папір. Дно ями теж посипане снігом, потовченим, посірілим від тупцювання брудних ніг. Коло нори, на буграх і вибоях, на купах мертвих тіл лежить легкий серпанок снігу.

У тумані вимальовуються дві зігнуті, горбуваті постаті; наближаючись, вони темнішають і гукають до нас. Це прийшла зміна. Обличчя солдатів багрові й вогкі від холоду, щоки — немов блискуча черепиця, але їхні шинелі не припорошені снігом: ці люди спали під землею.

Параді вилазить із ями. Я йду за ним і дивлюсь на його білу спину, немов у Діда Мороза, і на качину ходу; черевики обліпив сніг; на них білі, немов повстані підшви. Зігнувшись удвоє, ми влазимо в свої окопи; сліди тих, що нас змінили, чорними плямами вирізняються на білому пухкому снігу, що притрусив землю.

Над окопами розкидані великі, неправильної форми намети з нап'ятого на кілках брезенту, припорошеного снігом. То тут, то там стоять вартові. Між ними, сидячи навпочіпки, якісь постаті охкають, стараються вберегтись від холоду, намагаючись затулити від нього убоге тепло своїх грудей, щоб не замерзнути. Інші назавжди заклакли. Схилившись набік, стоїть якийсь мертвяк; ноги його в окопах, а груди й обидві руки лежать на насипу. Смерть спостигла його за роботою: він прибирав грудки землі. Його обличчя, що дивиться в небо, вкрите інеєм,

немов проказою, повіки посиніли, як і очі, а на вусах замерзла піна.

Всі інші сплять; вони не так побіліли: сніговий покров залишається недоторканий тільки на неживих речах та на мертвих.

— Треба поспати.

Ми з Параді шукаємо якогось куточка, якої-небудь нори, де можна було б сховатись і заплющити очі.

— Погано, якщо в нашому сховищі будуть трупи,— бубонить Параді.— Але в такий холод вони, може, й не смердітимуть.

Ми посуваємося далі такі стомлені, що не здужаємо навіть очей звести вгору.

Раптом помічаю: поряд нікого нема. Де ж Параді? Ліг, мабуть, десь тут. Може, він і кликав мене, та я не чув.

Зустрічаю Мартро.

— Шукаю, де б заснути; допіру був на варті,— каже він.

— Я теж був. Давай удвох шукати.

— Що це за шум та галас? — питає Мартро.

З сусіднього сполучного ходу чулося тупотіння ніг і гамір голосів.

— У сполучних ходах повно якихось людей... Хто ви такі?

Хтось із передніх обзивається:

— Ми з п'ятого батальйону.

Вони спиняються відпочити. Всі в похідній формі. Той, що зараз говорив, сідає, щоб передихнути, на мішок із землею, що трохи випнувся з загальної лінії, і кладе гранати коло своїх ніг. Він утирає ніс підбивкою рукава.

— Чого ви прийшли сюди? Вам сказали, чого?

— Звісно, сказали: ми йдемо в атаку — он туди, аж у кінець.

Він головою показує на північ. Ми з цікавістю оглядаємо їх і питаємо:

— І все баракло забрали з собою?

— Не пропадати ж йому! От і таскаємо!

— Вперед! — чути наказ.

Вони підводяться, напівсонні, очі набрякли, обличчя зморщені після сну. Тут і юнаки, тонкошії, з порожніми очима, і старі, але здебільшого люди середнього віку. Вони йдуть звичайною спокійною ходою. Те, що вони там робитимуть, нам, які проробили це напередодні, здається понад людську силу. А проте вони йдуть на північ.

— Вони — ніби засуджені на смерть, що прокинулись у день страти,— каже Мартро.

Ми розступасмоєь перед ними з якимось захопленням і жахом.

Коли вони пройшли, Мартро хитає головою й бурмоче:

— Там, по той бік, такі самі люди, тільки в сірій формі, теж готуються. Ти гадавш, що вони рвуться в бій? Аякже. Так чому ж вони прийшли сюди? Я добре знаю, що не з власної охоти, але і вони де в чому винні, коли прийшли... Розумію, добре розумію, а все ж якось дивно все це...

Повз нас проходить якийсь солдат, і це змінює напрям думок Мартро:

— Стривай, це ж те дивовище, як його... Ну, отой здоровенний, знаєш? Ну й високий же та тонкий, немов жердина! Я знаю, що я не зовсім вийшов ростом, ну, а його вже занадто вигнало вгору. І завжди він усе знає, оцей сажень! Ще не народився той, хто перевершив би цього всезнайку. Давай спитаємо його, де б нам примоститись.

— Ти питаєш, чи є окремі кабінети? — відповідає велетень, схиляючись над Мартро, немов тополя.— Можеш не турбуватися, старий друже, їх скільки хочеш. Ось глянь,— він простягає руку, ніби семафор,— ось тобі «Вілла фон Гінденберг», а он далі — «Вілла Щастя». Якщо вам не до вподоби, то, значить, ви, панове, дуже вередливі. Правда, там уже є кілька мешканців на дні, але вони не воруються, і при них можна розмовляти голосно!

— А, чорти б їх забрали!..— скрикує Мартро за чверть години після того, як ми примостилися в якійсь із квадратних ям.— Та й багато ж тут сусідів, про яких отой громовідвід не попереджав!

Повіки йому злипались, але він знову розплющував їх, чухаючи руки й боки.

— Страшенно спати хочеться! Та хіба ж тут заснеш?

Ми довго позіхали, зітхали, кінець кінцем засвітили якийсь невеличкий мокрий недогарок. Як ми його не гріли руками, він не хотів горіти. Позіхаючи, ми переглядались.

Німецькі прикриття складаються з кількох відділів. Ми лежали біля погано припасованої дощаної перегородки; в другому відділі теж не спали: крізь щілини дощок було видно світло і чути, як гомоніли.

— Це з іншого взводу, — сказав Мартро.

Машинально ми почали прислухатись.

— Коли я був у відпустці, — гомонів якийсь невідомий оповідач, — то спочатку ми все сумували, згадуючи мого бідолашного братуху, — він зник безвісти ще в березні, мабуть, десь загинув, — та мого бідного малого Жюльєна, призову п'ятнадцятого року, — його вбили під час жовтневого наступу. Проте помалу ми з дружиною почали почувати себе щасливими, що знову вкупі. Що ж поробиш? Наше маленьке останнє вовчєня — йому минуло п'ять років — тішило нас. Він усе хотів гратися зі мною в солдати. Я змайстрував йому маленьку рушницю. Розказав, як зроблені окопи; з радощів він щебетав, як пташка, поціляв у мене і верещав щосили. Таке завзяте чортєня! Колись з нього славний солдат буде! У нього, брат, справжній військовий дух!

Вони замовкли. Потім знявся знову неясний гомін; до мене долетіло тільки одне виразне слово: «Наполеон», потім якийсь інший голос, а може, і той самий, сказав:

— Вільгельм — смердюча тварюка. Це ж він хотів цієї війни. А Наполеон — велика людина!

* * *

Мартро стоїть навколїшках передо мною на дні нашої погано прикритої, темної нори; кволий, маленький вогник свічки ледве освітлює його. Подуви холодного вітру іноді вриваються в нашу нору, де кишать паразити; повітря, зігрїте диханням живих, насичене трупним духом... Мартро дивиться на мене: він теж чув, як той невідомий солдат сказав: «Вільгельм — смердюча тварюка, а Наполеон — велика людина», і вихваляв войовничий запал свого малого, єдиного, який ще залишився в нього.

Мартро опускає руки, хитаючи похнюпленою головою. В сутінках тїнь його рухів відбивається на перегородці, перетворюючи його на якусь карикатуру.

— Ех, — каже мій товариш, — усі ми непогані люди, і до того ж усі нещасні, бідолашні! Але ми дурні, занадто дурні!

Він знову позирає на мене. На його обличчі, що геть обросло волоссям, немов у якогось пуделя, блимають

прекрасні собачі очі; вони чимсь здивовані, про щось думають,— поки ще дуже неясно, але вже починають де-що розуміти.

Ми виходимо з нашого незручного притулку. Надворі трохи потепліло, сніг розтанув, і все стало брудне.

— Вітер злизав цукор,— каже Мартро.

* * *

Мені наказали проводити Жозефа Меніля до перев'язочного пункту в Пілонах. Сержант Анрію доручає мені пораненого й передає евакуаційне посвідчення для пораненого.

— Якщо ви зустрінете дорогою Бертрана,— каже Анрію,— то передайте йому — хай поспішає. Цієї ночі він пішов до служби зв'язку, і ми чекаємо на нього уже цілу годину. Ротний турбується і вже починає сердитись...

Ми з Жозефом виходимо. Він трохи блідіший, ніж звичайно, і, як завжди, мовчазний. Посувається поволі. Раз у раз він зупиняється, і обличчя його кривиться від болю. Ми йдемо сполучними проходами.

Раптом зустрічаємо якогось чоловіка. Це Вольпат. Він каже:

— Підуй і я з вами до кінця схилу.

Він тинається без діла, помахаючи чудовим крученим ціпком і побрязкуючи, немов кастаньетами, дорогоцінними ножицями, з якими ніколи не розлучається.

Утрюх ми виходимо з проходу на схил, який захищає нас від куль; гармати мовчать. Іде дощ. Тільки-но ми видерлись назовні, як зразу нашттовхнулися на купку солдатів. Крізь важкі стовбури ніг, що, немов дерева, сумно виростають у тумані серед холодної рівнини, ми бачимо мерця.

Вольпат продирається до тої горизонтальної смужки, яку з усіх боків оточують постаті. Враз повертається й голосно кричить:

— Це Пепен!

— А! — вимовляє Жозеф, ледве не зомліваючи.

Він спирається на мене. Ми наближаємось. Пепен лежить, простягнувшись на весь зріст, напружено витягнувши руки й ноги; його обличчя, на яке ллє дощ, набрякло й жахливо посіріло.

Солдат із спітнілим, укритим чорними зморшками обличчям, тримаючи лопату в руках, розказує нам, як загинув Пепен:

— Він увійшов у прикриття, де заховалися боші. А товариші цього не помітили і давай підкурювати нору, щоб очистити її від німців. А потім знайшли бідолашного братаху вже мертвого; він лежав витягнувшись, як ковбаса, серед м'яса з бошів, з яких він випустив кров. Молодчага! Добре попрацював! Це вже я можу запевнити, адже я недарма був різником у паризькій околиці.

— Ще одним менше в нашому взводі,— зауважив Вольпат.

Ми йдемо далі. Тепер ми нагорі, над яром, саме в тому місці, де починається висока рівнина. Вчора ввечері, наступаючи, ми перебігали її, а сьогодні її вже не можна й упізнати.

Ця рівнина вчора здавалась мені зовсім горизонтальною, а насправді вона положиста. Це неймовірна шкуродерня. Вона геть укрита трупами. Це наче кладовище, де розрито могили.

Скрізь купками блукають солдати, шукають тих, кого вбито напередодні або вночі, перекидають останки, впізнаючи їх з якоїсь дрібнички, бо з обличчя їх зовсім не можна впізнати. Один солдат став навколішки і витягає з руки мертвого роздерту, геть потерту фотографію — убитий портрет.

Від вибухів снарядів здіймаються вгору клуби чорного диму, і над горизонтом далеко чути гуркіт; небо всіяне чорними цятками — це злітає хмарами вороння.

Внизу, серед сили нерухомих трупів, надто впадають в око зуави¹, стрільці й солдати Іноземного легіону, вбиті під час травневого наступу; їх легко пізнати: вони вже погнили і майже спорохнявіли. Наші лінії у травні доходили аж до Бертонвальського лісу, за п'ять чи шість кілометрів звідси. Під час цього наступу, що був одним із найжахливіших у цю війну, а може, й у всі загалом війни, зуави враз одним духом добігли сюди. Але вони надто випнулися наперед із загальної хвилі війська, і кулемети з правого й лівого флангів зразу ж покосили їх. Ось уже кілька місяців, як смерть повидовбувала їм

¹ Зуави — вид французької піхоти, що носила особливу форму. Колись це військо складалося з арабів.

очі, повигризала щоки, проте навіть і з цих скрізь порозкиданих спорохнявілих останків, що погнили від негоди, видно, якими довгими кулеметними чергами познищувано їх, продірявлено спини й крижі, перерізано надвоє. Поруч чорних і ніби воскових, як у єгипетських мумій, голів, на яких поналипали цілі кубла личинок і хробаків і з яких, ніби з темної ями, виблискують білі зуби, — поруч цих нещасних почорнілих оцупків, що стирчать скрізь, немов викорчуване коріння, — можна бачити оголені, пожовклі черепи в червоних фесках з сірим чохлам, що розсипається, ніби папірус. Із купи лахміття, посклеюваного червоним брудом, стирчать кістки, а крізь дірки в тканинах, вимазаних чимось на зразок смоли, вилазять хребці. Земля вкрита ребрами, немов прутами старих поламаних кліток; валяються почорнілі ремінні пояси, продірявлені й сплющені солдатські фляги й котелки. Навколо розірваного ранця, що лежить на кістках і на купі шмаття драпу й різної амуніції, розсипані якісь білі, правильно розташовані цятки. Схилившись над ними, побачиш, що це суглоби пальців. Оце все, що залишилося від трупа.

Часом з довгастого горбка землі — бо всіх цих непохованих мертвяків кінець кінцем поглинає земля — стирчать тільки клаптики тканини, — єдине, що показує: ось у цій точці земної кулі знищено ще одну людську істоту.

Німці, що вчора були тут, покидали своїх солдатів непохованими поруч з нашими — про це свідчать хоч би ці три зітлілі трупи: вони лежать один на одному, один у другому. На них сірі кашкети з червоною облямівкою, зовсім прикритою сірим ремінцем; вони одягнені в сіро-жовті куртки; обличчя їх позеленіли. Я вдивляюся в риси одного з них: від шиї до волосся, що поприлипало до підбивки, це якась земляста каша, обличчя перетворилося на мурашник, замість очей — два гнілі яблука. Другий труп, порожній, висохлий, лежить на череві: спина в лахмітті, яким метляє вітер; руки, ноги й обличчя вже вросли в землю.

— Диви: це зовсім свіжий...

Серед рівнини, на вогкому холодному повітрі, в смертельно-блідому світлі дня, стирчить із землі голова, знекровлена й волога, з обважнілою бородою.

Це — хтось із наших: поруч валяється каска. З-під набряклих повік дивляться мутні, ніби з фаянсу, очі, губа на чорній бороді вилискує, як слимак. Безперечно, він

упав у яму від снаряда, і його скосило другим снарядом, заваливши землею аж по шию, як отого німця з коша-чою головою, якого я бачив коло «Червоного шинку».

— Я не впізнаю його, — каже Жозеф, поволі наближаючись і ледве вимовляючи слова.

— А я впізнаю, — відповідає Вольпат.

— Оцього бородача? — глухо питає Жозеф.

— У нього зовсім немає бороди. От побачиш.

Присівши, Вольпат проводить кінцем свого ціпка по підборіддю трупа і відкидає шмат грязюки, яка здавалась бородою. Потім він бере каску мертвяка, надіває йому на голову і на одну хвилину прикладає до його очей кільця своїх славетних ножиць, неначе окуляри.

— А! — разом скрикуємо ми. — Кокон.

— Еге ж.

Коли довідуєшся про смерть або бачиш смерть когось із тих, що боролися поруч тебе й жили з тобою одним життям, то зразу тебе щось шпигає в саме серце. Немов разом з тим довідуєшся про своє власне знищення. І тільки потім уже починаєш жалкувати про того, хто вибув із строю.

Ми дивимось на цю потворну голову, що загинула в жакхливій різанині і своїм огидним виглядом нещадно стирає згадку про людину. Ще одним товаришем менше. Сторопілі, ми стоїмо навколо нього.

— Це був...

Хотілося щось сказати. Але ми не знали, що саме сказати, щоб воно було досить важливе, досить серйозне і досить правдиве.

— Ходімо, — через силу вимовляє Жозеф, увесь час охоплений почуттям страшного фізичного болю. — У мене немає сили раз у раз зупинятися.

Ми лишаємо бідного Кокона, колишню людину-цифру, востаннє нашвидку, майже байдуже, глянувши на нього.

— Не можна уявити собі... — каже Вольпат.

...Так, справді не можна собі уявити. Всі ці смерті занадто пригнічують нашу свідомість. Уже небагато залишилося нас живих. Проте ми якось неясно відчуваємо величність цих мертвих. Вони віддали все: вони віддали потроху свої сили і кінець кінцем віддали себе цілком. Вони перейшли за межу життя; у їхньому подвигу є щось надлюдське.

— Глянь, оцього вбили нібито давно, а проте...

На шиї в мерця, від якого залишилися майже тільки кістяк та шкіра, видно свіжу рану.

— Це пацюк,— каже Вольпат.— Мертвяки давні, але їх жеруть пацюки... Бачиш отих здохлих пацюків біля кожного трупа або під трупами — потруїлися! Стривай, ось я тобі покажу.

Він трохи піднімає ногою напівзогниле тіло, і ми справді бачимо під ним двох здохлих пацюків.

— Я хотів би знайти Фарфаде,— каже Вольпат.— Коли ми пробігали тут і він учепився за мене, я йому крикнув, щоб він почекав трохи. Бідний хлопець, якби він справді дочекався!

Яксь дивна цікавість штовхає його до мерців, і він ходить поміж ними туди й сюди. Вони байдуже посилають його один до одного. На кожному кроці він придивляється до них. Раптом гірко скрикує. Кличе нас рукою і стає навколішки перед якимсь трупом.

— Бертран!

Гострий, щемливий біль охопив нас. О, він убитий — так само, як і інші,— той, хто перевершував нас енергією і ясним розумом! І він знайшов смерть, виконуючи, як завжди, свій обов'язок. Кінець кінцем він знайшов смерть на полі бою!

Ми дивимось на нього, потім одвертаємось і переглядаємось.

— Ої..

Удар, яким вразила нас його смерть, посилюється від вигляду його останків. Бридко на нього дивитися. Смерть надала цьому чоловікові, такому гарному і спокійному, страхітливого вигляду. Розкуйовджене волосся нависло йому на очі; заслинені вуса засунулися в рот, обличчя спухло і ніби сміється. Одне око в нього розплющене, друге заплющене. Язик висолоплений. Руки розкидані хрестом, пальці розчепірені. Права нога простягнута в один бік, ліва вигнулася колесом, викручена з свого місця, без кістки; вона розтрощена уламком снаряда, і кровотеча з неї, мабуть, і була причиною його тяжкої смерті.

Ми виправляємо, вирівнюємо його тіло, надаємо спокійнішого вигляду цій страшній машкарі. Вольпат витяг із Бертранової кишені бумажник, щоб віднести його до канцелярії; він благоговійно кладе його серед своїх влас-

них паперів, разом з портретами своєї дружини й своїх дітей. Зробивши це, схилив голову:

— Він був справжньою людиною. Коли казав що, то можна було бути певним, що це правда. Ех, який він був потрібний нам, цей чоловік!

— Так,— відповідаю я.— Він був нам потрібний завжди...

— Так, так...— бурмоче Вольпат, здригаючись.

Жозеф ледве чуто все повторює:

— О боже мій, боже мій!..

На рівнині повно людей, немов на міському майдані. Усюди санітарні загони, послані на роботу, й окремі люди. Санітари-носії терпляче й помалу беруться до своєї безмежно тяжкої роботи.

Вольпат залишає нас і йде до окопів розказати про нові смерті, а головне — про тяжку втрату, про смерть Бертрана. Він каже Жозефові:

— Треба б нам не спускати з ока один одного, правда? Напиши час від часу хоч два слова: «Усе гаразд» і підпис «Камамбер». Добре?

І він зникає серед людей, що блукають по рівнині, яка потонула під безупинним дощем.

Жозеф спирається на мене. Ми спускаємось у яр.

Пагорок, яким ідемо ми, звуть «Ямками зуавів»... Тут зуави, що брали участь у травневому наступі, почали були копати окремі окопи, навколо яких вони й полягли. Ще й тепер деякі з них, убиті біля тільки-но початої ямки, тримають лопати в оголених від м'яса кістках рук або дивляться на лопати глибокими ямами порожніх очей. У землі вже стільки трупів, що в місцях завалів стримить цілий ліс ніг, напіводягнених кістяків і купи черепів, які лежать поруч на стрімчастій стіні, немов фарфорові чаші.

Тут у надрах землі кілька шарів мертвих, подекуди снаряди, вивертаючи землю, повиривали разом і давніші трупи й кинули їх поверх нових. Дно яру геть усе загачено рештками зброї, білизни, різного знаряддя. Ми ступаємо по осколках снарядів, якомусь залізничцю, шматках хліба, навіть по галетах, що повипадали з мішків і ще не розкисли від дощу; котелки, бляшанки від консервів, каски, погнуті й продірявлені кулями, схожі на шумовки різних форм; вирвані з землі, але вцілілі кілки геть пробиті кулями.

Окопи, що в'ються в долині, подібні до сейсмічних розколин. Здається, немов на руїнах від землетрусу вивернуто цілі вози якихось дивних речей. І навіть там, де немає трупів, сама земля схожа на труп.

Віля повороту звивистого рову ми перетинаємо Міжнародний сполучний хід, що й досі весь тріпоче строка-тим шматтям, і безладно накидане, пошматоване лахміття надає цим безформним окопам вигляду забитої живої людини. Вдовж усього ходу аж до земляної барикади-перегороджі навалені трупи німців, вони переплелися, вони звиваються, немов цілі потоки засуджених грішників у пеклі; деякі висовуються з своїх брудних печер серед хаотичного нагромодження колод, мотузів, залізного дроту, плотів і щитів. На барикаді з купи трупів стирчить якийсь мертвяк, поруч другий зігнувся дугою; удвох вони нагадують великий уламок колеса, загрузлого у намулі, або зламане крило вітряка; а над усім цим порозкидані випотрошені з роздертого одягу образки, листівки, благочестиві книжечки, аркушки з молитвами, надрукованими готичними літерами. Їх слова немов розцвітають білими квітами брехні й безглуздя на цих зачумлених берегах, у цій долині смерті.

Я шукав, де б зручніше пройти і провести Жозефа; його рана дедалі більше не дає йому йти; він почуває біль у всьому тілі. Він уже ні на що не дивиться; підтримуючи його, я придивляюся до жахливої руїни, через яку ми йдемо.

Ось сидить унтер, спираючись на розколені дошки, що, мабуть, були будкою для вартового. Маленька дірочка під оком: удар багнета приколів його прямо лицем до дошки. Перед ним, поклавши лікті на коліна і спершись шиєю на кулаки, сидить якийсь чоловік — у нього врізано верх черепа; це нагадує надбите яйце. Поруч них страшний вартовий — половина людини; його надвоє перерізало вздовж усього тіла з черепа до таза; він стоїть, обпершись об земляну стіну, як кілок; одне око його висить угорі, а синюваті тельбухи обкрутилися навколо ноги; друга половина цієї людини невідомо де ділася.

Нога раз у раз вивертає з застиглої крові, що вкриває землю, французькі багнети, погнуті, сплющені вдвоє, покручені силою удару.

Крізь пробоїну в розритому насипі, на дні, видно трупи солдатів пруської гвардії, що стоять навколішках, немов кого благаючи; спини їх геть у кривавих ранах —

прошиті кулями, попроколювані багнетами. Хтось витягнув із цієї купи на край велетня стрільця-сенегальця, що так і захолов у тій позі, в якій його спіткала смерть; він нахилився над ямою, хоче спертися на пустоту, зачепитися за неї ногами і пильно дивиться на, мабуть, відрізані гранатою, яка вибухнула, коли він тримав її, п'ясті своїх рук; усе обличчя його кишить хробаками, він наче жує їх.

— Отут боші утяли штуку з білим прапором,— каже нам альпійський стрілець, проходячи повз нас,— та вони мали діло з сенегальцями, а тих тільки зачепи... Онде й білий прапор, з якого скористалися ці негідники.

Він хапає за довге держално і хитає його; до нього прибито чотирикутник білої тканини — він невинно розвівається.

Уздовж сплюндрованих окопів ідуть люди з лопатами. Їм наказано засипати землею рештки окопів, позагладжувати все, щоб поховати трупи на місці. Отже, ці працівники в касках повинні виконати тут обов'язок справедливості, повернувши полям їхній попередній вигляд, зарівнявши ці нори, вже до половини завалені тілами ворогів, що вдерлися до нас.

Мене кличуть з того боку окопів. Якийсь чоловік сидить на землі, спершись на кілок. Це дядько Рамюр. Під шинеллю і розстебнутою курткою видно бинти, якими обмотано його груди.

— Санітари тільки що перев'язали мені рану,— каже він тихим і задиханим голосом,— але вони не можуть винести мене звідси раніш вечора. А я добре знаю, що можу щохвилини померти.

Він хитає головою і просить мене:

— Побудь трохи зі мною.

Він розхвилювався. Сльози капають у нього з очей. Він простягає до мене руку і затримує мене. Йому хотілося б багато чого сказати мені й майже висповідатися.

— До війни я був чесною людиною,— починає він, ковтаючи сльози.— Я працював з ранку до вечора, щоб прогледувати свою сім'ю. А потім я прийшов сюди убивати німців. А ось тепер мене самого вбили... Та послухайно! Послухай! Ось послухай, не йди, вислухай мене...

— Мені треба приставити на місце Жозефа, він зовсім знесилений. Потім я повернуся.

Рамюр повними сліз очима дивиться на пораненого.

— Не тільки живий, але навіть поранений! Врятований від смерті! О, ще є жінка й діти, що будуть щасливі... Ну, добре, проводи його і повертайся... Може, я ще дочекаюсь тебе...

Тепер нам треба видряпатись на другий схил яру. Ми входимо в безформний і покинутий прохід номер 97.

Раптом повітря прорізує скажений свист. Цілий шквал шрапнелі проноситься вгорі над нами... В надрах жовтих хмар вони спалахують, як аероліти¹, і падають страшним дощем, що розсипається по схилу, розриваючи горб і вирываючи з нього старі кістки світу. Громові вибухи збільшуються по всій лінії.

Знову починається заслонний огонь.

Ми кричимо як діти:

— Годі! Годі!

У цій запеклості смертоносних машин, механічної руйнації, що скрізь переслідує нас, є щось надлюдське, надприродне. Жозеф стоїть, тримаючи мене за руку, і дивиться через плече на цю зливу вибухів. Він згинає шию, немов загнаний звір, і бурмоче:

— Що ж це, знову? Виходить, це не кінець? Ми стільки вже всього надивилися, всього натерпілися!.. І знову починається! Та ні, ні!

Він падає навколішки, задихаючись, — безнадійно, повний зненависті, оглядається навкруги і повторює:

— Значить, цьому ніколи не буде кінця, ніколи!

Я беру його за руку, підводжу.

— Ходімо, для тебе це скінчиться незабаром.

* * *

Тут доводиться почекати, перш ніж вирушати далі. Мені хочеться повернутися до Рамюра, що вмирає, чекаючи мене. Але Жозеф чіпляється за мене; до того ж я помічаю якусь метушню навколо того місця, де я залишив пораненого. Я здогадуюсь: мабуть, уже нема рації вертатися туди...

Дно яру, де ми знайшли собі маленьке місце, щоб притулитися удвох, усе здригається від громових вибухів, і ми відчуваємо з кожним пострілом стогін снарядів. Але в ямці, де ми сховалися, нам майже не загрожує небезпека від них. Тільки-но все стихло, люди, що чека-

¹ Аероліти — розжарені дрібні куски, що залітають в земну атмосферу з міжпланетного простору.

ли так само, як і ми, починають сходити нагору: це санітари з ношами; вони докладають нечуваних зусиль, щоб видертися з тілом пораненого нагору, нагадуючи отих настійливих комахок, які намагаються витягти нагору якусь піщинку і щоразу падають униз; деруться нагору й інші люди — окремі й купками: це поранені та солдати служби зв'язку.

— Ходімо,— каже Жозеф, покірливо опустивши плечі, міряючи поглядом висоту, яку ще треба перейти,— це останній етап його мук.

На схилі росте цілий ряд верб з пообдираними стовбурами; деякі широкі, немов великі обличчя, інші, пробиті всередині, зяють, ніби поставлені сторч труни. Уся місцевість навкруги обдерта, сплюндрована, вкрита горбами, проваллями, темними надутими опуклинами,— так ніби всі грозові хмари пройшли тут. А над цією чорною, розтерзаною землею то там, то тут підносяться розбиті стовбури дерев, які чіткими обрисами вирізняються на коричневому з молочно-білими жилками небі, що мерехтить похмурим полиском оніксу.

Вхід до 97-го сполучного ходу перегороджений великим скарлюченим і понівеченим стовбуром дуба.

Якийсь труп затуляє прохід. Голова й ноги застряли всередині. Решту вкрила піщаним шаром каламутна вода, що струмує в проході. Крізь це вогке покриття випінаються груди й живіт, прикриті сорочкою.

Ми перестрибуємо через захололі останки, липкі й прозорі, немов черево величезної жаби, хоч це і важко, бо ґрунт мокрий і слизький, і ледве плентаємось далі. Доводиться встромляти руки в грязюку насипу, щоб можна було ступити крок уперед.

В цю хвилину над нами страшний свист прорізує повітря. Ми пригинаємось, як комиш. Попереду нас вибухає шрапнель; приголомшуючи й засліплюючи, вона ховає нас під цілою хмарою чорного диму. Солдат, що ліз попереду нас, раптом, сплеснувши в повітрі руками, ринувся кудись униз. Ураз знялися зойки і тяжко, немов уламки, знов упали на землю. Крізь чорну хмару, яку вітер зриває з землі в небо, видно, як носильники ставлять на землю ноші, біжать до місця вибуху й підіймають якусь нерухому річ. Я згадую ту незабутню картину ночі, коли мій брат по зброї Потерло, у якого серце було сповнене надій, розпластавши руки, ніби полетів у полум'я вибуху.

Нарешті ми видерлися нагору і тут знаходимо яко-

гось чудного пораненого. Вигляд його страшний: він стоїть там на вітрі — хитається, а проте таки стоїть, ніби вріс у землю. Під капюшоном, що з'їхав набік і тріпочеться на вітрі, видно його обличчя, геть перекошене від конвульсій; він харчить. Ми проходимо повз цю подобу кричущого дерева...

* * *

Ми добралися до нашої колишньої передової лінії, звідки рушали в наступ. Сідаємо на банкетку для стріляння, притулившись спиною до ніш, які вирили сапери в останню хвилину перед виступом наших. Велосипедист Евтерп, якого ми бачили того дня, проходить повз нас, вітаючись, потім знову вертається і витягає з обшлага конверт, край якого, висовуючись звідти, здавались білим галуном.

— Це, здається, ти, — каже він мені, — береш листи покійного Біке?

— Я.

— Ось один повернули назад. Адреса стерлась.

Конверт, очевидно, лежав зверху паки, попав під дощ, розмок, і тепер на висохлому папері, серед фіолетових плям, уже не можна прочитати адреси. Тільки в самому куточку конверта видно адресу того, хто послав листа. Я витягаю листа з конверта: «Люба мамо...»

— А, пригадую!..

Біке, що лежить тут, саме в оцих окопах, де ми зараз перепочиваємо, написав цього листа недавно, коли ми були в Гошен-л'Аббе; писав він його ясного сонячного дня, після полудня. Хвилювання матері так не відповідали дійсності, що йому аж смішно було читати...

«Ти гадаєш, що я на холоді, під дощем, у небезпеці. Нічого подібного. Зовсім ні. Все це кінчилося. Тепер у нас справжня спека, ми вмиваємось потом, тільки те й робимо, що лежимо на сонечку. Я посміявся з твого листа...»

Я знову вкладаю в роздертий, зім'ятий конверт цього листа. Коли б не випадковість, то стара селянка прочитала б цього листа саме тоді, коли від її сина лишилася б тільки невеличка купка безживного тліну, що стікає темним струмком по схилах окопу.

Жозеф відкинув назад голову. Раптом він заплющує очі, роззявляє рота і уривчасто дихає.

— Кріпися! — кажу йому.

Він знову розплющує очі.

— А! — відказує. — Тепер не мені треба це говорити! Подивіться на тих, що повертаються туди. І ви теж туди вернетесь. Ох, треба бути справді дуже міцним, щоб терпіти це знову і знов!

XXI. ПЕРЕВ'ЯЗОЧНИЙ ПУНКТ

З цього місця ми на видноті у ворожих спостерігачів, і тому нам не можна виходити з окопів. Спочатку ми йдемо ходом уздовж Пілонського шляху. Окопи вириті побіч дороги, а дорога знищена, дерева повикорчовувані; окопи наполовину з'їли й поглинули дорогу, а те, що залишилось, засипане землею, поросло травою і вже давно зрівнялося з полем. Подекуди в окопах, де мішок в землю тріснув, залишивши брудну дірку, врівні з очима видно жорству колишньої дороги або коріння дерев, що обрамляли її, а потім були зрубані, щоб укріпити насип. Насип нерівний, покручений, — хвиля із землі, різних уламків і темної піни, що її вихаркала й кинула ця розлога рівнина аж до самого краю рову.

Ми доходимо до місця, де схрещуються ходи; на верху поритого пагорка, що чітко вирізняється на сірій хмарі, на вітрі метляється косо причеплений зловісний напис. Мережа ходів усе вужчає, а людей, що йдуть з різних пунктів сектора до перев'язочного пункту, щоразу більшає, і вони збираються в глибоких проходах.

У похмурих завулочках повно трупів. У стіні попробовано в різних місцях аж до самого низу нові діри, свіжі вікна, які різко вирізняються в понівеченому ґрунті, землястого кольору люди попримощувались навпочіпки, притиснувши до зубів коліна, або притулились навстоячки до стіни, німотні, випростані, як їхні рушніці, що стоять поруч. Дехто з мерців, що стояли на ногах, обернули до живих свої забруднені кров'ю обличчя або втопили погляд у небесну порожнечу.

Жозеф зупиняється, щоб передихнути. Я заспокоюю його, як дитину:

— Уже недалеко, зовсім недалеко.

Наша скорботна дорога з її зловісними валами все більше звужується. Ми задихаємось, немов у кошмарі, на дні проходу, що все стискується, а стіни щоразу неначе зступаються, заслоняючи прохід. Ми змушені раз у раз спинятись, рачкувати і порушувати спокій мерт-

вих, відштовхуючи їхні тіла і пропихаючись серед безладного натовпу людей, що весь час напірають ззаду, — це ординарці й каліки; поранені стогнуть, кричать, несамовито поспішають, багрові від лихоманки або смертельно бліді, змучені болем.

* * *

Уся ця юрба кінець кінцем доповзає і, лементуючи, стогнучи, скупчується на перехресті, де зяють отвори — входи до перев'язочного пункту.

Лікар, розмахуючи руками, гримає, щоб одвоювати трошки вільного місця в цьому припливі, що все зростає і загрожує перехлюпнути через поріг. Тут же, біля входу, він нашвидку перев'язує рани; кажуть, що він і його помічники працювали цілу ніч і цілісінький день без спочинку, виконуючи цю надлюдську роботу.

Після перев'язування частина поранених заповнює пункт, другу частину евакуюють у тил до іншого — більшого перев'язочного пункту, влаштованого в окопах уздовж Бетюнського шляху.

У цій вузькій западні, на перехресті двох ровів, наче на якомусь подвір'ї калік, ми чекаємо цілі дві години, збившись у купу, хитаючись з боку на бік, задихаючись, сліпнучи, напіраючи один на одного, немов худоба у тісному загоні, просякнутому кров'ю й різаним м'ясом. Обличчя в усіх змінилися за хвилину, щоки позападали. Якийсь поранений уже не може більше втриматися, і сльози течуть у нього цілими потоками; він хитає головою — і сльози капають аж на сусідів. У другого кров б'є фонтаном, і він кричить: «Ой, рятуйте мене!» А ось юнак, з запаленими очима, підводить руки і ричить, як засуджений: «Я горю», — і хрипить, і пашиє жаром, мов багаття.

* * *

Жозефові перев'язали рани. Він протискується до мене і бере за руку.

— Рана не загрозна, здається. Прощай! — каже він. У ту ж хвилину нас розлучає натовп. Востаннє я глянув на Жозефа: його обличчя змучене, він увесь поринає в свій біль і в байдужості майже не помічає, як дивізійний санітар, поклавши руку йому на плече, веде його за собою. І потім я вже його не бачу.

На війні і життя і смерть розлучають людей раніш, ніж вони встигають про це подумати.

Мені сказали не залишатись тут, а йти до перев'язочного пункту і трохи відпочити перед тим, як повертатись назад.

Нарівні з землею — два входи, дуже вузькі. До одного прилягає галерея, похила, вузька, як ринва. Щоб дістатись до пункту, треба повернутися спиною вперед і, згинаючи все тіло, задом плазувати в цій вузькій трубі, намагаючи ногою сходи: через кожні три кроки — висока сходинка.

Коли влізеш усередину, — здається, що попав у пастку, і тут не можна ні спуститись, ні вилізти вгору.

Що далі йдеш у глиб провалля, то задуха, яку відчуваєш з перших кроків, усе зростає і гострішає. Раз у раз наштовхуєшся на стіни, трешся об них, стиснутий вузьким проходом, спиняєшся, застряєш. Доводиться спускати нижче на портупей свої патронташі й тримати в руках ранці, притискаючи їх до грудей. Починаючи з четвертої сходинки, стає ще тісніше; тебе обгортає смертельний жах. Коли хоч трошечки піднімеш коліно, щоб посунутись назад, спина стукається об склепіння. Тут доводиться вже плазувати рачки. Що глибше спускаєшся, то більше поринаєш в отруйну, тяжку, могильну атмосферу. Рука намацує холодні, глейкі глиняні стіни. Земля нависає з усіх боків, ховаючи тебе в своїй сумній могилі, обдаючи диханням тліну й цвілі. На останніх сходинках, куди дістаєшся після довгих зусиль, ураз чуєш гамір голосів, що долинають з нори, і тебе обдає гарячий струмінь повітря, немов із кухні.

Кінець кінцем добираєшся до дна цього ходу — по східцях, що стискають тебе на кожному кроці. Проте кошмарові ще не кінець: тепер опиняєшся в льоху, оповитому мороком, дуже довгому, але вузькому, як коридор, і не більше як півтора метра заввишки. Коли випрямляєшся й розгинаєш задубілі коліна, то враз з розгону стукаєшся головою об балку. Раз у раз чуєш, як ті, що підходять, лаються більш або менш люто — залежно від настрою або стану здоров'я: «Щастя моє, що на мені каска», — бурмоче хтось.

У кутку, сидючи навпочіпки, хтось жестикулює. Це вартовий санітар; одноманітним голосом він звертається до кожного: «Витріть чоботи!» І ось помалу виростає ціла купа грязюки; ми спотикаємось і грузнемо в ній на порозі цього пекла, сходячи з останньої приступки.

Насамперед пробую зорієнтуватися серед безугавного стогону й скарг, у задушливій атмосфері, наскрізь пропахлій тяжким духом численних ран, — намагаюся зрозуміти, що тут рябіє навколо мене, в цьому льоху, де тече неясне й незрозуміле життя. Вогники свічок блимають уздовж льоху, трохи розганяючи темряву тільки в тому місці, де вони стоять. Десь далеко, в глибині, немов на краю підземної в'язниці, проблискує блідаве світло дня; при цьому тьмяному світлі можна розглядіти якісь великі предмети, розставлені вздовж коридора: це ноші — низькі, як труни. Навколо них і над ними метушаться і схиляються якісь спотворені тіні; біля стін рядами або купками снують немов привиди.

Я обертаюсь. У кутку, напроти того місця, звідки пробивається далеке світло, перед натягнутим від склепіння до землі брезентом, зібрався якийсь натовп. З брезенту зроблено закуток, і з нього, крізь вохряну, наче промащену якимсь жиром, тканину просвічує світло. Тут, при світлі ацетиленової лампи, роблять щеплення проти правця. Коли завісу відслоняють, щоб випустити або впустити туди когось, — яскраве світло враз заливає оголених і вкритих лахміттям поранених, що, чекаючи на щеплення, стоять перед завісою, зігнувшись під навислою стелею, — сидять, стоять навколішках або повзають рачки, штовхаючи один одного, щоб не пропустити своєї черги або скористатися чергою іншого, і вигукують: «Я!», «Я!», «Я!». Це жахливе видовище стриманої боротьби, цей теплуватий сморід від ацетилену й скупчення людей у кривавих ранах — нестерпні.

Я відходжу. Шукаю іншого місця, де б примоститися й сісти. Я просуваюсь поволі, навпомацки, увесь час зігнувшись, скорчившись і простягаючи наперед руки.

При світлі люльки, яку хтось запалює, я бачу перед собою лаву, а на ній повно якихось істот. Очі поволі при звичаються до присмерку в льоху, і я помалу розрізняю людей, голови й руки, ноги яких вирізняються білими плямами пов'язок і обмоток.

Ці люди, з покаліченими ногами, в рубцях, понівечені, нерухомі й рухливі від схвильованості, чіпляються за цю лавку, ніби утопленики за баржу, і немов прикуті до неї; тут ціла колекція різноманітних страждань і горя.

Один із них раптом скрикує, наполовину підводиться і знов сідає. Його сусід, з непокритою головою, в подертій шинелі, дивиться на нього і каже:

— Нічого, потерпи!..

Він повторює ці слова кілька разів, байдуже, втопивши очі перед себе, поклавши руки на коліна.

Якийсь юнак, що сидить посередині лави, щось говорить сам до себе. Він називає себе льотчиком. Обличчя і бік йому обпечені. Він увесь горить у лихоманці, і йому здається, що пекельні язики полум'я, вириваючись із мотора, лижуть його. Він бурмоче: «Gott mit uns!» і потім «З нами бог!»

Зував з перев'язаною рукою, схиляючись набік, немов його плече стало надсильним тягарем, звертається до нього:

— Ти впав з літака?

— Еге. Я бачив таке...— через силу відповідає льотчик.

— І мені довелося чимало бачити! — перебиває його солдат.— Інші збожеволіли б, побачивши те, що я бачив.

— Ходи сідай тут,— каже мені хтось із тих, що сидять на лаві, і трохи посувається.— Ти поранений?

— Ні. Я супроводив пораненого і маю знову повертатися.

— Значить, ти ще нещасніший, ніж поранені. Йди сідай.

— Я був мером у нас у селі,— пояснює хтось із тих, що сидять,— але тепер, коли повернуся додому, мене ніхто не впізнає, так я змінився: адже стільки довелося набідуватися.

— Ось уже чотири години я прикутий до цієї лави,— стогне солдат, що своїм виглядом нагадує жебрака: у нього тремтить рука, голова похнюплена, спина вигнута колесом; на колінах він тримає каску, немов мисочку на милостиню.

— Ми чекаємо, щоб нас евакуювали,— каже мені гладкий поранений, тяжко дихаючи і паруючи, немов він увесь кипить; вуса його звисають донизу, ніби наполовину відлипли від спітнілого обличчя. Він дивиться великими мутними очима... Рани його не видно.

— Еге,— каже хтось.— Сюди понабивалося поранених з усієї бригади, не кажучи вже про інші частини. Ось глянь-но на цю діру: це смітник для покидьків з цілої бригади.

— У мене гангрена, я геть розчавлений, усі тельбухи

мені пошматовано, — гугнявить крізь пальці поранений, закривши обличчя руками. — А до останнього тижня я був молодий і чепурний. Мене немов підмінили, тепер мені доводиться волочити це старе, брудне, зовсім понівечене тіло.

— Мені, — каже інший, — вчора було двадцять шість років. А скільки мені сьогодні?

Він намагається підвести й показати своє тремтяче, висохле, постаріле за одну ніч, кістляве обличчя з ямами на місці щік і орбіт, з ледве помітними вогниками каганців, що ось-ось згаснуть, у його вологих очах.

— Мені боляче! — скаржитися смиренно якесь невидиме створіння.

— Нічого, потерпи! — механічно повторює інший.

На хвилину всі замовкають. Раптом льотчик скрикує:

— Церковники по обидва боки намагалися перекричати одні одних.

— А це іще що таке? — здивовано питає зуав.

— Ти мариш, мій бідолашний друже? — питає поранений у руку стрілець, переводячи на льотчика погляд, увесь час прикутий до висохлої, немов мумія, руки, прибинтованої до тіла.

Льотчик дивиться розгублено і намагається переказати незрозумілу картину, що весь час стоїть перед його очима.

— З височини, з неба, знаєте, небагато побачиш. Поля — квадрати, села — невеличкі купки; шляхи — мов біленькі ниточки. Бачиш іще тонкі, як волокнина, рівчачки, ніби почеркані на піску вістрям шпильки: мережа, що обрамлює рівнину правильними хвилястими контурами, — це окопи. У неділю вранці я літав над лінією вогню. Віддалення між нашими передовими лініями і їхніми, між крайніми пунктами цих армій, що витягнулись двома торочками і чекають, стоячи одна проти одної і не бачачи одна одної, — невелике: місцями сорок метрів, місцями — шістдесят. Мені ж з тої височини, де я літав, здавалося, що між ними всього один крок (так високо я був). І ось я бачу — у бошів і у наших, на тих паралельних лініях, що, здавалося, торкалися одні одних, якісь однакові рухи: якась маса, ніби живе ядро, і навкруги наче чорні піщинки, розсипані на сірому піску. Все це майже не рухалось, не було нічого подібного до тривоги. Зробивши кілька кругів, я знизився, щоб подивитись, що це таке.

І я зрозумів: була неділя, і перед моїми очима правили дві меси. Олтар, піп і купка солдатів. Що більше я знижувався, то ставало мені ясніше, що з обох боків усе відбувалося по-ідіотськи однаково. Одна церемонія цілком схожа на другу. Здавалося, що мені двоїться в очах. Я знизився ще. В мене ніхто не стріляв. Чому — не знаю. І ось я почув... Я почув самий тільки шум. Я розібрав тільки одну спільну молитву, один спільний шум співів, що линув у небо, повз мене. Я літав сюди й туди, прислухаючись до цієї неясної мішанини співів, що здійсмались вороже одні проти одних, але все ж таки змішувалися — і що більше намагалися вони заглушити одні одних, то більше зливалися до купи в небесній височині, де я літав.

Біля мене вибухли шрапнелі саме в ту хвилину, коли, спустившись зовсім низько, я почув два крики, що злилися в один: «Gott mit uns!» і «З нами бог!». Цієї миті в мій літак влучила шрапнель.

Поранений похитав своєю перев'язаною головою. Від цих спогадів він став ніби несамовитий.

— В ту хвилину я подумав собі: «Я збожеволів!»

— Це дійсність збожеволіла, — зауважив зуав.

Очі оповідача блищали гарячковим огнем. Він хотів передати слухачам те велике, хвилююче і настирливе враження, що охоплювало його.

— Ні! Що це таке? — вигукує він. — Уявіть собі дві зовсім подібні маси, що кричать однаковісінькі слова, — проте вони ворожі одна одній, — уявіть собі ці ворожі одні одним і разом з тим зовсім однакові крики. Що ж має, зрештою, відповісти на них той бог? Я розумію, що він знає все; проте навіть і знаючи все, він не знає, що робити.

— Оце так історія! — скрикує зуав.

— Не турбуйся! Богові наплювати на нас.

— І тут нема нічого дивного. Рушничні постріли теж розмовляють однаковою мовою, проте це не перешкоджає людям стріляти одним в одних. Та ще й як!

— Це так, — відказує льотчик, — але ж бог тільки один. Мені незрозуміло не те, що люди моляться, а те, як може слухати їх бог.

Вони замовкли.

— Тут ціла купа поранених, — звертається до мене якийсь чоловік з мутними очима. — Дивно, як їх могли сюди стягнути. Це ж жах, як вони тільки спускалися сюди!

Два солдати колоніального війська, худорляві й жи- лаві, підтримуючи, ніби п'яні, один одного, наштотхну- лися на нас і оступилися, шукаючи, де б сісти.

— Отож, мій друже,— закінчував голосом хрипкого органа один із них свою розповідь,— в окопах ми були три дні, нічого не ївши, цілих три дні анічогісінько. Та що ти хочеш! Від спраги сечу пили...

Другий, наче відповідаючи першому, розказав, що він був хворий на холеру.

— Ну й погана штука, скажу я тобі: лихоманка, блювота, кольки. Ото хвороба була!

— Але все ж таки, що думає отой бог, що дозволяє одним вірити, що він з ними, а другим — що з ними? — знову скрикує льотчик, настійливо намагаючись розгада- ти цю загадку.— Чому він дозволяє нам кричати всім разом, як божевільним або звірам: «З нами бог!» — «Ні, нічого подібного, ви помиляєтесь, бог з нами!»

Хтось застогнав на ношах, і цей стогін з хвилину один лунав серед тиші, ніби це була відповідь на пи- тання.

* * *

— Я,— чути сумний голос,— не вірю в бога. Я знаю, що його нема,— а то чого б ми страждали? Хай кажуть, що хочуть, і вигадують, що в голову збрєде, але щоб усі ці страждання невинних були від справедливого бога — то це ж прокляте задурманювання голови.

— А я,— каже другий, із тих, що сидять на лаві,— не вірю в бога через холод. Я бачив, як з людей помалу робилися задубілі трупи тільки через холод. Коли б був милосердний бог, то холоду не було б. Це не викликає сумніву.

— Щоб повірити в бога — треба, щоб не було зага- лом усього того, що є. А до цього далеко.

І кілька пораниених, не бачачи один одного, на знак згоди кивають головами.

— Ви маєте рацію,— обзивається хтось,— маєте рацію.

Цим людям, покаліченим, самотнім, зневіреним, незважаючи на перемогу, розум починає прояснятися. У трагедії подій бувають хвилини, коли люди не тільки щирі, але й правдиві, коли їм відкривається істина.

— А я,— пристає ще хтось до розмови,— коли я не вірю, то це тому, що...

Жахливий приступ кашлю перервав його слова. Коли він перестав кашляти й замовк, увесь засапавшись, обличчя його посиніло від напруги, і по ньому потекли сльози. Його спитали:

— Куди тебе поранено?

— Я не поранений, я хворий.

— О, в такому разі...— Це було сказано таким тоном, мовби означало: «Ну, це нецікаво».

Він зрозумів це і почав доводити важливість своєї хвороби.

— Я людина пропаща. Я кашляю кров'ю. Я зовсім знесилений. А здоров'я, що зійшло кров'ю, вже не повернеться.

— Ох, ох,— бурмочуть невпевнено кілька товаришів. Вони все-таки переконані: «цивільні» хвороби не такі тяжкі, як рани, що їх дістали на війні.

Він покійрно схилив голову і сам до себе тихо прошепотів:

— Я не можу ходити. Куди ж мені подітись?

* * *

У цьому горизонтальному проваллі, яке, дедалі звужуючись від нош до нош, простягається кудись у далеч, скільки сягає око, до блідавого просвіту дня,— в цьому занедбаному передпокої, де то тут, то там блимають вогники свічок, немов теж хворі на лихоманку, і іноді ніби махають крилами тіні,— невідомо з якої причини здійснюється якась метушня. Ворушиться безладдя рук, ніг і голів, лунають вигуки й зойки, що ніби збуджують одні одних і ширяться, як невидимі привиди. Тіла, простягнуті на землі, починають ворушитися, згинаються, перевертаються.

Серед цієї метушні, в самому центрі, серед схвильованих, засуджених на довгі страждання людей, я бачу гладку постать санітара; його широкі плечі ворушаться, немов мішок, покладений упоперек, а гучний голос лунає на весь льох.

— Ти знов чіпав свою перев'язку, свиня! — гримає він.— Хай уже, перев'язку тебе ще раз, але коли ти знов хоч доторкнешся до неї, то побачиш, що я тобі зроблю!

І от у сутінках він перев'язує полотняним бинтом голову невеличкому солдатові; волосся в того найжачене, борода розкуйовджена; опустивши руки, він мовчки чекає, доки його перев'яжуть.

Враз санітар відходить од нього і, дивлячись кудись униз, дзвінко скрикує:

— А це що таке? Чи ти часом не збожеволів, голубе? Це що за манера — лягати на пораненого!

Його велика рука штовхає сонне тіло, і з-під нього, крякучи й лаючись, він витягає зовсім безсиле друге, на якому перший розлігся, немов на сіннику; тим часом перев'язаний карлик, від якого він щойно відійшов, не кажучи ні слова, підносить руку до голови і знову намагається стягти бинти, що стискають йому череп.

...Раптом товкотнеча, крики: в темному підземеллі, на освітленому свічками тлі, вирізняються якісь дивні тіні. Їх декілька; при світлі свічки видно, що вони обступили пораненого і ледве тримають його на ношах. У нього відрізані ступні. Ноги його забинтовано страшною перев'язкою і прикручено мотузками, щоб запобігти кровотечі. Але кров усе-таки просмокталася крізь полотняні бинти, і здається, що оцупки його ніг одягнені в червоні штани. Обличчя його блискуче від поту й чорне, якесь нелюдське; він марить. Санітари міцно тримають його за плечі й за коліна, бо поранений, хоч у нього поодрубувані ноги, силкується зірватися з нош і втекти.

— Пустіть мене! — кричить він хрипким і тремтячим від люті й задухи низьким голосом, в якому раптово прориваються високі ноти, немов у трубі, на якій пробують грати дуже тихо.— О господи! Пустіть мене, кажу я вам. Га?.. Та ви що ж, думаете, що я залишусь тут? Ану, пустіть, або я стрибну вам на лапи!

Він корчиться і випростовується з такою силою, що примушує аж ходором ходити тих, що хочуть його заспокоїти і стримати своєю вагою; видно, як танцює свічка, яку тримає чоловік, стоячи навколішках; другою рукою він стискає цей божевільний оцупок. Поранений так кричить, що будить сонних і не дає спати тим, що куняють у забутті. Всі обертають голови до нього, до половини підводяться, прислухаючись до його безладних скарг, що кінець кінцем усе-таки стихають. У цей час в іншому кутку двоє поранених, розпластані на землі, починають між собою сварку, і одного з них доводиться винести, щоб припинити цю несамоовиту суперечку.

Я відходжу в куток, де крізь мережу перехрещених брусів, немов крізь зруйновані ґрати, просвічує денне світло. Переступаю ноші, довгий ряд нош, що займають весь цей підземний хід, низький і тісний, де нічим дихати. В мерехтливому світлі поганеньких свічок людські

постаті на ношах уже майже не ворушаться, тільки придушено стогнуть і хриплять.

На краю одних нош, притулившись до стіни, сидить чоловік. На темному тлі його розстебнутого й розірваного одягу білою плямою вирізняються виснажені, як у якогось мученика, груди. Його закинута назад голову огорнула темрява, але видно, як б'ється його серце.

Денне світло, що ледве-ледве тремтить ген у кінці проходу, просочується крізь завалену стелю: кілька снарядів, що влучили туди, пробили грубий шар землі над перев'язочним пунктом.

Кілька білих відблисків падають на плечі й на складки блакитних шинелей. Біля цієї пробоїни товпляться майже паралізовані мороком і втомою напівмертві люди, щоб подихати свіжим повітрям і хоч на хвилину вирватися з цього кладовища. Цей куток на краю густої темряви здається якимсь притулком, якоюсь оазою, де можна постояти не згинаючись і хоч трохи відчутти на собі пестливе небесне світло.

— Тут стояли люди, і їх геть потрощило, коли сюди влучили снаряди,— звертається до мене хтось, чекаючи на свою чергу, стоячи з розтуленим ротом під кволим променем, що проник у це підземелля.— Можеш собі уявити, яке це було рагу! Поглянь, он піп збирає куски тих, що злетіли в повітря.

Кремезний сержант-санітар у брунатній фуфайці, яка робить його подібним до горили, віддирає нутрощі, що повисли, оповивши бруси зруйнованого зрубу. Він помагає собі рушницею з настромленим на неї багнетом, бо не знайшов досить довгої палиці; цей голомозий, бородастий, хворий на астму гладкий велетень незграбно орудує рушницею. У нього добродушне, лагідне і жалюгідне обличчя. Намагаючись зачепити багнетом шматки тельбухів, він з жахом белькоче раз за разом: «О!»,— немов вітхаючи. Його очі закриті синіми окулярами; він сопе; у нього невеличка голова і гладка шия конусоподібної форми.

Дивлячись, як він простромлює і знімає стрічки тельбухів і шматки м'яса, упираючись ногами в купу різних уламків на краю цього сліпого закутка, повного стогону, можна подумати, що це різник робить якусь диявольську роботу.

Я падаю в якийсь куток, наполовину заплющивши очі, й майже не бачу людей, які стогнуть, здригаються і падають навколо мене.

До мене ледве долітають уривки розмов. Усе ті самі одніманітні жахливі оповідання про рани:

— Хай йому біс! Здавалося, що тут кулі стукаються одна об одну, так густо сюди їх сипали.

— Йому пробило кулею голову наскрізь, від скроні до скроні. Можна було б мотузку просунути.

— Минула ціла година, поки це стерво взяло приціл трохи вище й перестало нас підстрелювати.

Зовсім близько коло мене хтось бурмоче, закінчуючи свою розмову:

— Коли я сплю, мені ввижається, що я знов убиваю його!

Уривки слів бринять між пораненими, нагадуючи шум численних коліс якоїсь машини, що крутиться крутиться й крутиться.

Чути той самий голос з лави, що безнастанно повторює: «Нічого, потерпи!» — повторює на всі лади, ніби наказуючи, то жалісливо, то тоном пророка, то з однаєм, наче зазнавши якоїсь катастрофи, і немов вистукує такт у загальному хорі цих приглушених жалібних голосів, що співають страшну пісню страждання.

Хтось іде наосліп, намагаючи щіпком стінку; наближається до мене. Це Фарфаде! Я гукаю його. Він іде навмання на мій голос і каже мені, що одне око в нього витекло. Друге око теж забинтоване. Я посуваюся, щоб дати йому місце, і, взявши його за плечі, примушую сісти. Він покійно сідає, притулившись до стіни, терпляче чекає, немов покійний чиновник у залі чекання.

Я примушую трохи далі. Біля мене лежать двоє і тихо розмовляють; вони лежать так близько коло мене, що я мимоволі чую їхню розмову. Обидва — солдати з чужого полку, в касках і темно-жовтих шинелях.

— Скільки не говори, нічого не вдієш, — з болем каже один. — На цей раз я вже тут і залишуся. Це вже напевне кінець: мені наскрізь пробито кишки. Ще коли б я був у місті, у госпіталі, то мене вчасно б оперували і ще, може, й склеїли б. Але тут... Мене поранило вчора. Ми за дві-три години ходу від Бетюнської дороги, та від неї ще скільки треба годин, щоб знайти якийсь госпіталь, де б можна було зробити операцію. Га? Та коли то ще нас заберуть? Звісно, тут ніхто не винен, я розумію, але не треба себе обманювати. Ох, я певен, гірше вже бути не може! Певен, мені довго не жити, бо в мене всі кишки наскрізь простромлені. Тобі лапу ще загоять або прироблять нову. А я... здохну.

— Ох, так,— погоджується другий, переконаний логікою міркувань свого товариша.

Перший каже:

— Слухай-но, Домініку, ти жив негаразд. Ти пив і з п'яних очей накоїв багато дурниць. Тебе багато разів судили.

— Не можу сказати, що ти брешеш, бо це таки правда. Але яке тобі діло?

— Певен, після війни ти знову візьмешся за своє. А до того ще й неприємності будуть через оту справу з бондарем...

Другий починає сердитися:

— Це ти про садибу? Та яке тобі до всього цього діло?

— У мене, як і в тебе, нема сім'ї. Нікогісінько, хіба тільки одна Луїза, та і її можна не рахувати, бо ж ми не одружені. Я ніколи не мав ніяких покарань, крім деяких дрібниць на військовій службі. Отже, моє ім'я чистісіньке.

— Ну, то й що? І що мені до того?

— Зараз скажу: візьми моє прізвище. Візьми його, я тобі його віддаю, бо ж ні в мене, ні в тебе сім'ї немає.

— Твоє прізвище?

— Твоє прізвище буде Леонар Карлотті, от і все. Чи ти ба. Хіба тобі не однаково? Тобі не доведеться відбувати покарання. Тебе не шукатимуть, і ти зможеш бути щасливим, яким був би я, коли б оця куля не продірявила мені тельбухи.

— А, паскудо! Та невже ти це зробиш? Я не йму тобі віри, друже!

— Візьми моє прізвище. Он там, у моїй шинелі, моя солдатська книжка. Бери її, а мені давай твою — і я все це заберу з собою. Ти можеш жити, де схочеш, крім тих місць, де мене трохи знають,— у Лонгвіллі, в Тунісі. Пам'ятатимеш? Та це й написано в моїй книжечці. Прочитай її добре. Я нікому про це не скажу: щоб це вдалося, треба тримати язик за зубами.

Він на хвилину замовкає, потім знову говорить тремтячим голосом:

— Може, я скажу про це тільки Луїзі: хай вона знає про мій добрий вчинок і зберігає добру пам'ять про мене,— напишу їй це в своєму прощальному листі.

Але тут він змінює свій намір і, похитавши головою, урочисто каже:

— Ні, я не скажу навіть їй. Хоч я її і добре знаю, але жінки такі язикаті.

Домінік, дивлячись на нього, шепоче:

— О господи!

Непомітно для них обох я йду від цієї драми, що розгортається в жалюгідному кутку серед метушні й шуму.

Мимохідь чую спокійну, мирну розмову двох інших бідолах:

— Ох, друже, як він любить свій виноградник. Тільки про нього й думає...

— Мій хлопчик такий був маленький, що, коли я виходив з ним, тримаючи його невеличкий кулачок, мені здавалося, ніби у мене в руці манюсінка тепла шийка ластівочки.

Поруч із цими сентиментальними висловлюваннями до мене долітають і зовсім інші зауваження:

— Чи знаю я п'ятсот сорок сьомий полк? Ще б пак! Чудний якийсь цей полк. Там є солдат на прізвище Птіжан, другий Птіп'єр, а третій — Птілуї... Я, голубе, не жартую. Отакий той полк.

Коли я починаю видиратися з цього підземелля, то чую раптом шум від падіння тіла і кілька вигуків.

Це впав сержант-санітар. Крізь пробоїну, яку він очищав від мокрих, кривавих шматків тіла, влетіла куля і влучила йому прямо в горлянку. Він розтягнувся на землі на весь зріст, водить посоловілими очима, видавлюючи з рота піну.

Скоро його рот і підборіддя обволікаються хмаркою рожевих бульок. Під голову йому кладуть мішок із бинтами, який незабаром стає червоним від крові. Якийсь санітар кричить, що так можна зіпсувати бинти, в яких тепер велика потреба. Шукають, на що б покласти голову, яку все більше вкриває легка рожева піна. Не знаходять нічого, крім хліба; його підкладають під потилицю, на якій злиплося від крові волосся.

Хтось бере пораненого сержанта за руку, питає щось у нього, але той мовчить, пускаючи з рота все нові бульки, і поволі його велика голова з чорною бородою вся вкривається рожевою піною. Його лежаче тіло здається якоюсь морською потворою, що пирхає; ніби прозорий рожевий мох вкриває навіть його очі, — мутні, без окулярів.

Він починає харчати. Він харчить легенько, як дити-

на, і помирає, крутячи головою праворуч і ліворуч, наче щось лагідно заперечує.

Я дивлюсь на цю нерухому велику масу і думаю, що це була добра людина. У нього було чисте й чуже серце. І як я докоряю собі, що часом лаяв його за обмеженість поглядів і властиву служителям церкви неделікатність, що виявлялася в усьому. І яким щасливим я відчуваю себе серед цього горя — аж увесь тремчу з радості, — що стримав себе, коли він якось заглянув збоку в лист, якого я писав. Гнівними словами я міг би тільки несправедливо образити його. Пригадую випадок, коли він довів мене до розпачу своїми поясненнями про богородицю і Францію. Мені здавалося прямо неможливим, щоб він широко говорив усе це. А чому б він не міг бути справді щирим? *Хіба він сьогодні не справді вбитий?* Я згадую також самовідданість і терпіння цього гладкого чоловіка, що був такий чужий війні, як і життю. Все інше дрібниці. Навіть його погляди — ніщо, порівнюючи з його серцем, що лежить тут і вже перестало битися, в цьому кутку гесни. Як мені шкода цього чоловіка, з яким уже все мене розділяло!

...В цю хвилину удар грому. Нас здорово кинуло від вибуху, що жахливо сколихнув землю й стіни. Здавалося, ніби земля, що нависла над нами, звалилася і впала на нас. Одна частина дерев'яного зрубу обвалилася, збільшуючи пробоїну в підземеллі... Другий вибух: друга частина зрубу з шумом нищиться — перетворюється в порошок. Труп гладкого сержанта-санітара, як стовбур дерева, відкочується до стіни. Увесь кістяк цього льоху, з його товстими чорними хребтами, тріщить, аж у вухах гуде: з грудей усіх в'язнів цієї тюрми виривається крик жаху.

Один по одному лунають вибухи і кидають нас на всі боки. Бомбардування трощить і нищить притулок перев'язочного пункту, наскрізь пронизуючи й щоразу більше нищачи його. Тим часом, як буря снарядів з шипінням і громовими вибухами б'є і трощить розвернутий край пункту, — крізь пробоїни вривається денне світло. Виразніше і якось надприродніше виступають розпалені смертельно бліді обличчя, очі, що згасають в агонії або блищать у пропасниці, тіла, замотані в біле, ніби в якісь позалатувані, потворні перев'язки. Усе, що раніше було заховане, тепер видно в денному світлі. Збожеволілі, засліплені, приголомшені цією повіддю заліза й розпече-

ного вугілля і ураганом вогню, поранені підводяться, кидаються на всі боки, зриваються тікати. Уся ця перелякана маса крізь низьку галерею котиться вниз, немов у трюм великого корабля, що потопав під час бурі.

Льотчик, трохи підвівшись і обіпершись потилицею об склепіння, простягає руки. Вихор збиває з ніг і кидає на інших поранених солдата в широкій розхристаній одежі, з розтрощеними грудьми. Шинель того, що безнастанно повторював: «Нічого, потерпи!», зробилася вся зелена, яскраво-зелена від пікринової кислоти після вибуху, що розвернув йому мозок. Усі інші, безсилі, покалічені, ворущаться, качаються і плазують по землі, забиваються по кутках, мов сліпі кроти, — нещасні тварини, яких так легко поранити, тварини, переслідувані жакливою зграєю снарядів.

Бомбардування поволі замовкає і вщухає серед хмари диму, що не перестає вирувати, серед клубків газу, що тремтить і горить. Я вилізаю крізь пробоїну; весь приголомшений, прибитий нестерпним шумом, виходжу на вільне повітря, спотикаючись об дошки, затоплені у рідкій грязюці, чіпляючись за уламки; ось і насип сполучного ходу. В ту мить, як я пірнаю в проходи, здаля бачу їх — поранених, що виходять з окопів і безперестанно темними юрбами сунуть до перев'язочних пунктів. І ще багато днів і ночей котитимуться, зливаючись, довгі потоки людей, вирваних з поля бою, з цієї рівнини, що має свої нутрощі, стікає кров'ю і гниє там, у безкрайому просторі.

XXII. ПРОГУЛЯНКА

Пройшовши бульваром Республіки, потім авеню Гамбетти, ми виходимо на майдан Торгівлі. Підбиті цвяхами підошви наших вичищених чобіт дзвінко стукають об міський брук. Погода добра. Залите сонцем небо виблискує і сяє, немов крізь скло теплиці, і від нього іскряться вітрини магазинів. Поли наших старанно вичищених шинелей спущені, а через те що вони звичайно бувають підкочені, на них чітко вирізняються два синіших квадрати.

Наша група, прогулюючись, зупиняється на хвилину, вагаючись, перед «Кафе префектури», що зветься також «Велике кафе».

— Ми маємо право зайти, — каже Вольпат.

— Там занадто багато офіцерів, — обзивається Блер,

заглянувши поверх гіпюрової завіски, що заслоняє при-
міщення.

— До того ж ми ще не все оглянули в місті.

Рушаємо далі. Ми, прості солдати, ходимо собі й роз-
глядаємо розкішні крамниці, що обступили майдан,—
магазини мод, паперові, аптекарські й вітрини ювелірів,
що вилискують, немов генеральський мундир. Наші об-
личчя розпливаються в усмішці. Ми не маємо роботи аж
до самого вечора, ми вільні, можемо розпоряджатись
своїм часом. Наші ноги ступають поволі, не поспішаючи,
руки вільні, теліпаються, немов теж прогулюючись, сюди
й туди.

— Нема що й казати, приємно відпочити,— заува-
жує Параді.

Місто, розгортаючись перед нами, справляє на нас ве-
лике враження. Ми стикаємося з життям — з життям
населення, з життям тилу, з нормальним життям. Як
часто нам здавалося там, що ми ніколи вже сюди не
повернемося!

Ми бачимо чоловіків, жінок, подружжя з дітьми, ан-
глійських офіцерів, льотчиків, яких віддалік можна впі-
знати по стрункій елегантності та військових відзнаках,
і солдатів у приношеному одязі, з зашкарублюю шкірою
і з єдиною прикрасою — причепленою на шинелі блиску-
чою бляшкою з вигравіруваним на ній номером: вони
обережно ступають серед цієї прекрасної обстановки, да-
лекої від усіх кошмарів.

Раз у раз ми ахаємо, скрикуємо від подиву, як манд-
рівники, що прибули здалека.

— Глянь-но, який натовп! — дивується Тірет.

— Багате місто! — каже Блер.

Проходить робітниця і дивиться на нас.

Вольпат штовхає мене ліктем і, витягнувши шию, по-
жирає її очима, потім показує мені далі на двох інших
жінок, що наближаються до нас; поблискуючи очима,
він зауважує, що в місті багато жінок:

— Ну та й баб тут!

Параді, перемігши деяку несміливість, підходить до
купки гарно розкладених пундиків на прилавку конди-
терської, обережно доторкається до них і їсть; щохвили-
ни доводиться зупинятися серед тротуару і чекати Блера,
який роздивляється вітрини, де виставлено куртки, кепі
різних фасонів, демікотонові ясно-блакитні галстуки
і черевички, червоні й блискучі, ніби з лакованого дере-
ва. Блер досягнув найвищої точки свого переродження.

Він, що раніш побивав рекорд неохайності, тепер чепується більше за всіх, особливо з того часу, як йому обновили зламану під час наступу щелепу. Він іде безтурботною ходою.

— Немов справжній юнак, — зауважує Мартро.

Зненацька ми стикаємось віч-на-віч з якоюсь безубою істотою: вона посміхається, широко роззявляючи рота. Рідке чорне волосся повибивалося їй з-під капелюха. Обличчя її з грубими рисами, в ряботинні, скидається на кепсько намальовані лиця, які можна бачити на полотнах ярмаркових бараків.

— Яка гарна! — каже Вольпат.

Мартро, до якого вона всміхнулася, від захоплення аж занімів.

Так розважаються солдати, що несподівано опинилися в місті. Вони дедалі більше тішаються з того, що навкруги так гарно і, аж не йметься віри, — як чисто. Вони знову смакують мирне спокійне життя, комфорт і навіть щастя — бо ж доми кінець кінцем для того й збудовані.

— Ми швидко звикли б знову до всього цього, друже.

Публіка збирається перед вітриною, де хазяїн магазину готового одягу спорудив із дерев'яних і воскових макетів смішну групу.

На землі, посипаній жорствою, немов дно акваріума, німець у новій уніформі з різко намальованими на ній складками і навіть прикрашений залізним хрестом з картону стоїть навколішках, простягаючи обидві рожеві дерев'яні руки до французького офіцера в дитячому кепі на завитому волоссі, з пухкими ясно-червоними щокми й банькуватими очима, немов у ляльки з пап'є-маше. Поруч них лежить рушниця, мабуть, позичена в якійсь крамниці іграшкової зброї. На цій композиції — напис: «Камрад».

— От дурні!

Дивлячись на цю дитячу гру, яка єдина тільки й нагадує тут про велику війну, що лютує десь там, під далеким небом, ми знизуємо плечима і починаємо гірко сміятися, зневажені й ображені в наших ще свіжих споминах. Тірет похнюпився, і з уст його готові зірватися образливі саркастичні слова, проте цей протест холоне в його думках, бо ми ще не отямилися від цілковитої зміни нашого оточення.

Підходить елегантна дама; вона шелестить і вилицує фіолетово-чорними шовками, оповита хмаркою со-

лодких пахоців; побачивши нас, вона невеликою ручкою в рукавичці торкається Вольпатового рукава, потім Блерового плеча. Обидва враз завмирають на місці, немов зачаровані дотиком цієї феї.

— Скажіть, будь ласка, месє, ви — справжні солдати з фронту і бачили все це в окопах, тут правильно все показано?

— Е... еге... еге... — відповідають зніяковілі й безмежно щасливі бідолахи.

— От бачиш!.. Вони ж звідти, — кажуть з натовпу.

Коли ми залишаємось самі на чудових плитах тротуару, Вольпат і Блер переглядаються. Вони хитають головами.

— Кінець кінцем, — каже Вольпат, — це більш-менш схоже.

— Звичайно, чого ж там.

Так ми в цей день уперше зреклися правди.

* * *

Ми входимо в «Кафе промисловості й квітів». Посередині паркету простелена гарна плетена доріжка. На стінах, на чотирикутних стовпах, що підтримують стелю, і на прилавку намальовано фіолетові польові березки, великі, кольору смородини маки й троянди, подібні до головок цвітної капусти.

— Що й казати, у нас, у французів, є смак, — каже Тірет.

— Скільки ж то терпіння треба було, щоб намалювати все це, — дивується Блер, розглядаючи різнобарвні прикраси.

— В такому приміщенні, — додає Вольпат, — не тільки випити, а й посідіти приємно.

Параді розказує, що він звик до кафе. До війни він частенько-таки одвідував неділями кафе, теж гарні, як і це, і навіть ще кращі. Проте це було вже давно, — додає він, — і він уже одвик від них. Він показує на розмальований квітами невеличкий емальований рукомийник, повішений на стіні.

— Ось і руки є де помити.

Ми чемно підходимо до рукомийника. Вольпат робить Параді знак — відкрити кран.

— А пусти-но оцю плювальну машину.

Потім уп'ятьох ми йдемо в залу, вже повну відвідувачів, і сідаємо за стіл.

— Замо́вимо п'ять чарок вермуту з смородинівкою, добре?

— Воно вже не так і важко знову звикнути до всього цього...

Цивільні присуваються ближче до нас. Чути, як вони півголосом кажуть:

— У них у всіх бойові відзнаки... Бачиш, Адольфе?..

— Це справжні солдати!

Товариші почули ці зауваження. Вони байдуже розмовляють один з одним, увесь час прислухаючись, що говорять навкруги, і несвідомо починають бундючитись.

За хвилину якісь чоловік і жінка, що обмінялися цими словами, нахилиються до нас, спершись ліктями на білий мармуровий столик, і починають нас розпитувати:

— А що, тяжко жити в окопах?

— Е-е-е... А-а-а... Еге! Не завжди весело...

— Які ви навдивовижу витривалі і фізично, і морально! Ви вже звикли до такого життя. Хіба не так?

— Авжеж, мадам, звикли, дуже добре звикли...

— Проте це жахливо — таке життя і всі ці страждання, — лепече дама, перегортаючи сторінки ілюстрованого журналу з кількома жахливими картинками спустошених місцевостей. — Таких речей не слід би публікувати, Адольфе... Бруд, воші... каторжна праця... Хоч які ви відважні, але ви, мабуть, нещасні?

Вольпат, до якого вона звертається, червоніє. Йому соромно того лиха, з якого він прийшов і до якого повернеться. Він похнюплює голову і починає брехати, може, навіть і сам не усвідомлює, що бреше.

— Ні, ми вже не такі й нещасні... Це не так страшно, як здається.

Дама з ним погоджується.

— Я знаю, — каже вона, — що там є й багато прекрасного. Ось хоч би атака! Це повинно бути чудово! Правда ж? Усі ці війська, що йдуть у бій як на свято! Урочисті звуки сурми на полі: «Там, нагорі, ми вип'ємо», — і солдатики, яких не можна стримати. Вони кричать: «Хай живе Франція!» — і вмирають з усмішкою на устах!.. Ах! Для нас тут недосяжна така честь: мій чоловік служить у префектурі, і тепер він у відпустці — лікує свій ревматизм.

— Я б дуже хотів бути солдатом, — каже її чоловік, — але мені не щастить, мій начальник не може обійтися без мене.

Люди входять і виходять, штовхаються, протискаються крізь наговп. Гарсон¹ сновігають, розносячи іскристі напої зеленого, червоного і яскраво-жовтого кольору. Рипіння кроків на посипаному піском паркеті змішується з вигуками відвідувачів, які хто стоїть, а хто сидить, спершись на стіл обома ліктями,— із легким дзвоном склянок і стукотом доміно об мармурові столики. У глибині удари шарів з слонової кістки на більярдних столах звернули увагу купки глядачів, що обмінюються звичайними жартами.

— У кожного своє діло,— каже прямо в обличчя Тіретові якийсь чоловік з того кінця столу, з прекрасним здоровим кольором обличчя.— Ви герої. А ми працюємо задля економічного процвітання країни. Це така сама боротьба, як і ваша. Праця моя теж дає певну користь, не кажу — більшу, ніж ваша, але й не меншу.

Я бачу, як Тірет — перший дотепник нашої роти — лупає очима в хмарах тютюнового диму, і ледве чую серед загального гомону, як відповідає скромним приглушеним голосом:

— Так, це правда... Кожному своє.
Ми непомітно виходимо.

* * *

Виходячи з «Кафе промисловості й квітів», ми не розмовляємо. Нам здається, що ми вже забули говорити. Якесь незадоволення насуплює і кривить обличчя моїм товаришам. Вони ніби відчувають, що вони за важливих обставин не виконали свого обов'язку.

— Ну, наговорили ж вони нам, оті базіки! — буркнув нарешті Тірет, даючи волю своїй люті, що все дужчала в міру того, як навколо нас меншало людей.

— Краще було б напиться сьогодні! — грубо відповідає Параді.

Ми йдемо мовчки. Через деякий час Тірет починає знову:

— От слимаки, підлі боягузи! Вони хотіли нам туману напустити, та не на таких натрапили! Якщо я ще раз з ними зустрінуся,— каже він, все більше обурюючись,— я вже знатиму, що їм казати!

— Ми їх більше не побачимо,— відказує Блер.

¹ Гарсон — у Франції офіціант, розсильний.

— Через тиждень нас, може, уколошкають! — додає Вольпат.

На краю майдану ми бачимо натовп людей, що виходять із міської ратуші і ще з якогось громадського будинку з фронтоном і колонами, подібного до храму. Це — канцелярські службовці: всякі цивільні різного віку і військові, старі й молоді; здалека здається, що вони одягнені майже так, як і ми... Але зблизька, незважаючи на їх солдатський одяг і нашивки, видно, що це ловкачі й дезертири, які попримощувалися далі від війни.

Їх чекають дома дружини й діти, родинний затишок. Торговці дбайливо зачиняють свої крамниці, посміхаючись, задоволені з закінченого дня і передчуваючи завтрашній, захоплені зростанням своїх прибутків і брязкотом грошей у касі, яка все більше наповнюється. І всі ці люди залишилися серед своїх родин: їм треба тільки нахилитися, щоб поцілувати своїх діточок. Тільки-но завітяться перші вуличні ліхтарі, — всі ці багатії, які щораз більше багатіють, всі ці задоволені люди, які з кожним днем стають ще більш задоволеними, висипають на вулицю. Увечері вони спокійненько розходяться по своїх комфортабельних квартирах або йдуть у кафе, де їм прислужують. Парочки — молоді жінки і чоловіки, цивільні і військові з охоронними ознаками на комірах — поспішають у затишок освітлених кімнат, де вони відокремлені від усього світу і де їх чекає ніч відпочинку й пестоців.

Проходячи близько повз напіввідчинене вікно якоїсь кімнати на першому поверсі, ми бачимо, як вітер надимає мережану фіранку, надаючи їй форми легкої тонкої жіночої сорочки...

Рух натовпу відштовхує нас назад, як нещасних чужинців.

Ми тиняємось по вулицях у темряві, яка вже починає мерехтіти від золотих зірок ліхтарів, — у містах ніч убирається самоцвітами. Картина цього світу проти нашої волі розкрила нам велику істину: існує різниця між людьми, глибша і з непрохіднішими прірвами, ніж різниця між націями, — явна, глибока й воістину непрохідна різниця між людьми одного і того самого народу: різниця між тими, хто працює, і тими, хто користується з цієї праці, між тими, від кого вимагають усе принести в жертву — всього себе, усі свої сили й страждання, — і тими, що посміхаючись ідуть по їхніх трупах, ступають уперед до свого щастя, веселяться й розкошують.

На загальному тлі натовпу темними плямами вирізняється кілька жінок у траурних вбраннях, і вони близькі нам; але решта радіють, а не сумують.

— У нас не єдина країна,— раптом з якоюсь надзвичайною чіткістю констатує Вольпат.— Їх дві. Ми поділені на дві чужі одна одній країни: в одній — ті, хто дає, а в другій — ті, хто бере.

— Що ж поробиш? Виходить, так і треба, щоб щасливі користалися з нещасних.

— Та я це добре знаю, але все ж... але все ж їх занадто багато, і потім... їм занадто добре живеться. І все це одні й ті самі... і нема ніякого права...

— Що ж поробиш? — каже Тірет.

— Тим гірше,— додає ще простіше Блер.

— Через тиждень нас, може, й уколошкають,— повторює Вольпат.

І ми йдемо, похнюпивши голови.

XXIII. НА РОБОТІ

На окопи спускається вечір. Він наближається протягом усього дня, непомітно, як доля, і тепер заповнює довгі рови, подібні до розритих країв безмежної рани.

На дні ями з самого ранку ми розмовляли, їли, спали й писали. Надвечір у нашій безкрай норі почалася метушня, порушуючи відпочинок і збираючи розпорошених у куточках людей. Це година, коли стають до роботи.

Підходять разом Вольпат і Тірет.

— Ось і ще один день минув, такий самий, як і всі інші,— каже Вольпат, дивлячись на хмару, що все темнішає.

— Як сказати! Адже день ще не закінчився,— відповідає Тірет.

Довгий і тяжкий досвід навчив його, що в наших обставинах не можна навіть за кілька годин передбачити, яким буде вечір, що так звичайно почався...

— Збирайся!..

Ми поволі й байдуже, як звичайно, збираємось докупити. Кожен приносить з собою гвинтівку, патронташ, флагу й ранець, у якому лежить шматок хліба. Вольпат не перестає жвакати, його щока випнулася й ворухиться, Параді щось бурчить і клацає зубами, ніс у нього посинів. Фуйяд тягне свою гвинтівку, як мітлу. Мартро роз-

глядає, потім ховає в кишеню свою убогу, злиплу носову хусточку.

Холодно. Мжичить. Усі тремтять.

Здалеку хтось однотонно гугнявить:

— Дві лопати, одна кирка, дві лопати, одна кирка...

Солдати один за одним ідуть до матеріального складу, зупиняються біля входу і виходять, озброєні потрібним знаряддям.

— Усі зійшлися? Марш! — командує капрал.

Ми рушаємо і йдемо вперед. Ідемо, не знаючи куди. Ми нічого не знаємо, крім того, що небо й земля злилися в одну безодню.

* * *

Ми виходимо з уже потемнілих, немов згаслий вулкан, окопів на рівнину, на яку вже спустився вечірній присмерк.

Великі, сірі, важкі від вологи хмари звисають з неба. Рівнина сіра, ледве освітлена, вкрита брудною травою й баюрами води, немов рубцями. Подекуди оголені дерева простягають гілля, мов покручені руки. У вогкому димі не можна нічого розібрати. Та ми й не дивимось ні на що, тільки на землю та на бруд під ногами.

— Ну й місиво!

Проходячи полем, ми місимо й розчавлюємо якесь липке тісто, що розступається і знову зливається за кожним кроком.

— Шоколадний крем!..

— Крем-мокко!..

На забрукованій частині колишніх зруйнованих до-ріг, що мають такий самий вигляд, як і поля,— наш загін крізь глейкий шар товче кремій, що кришиться і скрипить під нашими підшвами.

— Ідемо, ніби по сухарях, намащених маслом!

Місцями схил горбка вкритий висохлим чорним багном, що глибоко порепалось, як це буває навколо сільських водопоїв. У западинах скрізь калюжі, болота, озерця з неправильними, ніби пошматованими берегами.

Жарти наших дотепників, які спочатку були бадьорі й свіжі і, попадаючи в якусь калюжу, починали крякати по-качиному, поволі втихають. Веселуни похмурішають і зовсім змовкають. Дощ іде все більший. Ми вже

відчуваємо його. Стає темніше, кругом простір хмуриться й вужчає. На землі в калюжах згасають останні проблески денного світла.

* * *

На заході вирізняються під дощем туманні силуети, схожі на монахів. Це солдати двісті четвертого полку, одягнуті в брезентові накидки. Мимохідь помічаємо їх худорляві, вицвілі обличчя й чорні носи. Солдати схожі на великих мокрих вовків.

Ми йдемо далі серед глеуватих полів, укритих зім'ятою травою, поборознених безліччю паралельних стежок, прокладених в одному напрямі ногами й колесами; сліди ведуть і на передові позиції, і в тил.

Ми перестрибуємо через сполучні ходи, що зяють перед нами. Це не завжди легко зробити: їхні краї робляться липкі й слизькі і ширшають від завалів. До того ж ми дедалі більше втомлюємося. З шумом розбризкуючи навкруги багнуку, повз нас проїжджають вози. Артилерійські передки обдають нас струмками брудної води. Круг коліс вантажних автомобілів ніби крутяться ще одні — вужчі, розбризкуючи болото на всі боки.

Що більше темнішає, то тряскі вози, силуети коней і їздових у шинелях і плащах, розвіюваних вітром, набирають ще фантастичнішого вигляду на тлі хмарного неба. В одному місці збилися до купи вози з артилерійськими ящиками. Коні спиняються, товчуться на місці, поки ми проходимо. Чути рипіння осей, гомін голосів, суперечки, команди і шум безнастанної страшної зливи. Темною масою виділяються крупи коней і плащі їздових.

— Обережно!

На землі праворуч щось лежить. Це ряди мертвих. Інстинктивно ноги обминають їх, а очі вдивляються в них. З чорної купи стирчать підшви, витягнуті шиї, виснажені обличчя й зведені руки.

А ми йдемо і йдемо цими потоптаними полями, під небом, затягненим обривками хмар, у чорному просторі, який забруднився від довгого зіткнення з усім цим нещасним людським натовпом.

Потім ми знову спускаємося в окопи.

Вони нижчі, ніж звичайно. Щоб потрапити до них, ми робимо великий круг, так що задні бачать за сотню

метрів від себе, як у присмерку перед ними проходить уся наша рота: невеличкі чорні чоловічки чіпляються за схил, посуваються один за одним довгою лінією вниз з лопатами й рушницями, покладеними на обидва плеча, ніби в молитовній позі — з піднятими вгору руками.

У сполучних ходах, розташованих на другій лінії, повно людей. На порозі землянок, де висять і метляються на вітрі бараняча шкура або сірий брезент, сидять навпочіпки розкуйовджені люди й дивляться на нас байдужими очима, ніби нічого не помічаючи перед собою. З-під інших полотниць брезенту, спущених аж до землі, стирчать ноги й чути хропіння.

— Далеко, хай йому чорт! — починає бурчати хтось поміж нас.

Раптом задні натикаються на передніх.

— Стій!

Треба зупинитися, щоб пропустити інший загін. Лаючись, ми стовплюємось усі до купи на сипких боках окопів. Повз нас проходить рота кулеметників з якоюсь чудною ношею.

Цьому нема кінця. Нас вимучують ці довгі зупинки. М'язи кам зводить. Тупцювання на місці пригнічує.

Тільки-но рушили, як знову треба відступати назад до прохідного ходу, щоб пропустити загін телефоністів. Ми подаємося назад, як зігнана до купи худоба.

Знову рушаємо. Іти ще важче.

— Стережися! Дріт!

Телефонний дріт в'ється над окопами; місцями він натягнутий між двома кілками з одного і з другого боку окопів і перетинає їх. Іноді він слабо натягнутий і звисає над окопами; тоді він чіпляється за рушниці солдатів, які проходять, вони лаються і кленуть телефоністів, що ті ніколи не вміють прив'язати як слід свої «мотузки».

Дріт дедалі більш поплутаний; ми вішаємо гвинтівки на плече прикладом догори, опускаємо вниз лопати і йдемо далі зігнувшись.

* * *

Раптом ми примушені притишити ходу. Ледве посуваємось уперед, нашттовхуючись один на одного. Очевидно, голова колони вступила в таке місце, де трудно проходити.

Ми теж добираємося до цього місця. Схил ґрунту веде до якоїсь розколини. Це критий сполучний хід. Передні вже пройшли у своєрідні низькі «двері».

— То це в цю кишку лізти?

Кожен вагається, перш ніж впірнути у вузьке чорне підземелля. Наше вагання передається погроху аж до задніх шеренг колони: ті, що йдуть позаду нас, теж починають затримувати ходу, тиснуть одні на одних, і врешті усі враз зупиняються.

В критому сполучному ході нас з перших кроків обгортає темрява, наче відділяючи одного від одного. Нас проймає дух цвілого льоху і болота. На стелі цього земляного коридора видно кілька блідих смужок і дірочок: це щілини й розколини в дошках; подекуди крізь них дзюркотить вода. Ми ступаємо навпомацки, обережно, проте раз у раз спотикаємося об дерев'яні уламки, б'ємося боками об дерев'яні підпірки.

Повітря в цьому безкрайому закритому проході глухо гуде: тут установлено мотор прожектора, і повз нього нам треба проходити.

Чверть години ми вільно, навпомацки посуваємось уперед; хтось, знемагаючи від темряви, вогкості і того, що весь час доводиться об щось спотикатися, бубонить:

— Хай йому чорт, я засвічу світло!

Спалахує вогник електричного ліхтарика. І зараз же лунає голос сержанта:

— Тисяча чортів! Якій це довбні заманулося засвітити світло? Здурів, чи що? Хіба не розумієш, що світло видно крізь щілини в стелі, паршивцю?

Ліхтарик, блимнувши на хвилину і освітивши своїм вогником темні мокрі стіни, знову гасне.

— Що там видно? — бубонить солдат. — Ми ж не на передових.

— Ти ще сперечатись будеш! — огризається сержант.

Стиснутий шеренгами, він іде далі, але кілька разів обертається і бурчить:

— Йолоп! Блазень!

Зненацька він знову горлає:

— Хто там курить? Мерзотник!

Цього разу він хоче зупинитись, але, хоч як він старається, вигинаючись усім тілом, хапаючись за стінку і кречучи, він мусить-таки коритися загальному рухові, людська хвиля підхоплює його з собою, заглушуючи його прокльони, а цигарка — причина його лютої — потихеньку згасає.

Щоразу сильніше чути ритмічний шум машини, повітря стає тепліше. Що далі ми йдемо, то все більше вібрує повітря; незабаром пихкання мотора починає аж гудіти у вухах і сколихувати наші тіла. Жара збільшується: ніби якась тварина дихає нам просто в обличчя. Ми спускаємось униз, де вирує ніби якась пекельна лабораторія; в темно-червоному відсвіті вимальовуються наші великі зігнуті тіні, починають червоніти стіни проходу.

Серед пекельного шуму, що все зростає, гарячого вітру й виблисків ми котимось до грона. Ми приголомшені. Нам здається, що машина кинулася нам назустріч, що якийсь шалений мотоцикл наближається з запаморочливою прудкістю і сліпить зустрічних своїм ліхтарем.

Напівзасліплені, обпалені, ми проходимо повз червоне вогнище й чорний мотор, маховик якого гуде, немов ураган. Ми ледве встигаємо помітити, що там метушаться люди. Заплющуємо очі, задихаємось від цього розпеченого й шумного дихання.

Потім шум і жар залишаються позад нас і поволі затихають. Мій сусід мимрить собі під ніс:

— А отой йолоп боявся, що мій ліхтарик помітять!

Ось і свіже повітря! Темне небо ледь відрізняється кольором від землі. Дощ переїчить дужче. Ми ледве йдемо в цій мулкій масі. Черевики грузнуть, і ми такі стомлені, що насилу витягуємо їх. Навкруги темно, хоч в око стрель. Проте, виходячи з дірки, ми розпізнаємо якісь безладно накидані бруси, що стирчать із розширених окопів: мабуть, зруйнований бліндаж.

У цю хвилину прожектор спиняє на нас свою велику світляну руку, що блукала по безмежних просторах, і ми бачимо на купі балок, вирваних із землі, поламаних і увігнаних у землю, мертвих солдатів. Зовсім близько від мене навколішках стоїть мертво тіло з відтятою головою, що теліпається коло шиї на якійсь стьожці і звисає на спину; на щоці чорна пляма, круг неї застигли краплі крові. Друге тіло задубіло, обхопивши руками кілок і напівприсівши. Ще інше лежить скарлючившись — снаряд зірвав з нього штани, видно посинілий бік і живіт. А ось мертвяк, розтягнувшись на краю купи, перегородив рукою дорогу. В цьому місці можна проходити тільки вночі, бо окопи завалені. І всі, що проходять, на-

ступують на цю руку. При світлі прожектора я добре розглядив її: кістлява, розтоптана, вона нагадувала омертвілий плавник риби.

Дощ лютує. Його шум заглушує все. Він промочив нас наскрізь і немов роздяг до нитки. Ми влазимо в одкритий сполучний хід, а ніч і гроза не перестають лютувати над мертвими й живими.

Від холодного вітру краплі поту замерзають на наших обличчях. Незабаром північ. Ось уже шість годин, як ми борсаємось у багнюці.

В цей час у театрах Парижа, освітлених люстрами і завітчаних електричними лампочками, серед шалених розкошів, святкового тепла запашний, блискучий натовп розмовляє, регоче, усміхається, плеще в долоні й розцвітає, почувавши себе злегка схвильованим щораз більшим піднесенням настрою в художній грі акторів; або, розкидавшись у кріслах, тішиться з розкошів і багатства воєнних апофеозів, якими заповнена сцена мюзикхолу...

— Чи ми ж таки дійдемо? Чорти б його забрали! Коли ж кінець?

Стогін вихоплюється з грудей солдатів, що чвалають у цих розколинах землі, несучи рушниці, лопати й кирки, під безупинною зливою. Ми йдемо і йдемо. Втома перемагає нас і хитає то в один, то в другий бік; обважнілі й намоклі, ми зачіпаємо плечима мокру, як і ми, землю.

— Стій!

— Прийшли?

— Еге ж! Якраз!

Усі товпляться назад, чути вигуки:

— Ми заблудили.

Виявляється, що на якомусь повороті ми збились з дороги, і тепер не так легко знайти її. Більше того, шириться чутка: позад нас іде на передові позиції рота, дорога, якою ми пішли, тепер забита людьми, хід закублений.

Треба за всяку ціну, через якийсь хід, повернутися в ту траншею, де ми збились з дороги; вона, здається, повинна бути ліворуч. Нервові напруження до краю знесилених людей проривається в сердитих жестах і в різких обопільних обвинуваченнях. Люди йдуть іще кілька кроків, потім кидають своє знаряддя і зупиняються. При світлі ракет видно, що подекуди вони цілими купками попадали на землю. Люди, розтягнувшись уздовж спо-

лучного ходу з півдня на північ, чекають під невблаганним дощем.

Офіцер, що вів нас і заблудив, протискується поміж нас, шукаючи бічного проходу. Видно отвір невеличкого ходу, низького й вузького.

— Сюди треба йти. Так ми потрапимо,— підганяє офіцер.— Уперед, хлопці!

Усі похмуро знову беруть свій вантаж... Але раптом із групи, що вже ввійшла в маленьку сапу, чути лайку й прокльони.

— Це нужник!

Нестерпним смородом тхне з сполучного ходу, незаперечно викриваючи його справжню природу. Ті, що ввійшли туди, спиняються, спотикаються, відмовляються йти далі. Збиваються до купи, натискаючи один на одного на порозі цієї клоаки.

— Краще вже піти полем,— кричить хтось.

Але блискавичні вибухи розривають хмари над окопами з усіх боків, і, коли ми дивимося з своєї оповитої темрявою нори, як цілі снопи полум'я з шумом злітають у небесну височінь, це справляє таке жахливе враження, що ніхто не обзивається на слова цього божевільного.

Хоч-не-хоч, доводиться йти сюди, бо не можна вернутися назад.

— Вперед, у кал! — гукає передній.

Ми йдемо туди, задихаючись від огиди. Сморід нестерпний. Ідемо прямо по екскрементах, по намулу, почуваючи, як ноги вгрузають у рідку багнюку.

Дзижчать кулі.

— Нахиліть голови!

Хід неглибокий, і доводиться згинатися, щоб не вбили, іти, нагнувшись до самісіньких екскрементів, топчучи покидані скрізь папірці.

Кінець кінцем ми потрапляємо до сполучного ходу, звідки ми помилково збочили. І знову йдемо — і ніяк не можемо дійти до мети.

На дні окопів тепер біжить струмінь, змиваючи бруд з наших ніг; ми плентаємось мовчки, спустошені, очумілі й запаморочені від втоми.

Дедалі частіше з гармат лунають залпи, і нарешті все зливається в один суцільний рев, немов гуде вся земля. Чорне небо скрізь спалахує частими вибухами, що, промайнувши швидким променем, залишають після себе неясні смуги над нашими головами. Далі стрілянина так

збільшується, що світло вже не згасає. Серед цього безупинного грому ми ясно впізнаємо один одного, бачимо каски, з яких стікає вода, немов з риби, мокрі ремінці, чорні і блискучі лопати і навіть білуваті краплі безперестанного дощу. Я ще ніколи в житті не бачив такого видовища: від гарматних вибухів справді ніби утворилося рівне місячне сяйво.

З наших і ворожих ліній водночас скоплюється сила-силена ракет. Вони поєднуються в сліпуче сузір'я, і в долині неба, що мелькає між брустверами, на мить виникає нібито Великий Віз: він освітлює наш страшний шлях.

* * *

Ми знову заблудили. На цей раз ми, мабуть, десь недалеко від передових ліній; але в цьому місці западина в рівнині утворює невелику улоговину, де рухаються тіні.

Ми пройшли ходом в одному напрямі, потім назад. При фосфоричних, уривчастих, як у кінематографі, гарматних вибухах ми помічаємо над парашетом двох санітарів з ношами, які хочуть перейти через окопи. Офіцер, що знає принаймні назву того місця, куди має привести нас, гукає до санітарів:

— Де Новий сполучний хід?

— Не знаю.

Тоді ми питаємо:

— Чи ми далеко від бошів?

Нам не відповідають.

Вони перемовляються між собою.

— Я далі не піду,— каже передній.— Я страшенно втопився.

— Іди, хай тобі чорт,— похмуро відказує другий, через силу чвакаючи по багнюці й ледве тримаючи ноші.— Не киснути ж нам тут!

Вони кладуть ноші на бруствер так, що кінець їх стирчить над окопами.

Проходячи повз них, бачиш ноги простягнутого чоловіка, дощ стікає з нош чорними краплями.

— Це поранений? — питають знизу.

— Ні, труп,— буркає на цей раз санітар,— і він важить мало не вісімдесят кілограмів. Поранені — це інша річ, але надвереджуватись мертвяками — це вже справжнє нещастя!

І санітар, ставши на краю окопів, перескакує на той бік, потім, розкарячивши ноги й ледве додержуючи рівноваги, хапає ноші й намагається перетягти їх на другий бік, гукаючи на товариша, щоб допоміг.

Трохи віддалік видно зігнуту постать офіцера з нап'ятим капюшоном. Він підняв руку до обличчя, дві золоті смужки блищать у нього на рукаві.

Він покаже нам дорогу... Ні, він питає, чи не бачили ми його батареї, яку він шукає.

Ми ніколи не доберемося до місця.

Але все ж ми добралися.

Прийшли до чорного, як вугілля, поля; на ньому де-не-де стирчать тонкі кілки; ми мовчки дряпаємося й розходимося по ньому. Це тут.

Розміститись на цьому полі — складне завдання. Чотири рази нас примушують іти вперед, потім назад, щоб правильно розставити роту вздовж того ходу, який ми маємо вирити, так розставити, щоб була однакова відстань між групами, кожна з яких складається з трьох чоловік — один з киркою, двоє з лопатами.

— Ще три кроки вперед... Ні, це занадто. Крок назад. Крок назад, кажу я вам! Глухі ви, чи що? Стій!.. Так!..

Розміщенням керують офіцер і саперний інженер, що виріс немов з-під землі. Обидва вони метушаться, бігають уздовж шеренг, стиха командують просто в обличчя кожному солдатові, часом беручи його за руку, щоб поставити на місце. Роботу розпочато в певному порядку, але через те, що люди примушені весь час пересуватися з місця на місце, що вони стомлені і у поганому настрої, вона йде далі без ладу.

— Ми попереду першої лінії,— тихо розмовляють навколо мене.

— Ні,— шепочуть інші,— ми позаду неї.

Проте ніхто нічого не знає. Дощ не перестає, хоч він уже не такий сильний, як тоді, коли ми йшли. Та що нам дощ? Ми повипростовувалися на землі. Так приємно лежати стомленому тілу на м'якій грязюці; нам байдуже, що в обличчя хлюпає вода, одяг промокає і лігво під нами ще більш мокрішає.

Але ми ледве встигаємо передихнути. Було б необачно дозволити нам залежуватись. Треба зразу ж братися до роботи. Вже дві години ночі; о четвертій годині буде

вже видно, і тоді не можна залишатись тут. Отже, не можна гаяти ані хвилини.

— Кожен повинен, — кажуть нам, — прорити частину ходу в півтора метра завдовжки, сімдесят сантиметрів завширшки й вісімдесят завглибшки. Отже, кожна група повинна зробити чотири метри з половиною. Я вам раджу, візьміться добре зразу: чим раніше ви кінчите, тим раніше підете звідси.

Ми вже добре знаємо ці теревені. Ще не було випадку в житті полку, щоб земляні роботи закінчили раніше тої хвилини, коли вже неодмінно треба залишити це місце, щоб не углядів ворог, не перестріляв нас і не знищив нашу роботу.

Хтось бубонить:

— Годі, годі. Нема дурних. Заткни пельку!

Але всі енергійно беруться до роботи, крім кількох, що не можуть перебороти сну, а проте й вони зараз же будуть примушені працювати з надлюдською силою, щоб наздогнати інших.

Ми починаємо копати перший шар нової лінії — перші дернисті скиби землі. Спочатку працюємо легко й швидко, як це завжди буває на земляних роботах у полі, і зразу здається, що ми її швидко кінчимо і зможемо заснути в своїй норі. Це підбадьорює нас.

Але чи то через те, що ми стукали лопатами, чи через те, що дехто розмовляв майже вголос, хоч це нам було суворо заборонено, — нашу роботу помітили: ракета, знявшись угору червоною смужкою, просюрчала праворуч від нас.

— Лягай!

Усі припадають до землі, а ракета проноситься, майнувши лінією блілого світла, над полем смерті.

Коли вона згасає, чути, як в одному, в другому місці, а потім скрізь люди, що ховаються, починають рухатись, піднімаються і, вже обережніше, беруться до роботи.

Незабаром друга ракета викидає своє довге позолочене стебло, знову примушуючи нас прищупитись до землі. Вона освітила нерухому лінію наших тіл. Далі ще одна, і ще, й ще.

Кулі розтинають повітря навколо нас. Чути крик:

— Поранений!

Проходить поранений. Його підтримують товариші; здається навіть, що вже є кілька поранених. Ми бачимо купу цих людей: вони волочать один одного і кудись зникають.

Місце стає небезпечним. Ми присідаємо. Дехто рие землю навколішках, інші працюють, простягнувшись на землі й перевертаючись на всі боки, немов у якомусь кошмарі. Земля, перший шар якої нам було так легко здіймати, стає глеювата й липка, її важко копати, і вона тримається на лопаті, як мастика. Щоразу доводиться обчищати лопату.

Уже в'ється невеличкий насип накопаної землі; кожен думає, що він укріпить цей зародок окопів, поклавши на нього свій ранець і згорнуту шинель, і раз у раз, коли проноситься шквал, звивається клубком за цією мізерною заслоною.

Під час роботи ми вмиваємось потом; але досить нам тільки зупинитися, як нас проймає холод. І ми примушені перемагати тяжку втому і знову працювати.

Ні, не встигнемо... Земля дедалі твердішає. Немов якась зла сила заворожила нас і паралізувала нам руки. Ракети не дають нам спокою, полюють на нас, не дають змоги довго рухатися; після кожного вибуху, що примушує нас кам'яніти в його світлі, ми ще з більшою рвучкістю мусимо братися до роботи. З повільністю, що призводить до розпачу, ціною тяжких страждань ми поглиблюємо рів.

Грунт розкисає, вирита земля розлазить на лопаті і хлюпаючи падає додолу.

Нарешті хтось гукає:

— Вода!

Цей вигук луною перекочується по всій шерезі землекопів.

— Вода! Нічого не вдієш.

— Партія Мелюсона прорила ще глибше — і там теж вода. Ми почали копати на болоті.

— Даремна праця!

Ми зупиняємось розгублені. У нічному морозі чути, як брязкають лопати й кирки: землекопи кидають їх, мов якийсь непотріб; унтери навмання шукають офіцера, щоб спитати в нього, що робити.

Подекуди солдати, вже нікого не питаючи, солодко засинають під пестощами дощу й виблисками ракет.

* * *

Саме тоді, наскільки я пригадую, почалося бомбардування.

Перший снаряд долетів до нас із таким жахливим тріском, наче розітнув надвоє повітря. В ту хвилину, ко-

ли він вибухнув серед цієї суворої картини ночі й дощу, відкидаючи землю аж до початку загону і кидаючи тіні немов на раптово освітлений червоний екран,— на нас посипалося ще кілька снарядів. Безперечно, ворог помітив нас при світлі ракет і вдало скерував на нас вогонь...

Солдати кинулися, покотилися до невеличкого, залитого водою рівчака, що його допіру вирили. Вони примостилися там, поринаючи у воду, заховавшись на саме дно, зверху прикриваючись залізними лопатами. Праворуч, ліворуч, спереду, ззаду вибухали снаряди — так близько від нас, що кожен із них мало не зачіпав нас, стрясаючи наші тіла разом з нашим глеюватим ложем. Скоро земля вже тряслась безперестанку; тремтіла й уся ця канава, набита людьми. Осколки й уламки з шипінням перехрещувались у всіх напрямках над залитою світлом землею.

— Ну, тепер нам кінець.— Не минуло й секунди, як усі подумали те саме, що бурмотіли кілька чоловік, уткнувшись носом у землю.

Недалеко від мене, попереду, хтось підвівся і гукнув:
— Тікаймо звідси!

Тіла трохи підводяться з багнюки, що стікає з них цілими потоками; ці привиди кричать:

— Тікаймо!

Навколішки, рачки ми поплазували по канаві.

— Рушайте! Та рушайте ж!

Але довга лінія не рухалась. Несамовиті вигуки не подіяли на неї. Передні не посувались, і їх нерухомість затримувала всю масу. Поранені переповзали через тіла, немов через якісь колоди, заливаючи кров'ю всіх поблизу.

Нарешті ми довідуємося про причину нерухомості загону.

— У кінці рову — перегорожа.

Несказанна паніка охопила людей; пролунали невіразні вигуки відчаю. Солдати борсаються на місці й кричать. Хоч який мізерний захист у цьому тільки-но розпочатому рові, але в ньому ми все ж нижче рівня землі, і ніхто не наслідуються висунутися з цієї западинки, щоб бігти ховатися від смерті в поперечних окопах, які повинні бути десь там... Поранені, яким дозволено переповзати через живих, ризкували своїм життям, роблячи це, і щохвилини, вражені кулями, падали знову вниз, на дно канави.

Це була справжня вогненна злива, що заливала все, зміщуючись із дощем. З голови до п'ят ми тремтіли всім тілом від страшного гуркоту. Найогидніша смерть спускалась і стрибала навкруг нас у хвилях світла. Її блиск розливався скрізь. Наше тіло готувалося до жахливої жертви!.. Враження від усього цього було таке сильне, що тільки в цю хвилину ми згадали, що ми вже й раніше переживали це і були вже під такою самою зливою вогню. Тільки під час бомбардування згадуєш інші бомбардування, що вже пережив.

А нові поранені безперестанку, незважаючи ні на що, повзли й повзли, втікаючи, сіючи паніку серед тих, до кого вони доторкались. Ті гукали:

— Ми не вийдемо звідси! Ніхто не вийде звідси живим!

Раптом серед людської маси утворилося порожнє місце, і маса кинулась уперед, рушила з місця; очевидно, голова колони почала просуватися.

Спочатку ми поповзли, потім побігли, пригнувшись аж до грязюки й води, що виблискувала від спалахів, бігли, нашттовуючись на нерівний ґрунт, спотикаючись і падаючи, наче важкі снаряди, що мчать низько над землею.

Ми добігли до початку рову, який почали було рити.

— Траншеї більше немає! Немає нічого!..

Справді, на рівнині, де ми розпочали було наші земляні роботи, ми не могли розглядіти жодного окопу. Ми бачили тільки рівнину, безкраю, страшну пустелю навіть при стрімкому польоті ракет. Траншея повинна бути десь недалеко, бо ми ж прийшли сюди нею. Але в який бік нам іти, щоб знайти її?

Дощ лє ще більший. Хвилину ми залишаємось там, огорнуті сумом і розпачем, потім кидаємось урозтіч — хто ліворуч, хто праворуч, хто просто вперед. За хвилину завіси племенистого диму й чорні лавини дощу розділили нас.

* * *

Стрілянина над нашими головами трохи вщухла. Тепер вона лютувала там, де ми тільки що були. Але щохвилини вона могла змести й знищити все.

Дощ лив як із відра. Це був справжній потоп.

Морок був такий густий, що ракети освітлювали тільки невеликі шматки рівнини, по якій бігали туди й сюди і кружляли якісь розгублені привиди.

Не можу сказати, скільки часу я блукав з тою групою солдатів, до якої я пристав. Ми йшли трясовиною. Напружуючи зір, намагалися помітити попереду хоч якийсь рятівний насип, рів або окопи, що мали бути десь у цій безодні і де ми могли б знайти пристановище.

Кінець кінцем ми почули радісний вигук, що заглушив гуркіт вибухів і рев стихії.

— Траншея!

Але раптом насип біля цих окопів заворушився. Тут були люди, вони почали розбігатися.

— Не залишайтеся тут, хлопці! — кричали нам утікачі. — Не підходьте сюди, не наближайтеся. Це жах! Усе валиться! Насип западає, окопи завалюються! Все заливає грязюка. Завтра вранці й сліду не залишиться від цих окопів!

Ми рушили далі. Куди? Навіть забули розпитати цих людей, що тільки-но встигли з'явитись перед нами і в ту ж хвилину знову поринули в морок, про дорогу.

Хоч яка маленька наша групка, а й та поволі розсипалася серед цієї руїни. Вже не можна було знати, з ким ідеш. Кожен ішов сам: то один, то другий зникав у темряві ночі, шукаючи як умів порятунку.

Ми повзли вгору, спускалися схилами. Я бачив попереду себе людей, що, зігнувшись і скорчившись, дерлися слизьким схилом; грязюка тягла їх назад, дощ і вітер кидали їх знов уперед, а небесний купол над ними прорізали блискавичні удари.

Ми потрапили в болото, де загрузали аж по коліна. Просувалися далі, високо, з шумом закидаючи ноги, ніби плавці. Щоб ступити крок уперед, треба було докладати величезних зусиль; посувалися все млявіше, і це сповняло нас тривогою.

Ми почували, що смерть насувається на нас. Але нам пощастило видертися ніби на глиняний мол, що перерізував болото. Ми пройшли слизьким хребтом цього нетривкого насипу; я пригадую момент, коли, щоб не обірватися вниз із хисткого й звивистого гребеня, ми мусили нахилитися і йти, тримаючись за купи мертвих, що наполовину позагрузали там. Моя рука намащувала плечі, задубілі спина, холодні, як каска, обличчя і навіть люльку, яку безнадійно стискали мертві щелепи.

Видершись звідти й трохи підвівши голови, ми почули недалеко від нас гомін.

— Якийсь гомін! Чуєш? Голоси!

Вони здалися нам такі привітні, наче це були покли-

ки близьких нам людей. Ми зібралися, щоб усім разом піти на цей братерський людський гомін.

Слова чути щоразу виразніше: ось вони лунають уже зовсім близько, за цим горбком, що підноситься немов оаза,— але ще не можна розібрати, що там кажуть. Звук мішалися, нічого не можна було зрозуміти.

— Що вони кажуть? — здивовано питає хтось із нас. Ми несвідомо перестали шукати дороги.

Якийсь сумнів, якась гостра думка враз пройняла нас. Тоді ми розібрали чітко вимовлені слова:

— Achtung!.. Zweites Geschütz... Schuss!..¹

І гарматний постріл ззаду обізвався на цей телефонний наказ.

Від здивування й жаху ми ніби прикипіли на місці.

— Де ми? Тисяча чортів! Де ми?

Ми повільно повертаємося вбік, ще більш обважнілі від втоми й жалю, і починаємо тікати, змучені від знесилення, немов від численних ран; ворожа земля ніби тягнула нас униз, але в нас ще залишилося стільки енергії, щоб перемогти спокусу дати собі вмерти.

Ми вибрались на якусь широку рівнину. Там зупинилися, кинулися на землю під якимсь горбком і притулилися до нього спинами, не маючи більше сили ступити ані кроку.

Я і мої невідомі супутники уже не ворухимось. Дощ шмагав нас в обличчя, потоками стікав за спину й на груди...

Може, на ранок нас уб'ють або заберуть у полон. Але ми вже ні про що не думали. Ми вже нічого не могли робити й нічого не розуміли.

XXIV. СВІТАНОК

На тому місці, де ми попадали, ми й чекаємо нового дня. Він настає поволі — холодний, похмурий, зловісний — і розливається по смертельно блідій долині.

Дощ перестав. Небо вже чисте. Олов'яна рівнина, вкрита тьмяними дзеркалами води, здається, вийшла не тільки з ночі, але й з моря.

Напівсонні, ми часом розплющуємо очі, щоб їх знову заплющити, паралізовані, розбиті й закоцюблі; ми дивилися на це незвичайне народження світла.

¹ Увага!.. Друга гармата... Вогонь!.. (Нім.).

Де окопи?

Видно тільки озера, а поміж цими озерами — смужки води, молочно-білої й застиглої.

Води ще більше, ніж ми думали. Вона затопила все, і передбачення солдатів, яких ми зустріли вночі, справдилися: окопів уже немає. Ці канали — це й є поховані під водою окопи. Всесвітній потоп. Поле бою не спить. Воно мертво. Десь далеко життя, може, ще є, але ми його не бачимо.

Я ледве підводжуся наполовину, хитаючись, немов хворий, щоб подивитись навкруги. Моя шинель тягне мене до землі своєю вагою. Поруч мене три якісь безформні, потворні маси. Одна — це Параді, вкритий дивовижним панциром із грязюки. Він теж устає. Інші сплять і не ворухнуться.

А чому така тиша? Вона якась страшна. Жодного звуку, тільки часом грудка землі бовкне у воду серед цього фантастичного одубіння. Стрілянини не чути... Нема снарядів, бо вони не могли б вибухати. Нема куль, бо люди...

Люди? Де ж люди?

Поступово вдається їх розглядіти. Вони міцно сплять недалеко від нас, з ніг до голови вкриті брудом, майже перетворившись на неживі речі.

Трохи далі я бачу ще інших: вони, скарлючившись, попримлипали, немов слимаки, уздовж закругленого й напівзатопленого насипу. Це нерухомих ряд великих пакунків, покладених один поруч одного, такого ж кольору, як і земля, з якою вони змішалися; з них стікає вода й бруд.

Зібравши всі сили, хочу порушити цю тишу: звертаюсь до Параді, який теж дивиться в той бік.

— Що вони, мертві?

— Зараз подивимось, — каже він тихо. — Полежимо ще трошки. Може, згодом у нас знайдеться досить відваги, щоб підійти до них.

Ми перегледаємось і потім знову дивимось на тих, що лежать тут. Обличчя у всіх такі стомлені, що вже майже не подібні до людських облич: це щось брудне, виснажене й вимучене, з налитими кров'ю очима. Хоч нам доводилося бачити один одного в усяких виглядах з самого початку війни, проте ми не впізнаємо один одного.

Параді відвертає голову і дивиться кудись убік.

Раптом я бачу, що він дрібно тремтить. Він простягає руку, вкриту грязюкою.

— Он там... Он там... — белькоче він.

На поверхні води, що переливається через краї окопів, плавають якісь маси, немов кругле підводне каміння.

Ми плентаємось туди... Це утопленики.

Їхні голови й руки у воді, крізь мутну від глини поверхню води просвічують їх спини з шкіряною амуніцією, синій полотняний одяг на них надувся, ступні обмотаних ніг повернуті вбік і нагадують чорні ступні надувних іграшок, прироблені до потворних ляльок. Волосся стирчить, немов водяні рослини. Ось на самій поверхні води якийсь обличчя: голову прибило до берега, а тіло заховане в сумній могилі. Мертвий дивиться в небо. Замість очей — дві білі дірки, рот — чорна яма. Жовта, набрякла шкіра цієї машкари, здається, вся розм'якла і зморщилася, немов захололо тісто.

Це вартові, що стояли тут. Вони не могли виборсатися з грязюки, з усіх їхніх зусиль видертися з цього рову слизьким, глейким схилом, що його поволі, але невпинно затоплювало водою, не вийшло нічого; їх тільки ще більше засмоктувало дно. Вони загинули, чіпляючись за слизьку землю.

Ось тут наші передові лінії, а там — передові лінії німців, такі самі мовчазні й затоплені водою.

Ми йдемо до цих розм'яклих руїн. Проходимо тими місцями, де вчора ще було стільки жаху, тим страшним простором, на порозі якого мусив спинитися жахливий запал нашої останньої атаки, де кулі й снаряди не вгаваючи борознили простори протягом півтора року, а днями їх скісні лінії шалено схрестилися над рівниною від горизонту до горизонту.

Тепер це якийсь надприродне поле спокою. Земля скрізь укрита людьми, що сплять або поволі ворушаться, підіймаючи то руку, то голову, повертаючись до життя або конаючи.

Ворожі окопи теж поступово тонуть самі в собі, обвалюються і утворюють смугу калюж і колодязів. В одному місці в ці глибини можна зазирнути.

В цьому місці сила намулу і тіл не видно. Але ось щось страшніше за труп: з-під води в ямі стирчить тільки рука, оголена й бліда, немов кам'яна. Людина заживо загинула у своєму окопі і встигла тільки руку висунути.

Зовсім близько ми помічаємо, що купи землі, нагороджені уздовж цієї заваленої безодні, — люди. Вони по-

мерли? Чи сплять? Хто його знає. В усякому разі, вони відпочивають.

Хто вони? Німці? Французи? Невідомо.

Один із них розплющив очі й дивиться на нас, хитаючи головою. Ми питаємо його:

— Француз?

Потім по-німецькому:

— Німець?

Він не обзивається, заплющує очі й знову поринає в небуття. Так ми й не знали, хто він.

Не можна встановити, хто саме ці люди,— ні з їхнього одягу, вкритого товстим шаром грязюки, ні з їхнього головного убору, бо його або немає, або голова зав'язана шерстяною ганчіркою під мокрим смердючим капюшоном, ні з їхньої зброї, бо рушниць у них теж немає. Зрідка в декого руки сковзаються поверх якоїсь речі, безформної і слизької, що нагадує велику рибу.

Усі ці люди перед нами й позаду нас, з обличчям трупів, геть виснажені, мовчазні й позбавлені всякої волі, обліплені сирого землею, всі вони подібні один до одного так, ніби вони голі. Ця жахлива ніч усіх їх зрівняла, одягла в однакові мундири — мундири нещастя.

Це кінець усьому. Стихія поклала край битві.

Був час, коли я думав, що найстрашніше пекло на війні — це огонь снарядів; потім довгий час я думав, що найгірше — це задихнутися у вузьких підземеллях. Але ні: справжнє пекло — це вода.

Здіймається вітер. Він немов крижаний, і його холодний подих проймає наскрізь. На цій рівнині, що ніби геть розлазиться, перетворюючись на море грязі, й рябіє плямами тіл,— серед цих острівців з нерухомих людей, що позлипалися в клубки, мов гадюки,— починається якийсь легкий рух. Видно, як поволі пересуваються групи людей, згинаючись під вагою своїх шинелей, плентаються, розповзаються, кишать на тлі темного неба. Світанок такий брудний, що здається, день уже закінчився.

Люди, що залишилися живі, кочують спустошеним степом, гнані великим невимовним горем, що виснажило й приголомшило їх, жалюгідні, деякі трагічно слотворені й напівроздягнені.

Йдучи, вони розглядаються навкруги, дивляться на нас і, впізнавши в нас людей, кажуть:

— Там іще гірше, ніж тут. Люди падають у ями, і не можна їх урятувати. Усі, хто вночі ступив ногою на край ямки від снаряда, загинули... Ми бачили, як із землі стирчала голова, яка безпорадно ворушилась, бо все тіло було затягнуте болотом. Там є дорога, що була прикрита плотом,— пліт подекуди проломився й попровалювався — і утворилася справжня пастка для людей! Там, де плоту немає, тепер озеро метрів два завглибшки... А рушниці! Дехто з солдатів ніяк не міг витягнути їх з болота. Глянь он на тих: довелося поврізувати їм поли шинелей, бо інакше не можна було витягти їх з грязі, та вони й не мали сили тягнути на собі таку вагу... Шинель Дюма, яку ми з нього зняли, важила добрих сорок кілограмів: ми ледве-ледве могли підняти її вдвох обома руками... А ось з цього голоногого болота стягнуло все — штани, кальсони й черевики. Ніколи в житті не доводилося нам бачити нічого подібного.

І один за одним, плентаючись, вони тікають, охоплені панікою, з-під ніг у них летять грубі шматки грязюки. Нам видно, як віддаляються ці хвилі людей.

Ми підводимось. Крижаний вітер гойдає наші тіла, мов дерева.

Ми ступаємо маленькими кроками. Звертаємо вбік, вражені чудним видовищем: дві фігури якомсь дивно склеїлись, стоять плече в плече, закинувши руки один одному на шию. Може, це тіла двох борців, що їх спіткала смерть, і тепер уже їх не можна розчепити? Ні, це два чоловіки, що притулилися один до одного, щоб заснути. А що вони не могли лягти на землю, бо вона розступалася під їхніми ногами й хотіла їх поглинути,— вони схилилися один до одного, обняли один одного за плечі й заснули, загрузши по коліна в землю.

Ми не порушуємо їхнього спокою і відходимо геть від цієї подвійної статуї людського безсилля.

Незабаром ми й самі зупиняємось. Ми занадто покладалися на свої сили. Ми ще не можемо йти. Це ще не кінець. Знову глухо гупаємось на болото.

Заплющуємо очі й час від часу знову їх розплющуємо.

Якісь люди, спотикаючись, наближаються до нас. Вони нахилиються над нами і говорять тихим, втомленим голосом. Один мимрить:

— Sie sind todt... Wir bleiben hier... ¹

— Ja ²,— немов зітхаючи, відповідає другий.

Але вони бачать, що ми ворухимось. Тоді вони присідають перед нами. Один з них беззвучно звертається до нас.

— *Ми піднімаємо руки*,— каже він, хоч вони не ворухаться.

Потім вони лягають на землі, заспокоєні, наче це вже кінець їхнім стражданням, і на вкритому грязю обличчі в одного з них з'являється усмішка.

— Залишайся тут,— каже Параді, не обертаючи голови.— Незабаром підеш з нами, коли хочеш.

— Так,— згоджується німець.— З мене досить.

Ми не обзиваємось.

Він питає:

— А іншим теж можна тут залишитися?

— Хай залишаються, коли хочуть,— відказує Параді.

І четверо німців простяглися на землі.

Один з них уже харчить. Наче якась пісня з риданнями виринається в нього з грудей. Тоді інші стають навколо нього навколішки і виряченими від жаху очима дивляться на нього. Ми теж підводимось і дивимось на цю сцену. Харчання поволі стихає, і чорнувата горлянка, що одна тільки тріпотіла на цьому великому тілі, стає нерухома.

— Er ist todt ³,— каже один з німців.

Він починає плакати. Інші знову вкладаються спати. Не перестаючи плакати, засинає й він.

Підходять кілька солдатів; спотикаючись, повзучи, як черви, і раптом зупиняючись, немов п'яні, вони добираються до нас, щоб примоститись рядом з нами. І ми всі засинаємо, як у братській могилі.

* * *

Прокидаємось. Ми з Параді перегледаємось і хочемо щось згадати. Поволі вертаємось до життя, до світла дня, знову в той самий кошмар. Знову перед нами стелиться спустошена рівнина, де вимальовуються якісь неясні затоплені пагорки, і скрізь на цій безкрайній поверхні то тут,

¹ Вони померли... Ми залишимося тут... (Нім.).

² Так (нім.).

³ Він помер (нім.).

то там, як брудні покидьки, розкидані виснажені тіла,— одні ще дихають, інші вже гниють.

Параді каже мені:

— Ось що таке війна.

— Так, це і є вона — війна,— додає він якимось глухим, ніби здалека чутним голосом.— Саме війна, а не щось інше.

Я розумію, що він хоче сказати:

«Війна — це не атака, схожа на парад, не битва з розгорненими прапорами, навіть не рукопашна сутичка, під час якої шаленіють і кричать. Війна — це жахлива втома, вода по пояс і грязюка, воші і гидота. Це запліснявілі обличчя, розтерзані на шматки тіла і трупи, що спливають над зажерливою землею і навіть не схожі на трупи.

Це безмежна одноманітність страждання, що переривається часом страшними драмами. Ось що таке війна, а не багнети, що виблискують сріблом, і не труба горніста на світанку».

Саме це думав Параді, і, згадавши щось, він пробубонів:

— Ти пригадуєш оту жінку з міста, де ми були на відпочинку нещодавно, яка, аж захлинаючись, говорила про атаки: «Яке це має бути красиве видовище!..»

Стрілець, що лежав біля нас, розпластавшись на животі в багнюці, підвів голову й гукнув:

— Красиве! Та ну його к чорту! Це так само, коли б корова казала: «Це має бути красиве видовище, коли тисячі биків женуть на різницю в Ла-Віллет!»

Він сплюнув брудом, що набився йому в рот.

— Ще сказала б: «Так треба»,— пробурмотів він чудним, уривчастим, немов пошматованим голосом,— я згоден. Але красиво! А, погань! — Обурений, він люто вигукнув: — Отак вони задурюють нам голови, посилаючи на смерть!

Він ще раз сплюнув, але, знесилений від напруження, знову звалився в свою грязьову ванну, головою на своє харкотиння.

* * *

Параді, задумавшись, показав рукою на цей невимовний пейзаж і повторив:

— Ось що таке війна... І це таке скрізь. Що таке ми,

і що таке все навколо нас? Нічого. Все, що ти бачиш,— одна точка. Згадай, що цього ранку в світі на три тисячі кілометрів розтягнулися такі самі страждання,— майже такі, а може, ще й гірші.

— До того ж,— каже якийсь товариш, що лежить поблизу нас і якого не можна впізнати навіть з голосу,— завтра це саме знову розпочнеться. Починалося ж воно позавчора й кілька днів тому.

Стрілець через силу, немов він розривав землю, витяг своє тіло з грязі, залишивши в ній западинку, подібну до вогкої ґруни, і сів у цій ямці. Він закліпав очима, труснув головою, щоб струсити з неї грязь, і сказав:

— Може, цього разу ми якось видеремось. Хто знає, може, видеремося й завтра!

Параді, зігнувшись під вагою налиплої ковдри з чорнозему й глини, намагався сказати, що війна — це щось незмисленне й незмірне ні в часі, ні в просторі.

— Коли говорять про війну взагалі,— вголос міркував він,— це все одно, що нічого не кажуть. Бракує слів. Ми тут дивимося на це, мов сліпі.

Трохи віддалік хтось пробасив:

— Ні, цього не можна уявити.

На це всі зареготали.

— По-перше, як можна це собі уявити, не буди на війні?

— Хіба коли збожеволіти! — відказав стрілець.

Параді схиляється до якоїсь простягнутої поруч нього маси.

— Ти спиш?

— Ні, але я не зрушу з місця,— глухо белькоче придушений і зляканий голос, що виходить із маси, вкритої товстою попоною грязі.— Розумієш, мені здається, що в мене пробито живіт. Але я не певен того, а подивитись боюся.

— Зараз подивимось...

— Ні, почекай ще,— каже поранений.— Я ще хочу так полежати.

Інші починають ворухитись, чвакаючи гряззю, плазуючи на ліктях, скидаючи з себе пекельне липке покривало. Задубіле від холоду тіло цих засуджених, збитих у купку людей поволі відходить, дарма що над цим морем багнюки й болота ще не вияснилось. Спустошення стає все безвідрадніше.

Хтось каже сумним, немов похоронний дзвін, голосом:

— Скільки б ми не розказували, нам не повірять. І це не зі злості чи бажання подразнити тебе, а просто тому, що не зможуть повірити. Коли ти тільки зостанешся живий і будеш потім оповідати: «Ми рили вночі окопи, нас обстрілювали, і потім ми мало не загинули в болоті»,— тобі відкажуть: «Вам, мабуть, було не дуже весело під час роботи?»,— та й годі. Ніхто не знатиме, що ми пережили, крім нас самих.

— Ні, навіть і ми, навіть ми не зможемо потім це уявити собі,— гукає хтось.

— І я скажу те саме, що й ти: ми забудемо, ми... Ми... вже забуваємо, друже!

— Ми надто багато витерпіли!

— І все те, що нам доводилось терпіти, було незвичайно страшно. Ми не так влаштовані, щоб могли вмістити все це. Воно розтікається в усі боки, бо ми занадто малі.

— Так, усе забувається! Не тільки довгі тяжкі муки, що їх, як ти кажеш, не можна перерахувати з самого їх початку: всі ці переходи, коли стогне земля, ноги стерті до крові, кістки болять, а вантаж ніби росте до неба; безмежна втома, коли забуваєш навіть, як тебе звуть; тупцяння й нерухомість, що виснажує тебе; надсильна праця, постійне неспання, чатування на ворога, що скрізь оточує тебе вночі, боротьба зі сном і подушка з гною і вошей. Забуваються навіть жахливі вибухи снарядів, стрілянина з кулеметів, фугаси, задушливі газы, контратаки. Ми страждаємо тільки тоді, коли переживаємо щось,— інакше не може бути. Але все це стирається, все розходитьсь не знати як, не знати куди, і залишаються тільки назви речей, тільки слова, як в офіціальних повідомленнях.

— Правду він каже,— мовить якийсь солдат, не повертаючи голови.— Коли я був у відпустці, я тоді вже побачив, що забув чимало з минулого. Там були листи від мене,— я перечитував їх, немов книгу, яку тільки що взяв у руки. І от я побачив, що забув не тільки події, а й мої страждання на війні. Ми — машини забуття. Люди — це речі, які трохи думають, а переважно забувають. Ось ми що!

— Значить, ні ми, ні хтось інший цього не пам'ятиме. Стільки горя минеться без сліду!

Ця думка додала до всіх страждань цих людей нове, ще більше горе і ніби ще більше притиснула їх до цього краєчка землі, уцілілого від потогу.

— Ох, коли б усе це пригадати! — гукає хтось.

— Якби можна було це все потім згадати, то війни більше не було б!

Третій урочисто додає:

— Коли б можна було це згадати, війна не була б такою безглуздою, як вона є.

Але раптом хтось із тих, ще живих, що тут лежать, стає навколішки, змахує своїми забрудненими руками, з яких спадає грязь, і, як чорний великий кажан, що попав у пастку, глухо скрикує:

— Хай не буде більше війни після цієї!

У цьому брудному куточку, де ми, ще кволі й безсилі, хиталися від вітру, який кидав нами так міцно й рвучко, що поверхня землі, здавалось, стрясалась, ніби уламок розбитого корабля,— покрик людини, що неначе хотіла влетіти, збудив інші подібні вигуки:

— Хай не буде більше війни після цієї!

Гнівні, шалені вигуки прикутих до землі, заритих у неї людей зривались і розносились вітром, немов помахами крил:

— Не треба більше війни, не треба війни!

— Так! Годі!

— Воювати безглуздо!.. Воювати безглуздо,— гомоніли вони.— Що значить, справді, все це, чого навіть не можна висловити?

З їх уст на забруднених обличчях, подібних до темних, подертих масок, зривалися незв'язані слова: вони ревли, як звірі, що рятувалися на клаптику твердої землі від розбурханих стихій. Протест, який збував їх, був такий сильний, що від нього вони аж задихалися.

— Ми створені, щоб жити, а не гинути отак!

— Люди створені, щоб бути чоловіками, батьками,— кінець кінцем людьми,— а не звірюками, що нападають одна на одну й перегризають одна одній горлянки.

— І скрізь, скрізь звірі, люті звірі, що роздирають один одного. Глянь, глянь тільки!

...Я ніколи не забуду картини цих безкраїх полів, в поверхні яких брудна вода зміла всі барви, обриси, виступи,— форми яких від вогкої гнилизни розпалися й розлізлися в усі боки, заливаючи розтовчені кістяки

рогаток, залізного дроту, дерев'яних зрубів; я не забуду, як тут, серед похмурої незмірності Стіксу, затремтів перший проблиск розуму, логіки і простоти, що раптом потряс цих людей, охоплених якимось шаленством.

Видно було, що ця думка їх мучила: спробувати жити на землі справжнім життям і бути щасливими — це не тільки право, це обов'язок, доконечна мета і доброчесність. Соціальне життя існує для того, щоб полегшити кожному особисте життя.

— Жити!

— Нам!.. Тобі... Мені...

— Не треба більше війни... Ні!.. Це занадто безглуздо!..

Ця неясна думка, цей уривчастий протест породжує відгук... Хтось підвів голову, увінчану намумом, і, відкривши рота над самою землею, прорік:

— Дві армії, що б'ються, — це одна велика армія, що сама себе вбиває.

* * *

— Ну, хто ми такі ось уже два роки? Нещасні люди, дикуни, бандити, негідники.

— Навіть гірше, — пробурмотів один із нас, що не вмів придумати нічого, крім цих слів.

— Так, це правда!

Під час цього безрадісного вранішнього перепочинку люди, змучені втомою, посічені дощем, приголомшені цілою ніччю гуркотняви і врятовані від вулканів і поведі, — вже починали розуміти, що війна, огидна морально й фізично, не тільки насилує здоровий розум, опошлює великі ідеї, штовхає на всякі злочини, а ще й збуджує всі погані інстинкти без винятку: жорстокість, яка межує з садизмом, егоїзм, що переходить у лютість, жадо-бу насолоди до нестями.

Тепер вони наочно уявляють собі все це, як досі невіразно уявляли свої злигодні. В них клеточать прокльони, готові вирватися з їхніх уст. Вони стогнуть, кричать. Здається, вони напружують усі свої сили, щоб вирватися з цієї темряви, і хочуть нарешті знати, за що ця кара.

— Як же так? — питає один.

— Як? — підхоплює другий ще голосніше.

Вітер хвилює перед їхніми очима залитий водою простір і, люто кидаючись на людські маси, що лежать або

стоять навколішках, задубілі, немов якісь плити чи стовпи, примушує їх тремтіти.

— Не буде більше війни,— бубонить один солдат,— коли не буде Німеччини.

— Не те ти кажеш,— гукає другий.— Цього недостить. Війни не буде тоді, коли буде переможений самий дух війни.

Завивання вітру наполовину заглушило його слова, тому він, підвівши голову, знову повторив їх.

— Німеччина і мілітаризм,— з люттю немов рубав інший,— це те саме. Вони хотіли війни й готували її. Вони — це мілітаризм.

— Мілітаризм...— підхопив якийсь солдат.

— Що це таке? — питають інші солдати.

— Це... це — брутальна сила, раніш підготовлена, що враз, в одну хвилину накидається на вас. Це значить бути бандитами.

— Так, сьогодні мілітаризм зветься — Німеччина.

— Так, але завтра як він зватиметься?

— Я не знаю,— каже якийсь голос, величний, як голос пророка.

— Якщо дух війни не буде вбитий — заколоти будуть завжди.

— Треба... треба...

— Треба битись! — прохрипів голос, що виходив із тіла, яке лежало нерухомо, немов закам'яніле в глейкій грязюці, ще з того часу, як ми прокинулись.— Так треба! — І тіло важко повернулося.— Треба віддати все, що ми маємо,— наші сили й нашу шкіру, наші серця, все наше життя й усі наші радощі, що ще нам залишилися. Треба прийняти обома руками наше існування каторжників! Треба стерпіти все, навіть несправедливість, що скрізь панує, і ганьбу, і гидоту, що ми бачимо,— щоб цілком віддатись війні, щоб подолати! Але коли треба принести таку жертву,— додає з відчасм безформна людина, повертаючись ще трохи,— то це тому, що ми б'ємося за прогрес, а не за якусь країну, проти облуди, а не проти іншої країни.

— Треба вбити війну! — каже перший співбесідник.— Треба вбити війну в череві всіх країн!

— А все ж,— сказав один із тих, які сиділи немов кілки, що вросли в землю,— а все ж ми починаємо розуміти, задля чого треба було йти на війну.

— А втім, є такі, що б'ються з зовсім іншими думками,— сказав у свою чергу стрілець, що сидів навпочіп-

ки.— Я бачив молодих, яким було наплювати на ідеї людяності. Найголовніше для них — це національне питання, а не що інше; війна для них — справа патріотизму; кожен із них хоче звеличити свою країну за рахунок інших. І ці люди билися, і билися добре.

— Вони ще молоді, ці хлоп'ята, про яких ти говориш. Вони ще молоді. Треба вибачити їм.

— Можна добре робити своє діло і добре не знати, для чого його робиш.

— Люди божевільні. Це вже одвічна істина!

— Шовіністи — це паразити, — гукнула якась тінь.

Кілька голосів, немов пробираючись навпомацки, повторили:

— Треба вбити війну! Так, війну! Саму війну!

Один із нас — той, що весь час не повертав голови, ніби в путах плечей, уперто доводив свою думку:

— Усе це тільки теревені. Що з того, що ти думаєш так чи інакше? Треба перемогти, от і все.

Але інші почали дошукуватися істини. Вони хотіли знати й бачити далі сьогоднішнього дня. Вони тремтіли в муках народження світла мудрості й волі. Розрізнені ідеї роїлися в їхніх головах, і з їхніх уст злітали неясні уривки думок.

— Звісно... Так... Але треба зрозуміти саму суть... Мій друже, треба завжди не втрачати мети.

— Мета? Бути переможцем у цій війні, — уперто стояла на своєму нерухома людина, — хіба це не мета?

Два голоси разом відповіли:

— Ні!

* * *

В цю хвилину почувся глухий шум. Навкруги нас знялись якісь зойки, і ми здригнулися.

Від пагорка, на який ми спиралися спиною, одірвалася брила глини, і серед нас з'явився труп, що сидів з простягнутими ногами.

Через цю завалу вода, що зібралася на верху пагорка, каскадом полилася додола на труп і обмила його. Ми дивилися на нього.

Хтось гукав:

— У нього обличчя все чорне!

— Яке чудне обличчя! — задихаючись проговорив хтось.

Ті з нас, що могли звестись на ноги, зібралися круг

нього, як жаби. Обличчя мерця, що вирізнялося на оголеній завалою стіні, мало якийсь дивний вигляд.

— Обличчя? Це ж не обличчя.

Замість обличчя — було волосся.

Тоді ми побачили, що труп, який, здавалося, сидів, був зламаний і повернутий задом наперед.

Охоплені жахом, ми дивились на рівну спину цих понівчених останків, викручені назад, повислі руки й витягнені ноги, що торкалися розм'яклої землі кінчиками пальців.

Вигляд страшного мерця знову розбуркав наші суперечки. Ми почали знову шалено кричати, ніби він слухав нас:

— Ні! Бути переможцями — це не мета! Треба подолати не ворогів, а війну!

— Значить, ти не зрозумів, що треба покінчити з війною? Якщо цю справу все відкладати надалі, то все, що зроблено досі,— ні до чого! Розумієш — ні до чого. Ще два, три або й більше років даремних страждань.

* * *

— О мій друже, якщо все те, що ми перетерпіли, не є кінець цьому великому лихові, то хоч я й дорожу життям,— бо в мене є дружина, сім'я, дім і плани на майбутнє,— проте я волів би краще вмерти.

— Я зараз умру,— почули ми в цю хвилину слова сусіда Параді, що, очевидно, подивився вже на свою рану в животі.— Мені шкода моїх дітей.

— А я,— сказав хтось інший,— не жалію свого життя саме через дітей. Я помру, але скажу собі: «Вони будуть жити в мирі».

— Я, може, й не помру,— сказав ще хтось, здригаючись від таємної надії, якої він не міг приховати навіть перед лицем засуджених на смерть,— але страждатиму. Що ж, я думаю: хай так, тим гірше і тим краще. І я готовий страждати ще більше, коли тільки знатиму, що страждатиму не даремно.

— Значить, і після війни треба буде битися?

— Можливо...

— Тобі ще хочеться?

— Так, бо я її більше не хочу! — вигукнув хтось.

— І, може, битися доведеться не проти чужих?

— Може, і так...

Шквал вітру, ще міцніший, ніж усі попередні, закрив нам очі й забив дихання. Він пролетів через рівнину, подекуди підхоплюючи й страсаючи її брудний покрив і хвилюючи водяну поверхню окопів, що зяяли скрізь — такі довгі, немов труна цілої армії... Ми розмовляли далі.

— У чому ж, нарешті, велич і жах війни?

— У величі народів.

— Але ж народи — це ми!

Той, що сказав це, глянув на мене, немов питаючи.

— Авжеж, товаришу, — відповів я йому, — це правда! Битви творяться нашими руками. Ми — матеріал війни. Війна складається тільки з плоті й душ звичайних солдатів. Це ми встилаємо рівнину трупами і наповнюємо ріки кров'ю, бо нас безмежно багато. Спорожнілі міста, зруйновані села, ця пустеля — теж ми. Отже, це все ми, і тільки ми.

— Це правда. Війна — це народи. Без них не було б нічого, крім лайки на відстані. Але не вони вирішують воювати, посилають на війну правителі.

— Народи борються тепер, щоб не мати більше правителів, які керують нами. Ця війна є продовження французької революції.

— Отже, виходить, що ми працюємо і для пруссаків?

— Треба сподіватися, що і для них, — сказав один із цих нещасних.

— Дідька лисого, — заскреготівши зубами, крикнув стрілець.

Він похитав головою і більше нічого не додав.

— Насамперед дбаймо про самих себе! Не треба встрявати в чужі справи, — промимрив той уперто.

— Ні, треба... бо ті, кого ти називаєш чужими, це зовсім не чужі, а ми самі!

— І чого це завжди ми повинні виступати за весь світ?

— Так воно, мабуть, і повинно бути, — сказав один і знову повторив слова, які щойно сказав: — «Тим гірше і тим краще».

— Народи — це ніщо, але вони повинні стати всім, — сказав у цей час солдат, що запитливо дивився на мене; він повторив, сам того не знаючи, історичну фразу¹,

¹ Історична фраза, яку має на увазі Барбюс, — це відома фраза французького політичного діяча епохи французької буржуазної революції 1789 р. абата Сійєса: «Що таке третій стан? — Ніщо. — Чим він

якій уже більше століття, надаючи їй нарешті великого всесвітнього змісту.

І цей нещасний, стоячи рачки в багні, підвів своє обличчя прокаженого і жадібно поглянув перед собою в безвість.

Він дивився й дивився, наче хотів одчинити двері у вічність.

* * *

— Народи повинні були б, тим чи іншим способом, зговоритися проти тих, хто їх експлуатує. Всі ці маси людей мусять між собою дійти згоди.

— Всі ці люди повинні нарешті стати рівними.

Це слово, здавалось, дало відповідь на всі наші запитання і думки.

— Рівними... Так, так... Існують великі ідеї істини і справедливості, в які віриш, до яких завжди повертаєшся, як до світла. І серед них головна — це рівність.

— Є ще свобода і братерство.

— Але головне — це рівність.

Я сказав їм, що братерство — це мрія, туманне, беззмістовне почуття. Людині невластиво ненавидіти того, кого вона не знає, але так само невластиво й любити його. На братерстві не можна нічого будувати. Також і на свободі; вона занадто умовна в суспільстві, де різні сили неминуче борються одна з одною.

Але рівність завжди залишається сама собою. Свобода і братерство — тільки слова, а рівність — це реальність. Рівність — це велика формула людяності.

Ці люди з народу передбачають якусь невідому їм Революцію; вона буде більша за всі попередні, її джерело — вони самі; думка про неї все більше захоплює їх голови й серця. І вони повторюють:

— Рівність!..

Вони нібито вимовляють це слово по складах, потім читають його зразу зовсім чітко, і здається, що немає на землі забобону, привілею або несправедливості, які не завалилися б, доторкнувшись до нього. Це — відповідь на всі питання, це — величне слово. Люди вдивляються, пильно заглиблюються в це поняття і знаходять у ньому

повинен стати? — Всім*. Під третім станом Сійєс розумів буржуазію, борючись за її політичні права проти аристократії. Тут солдат каже ті самі слова, але має на увазі не третій стан, а народ, трудящих.

якусь довершеність. І вони вже бачать, як згоряють у яскравому полум'ї всі зловживання.

— Це було б чудово! — каже один.

— Занадто чудово, щоб бути істиною! — відказує другий.

Третій зауважує:

— Саме тому це й чудово, що це — істина. У цьому і є краса... І так буде не тому, що це чудово. Краса у нас не в пошані, як і любов. Це неминуче саме тому, що це істина.

— Отже, якщо народи бажають справедливості і якщо вони сила, — то хай же вони доб'ються її.

— Вони вже починають добиватися, — сказав хтось.

— До того йдеться, — проказав інший.

— Коли всі люди стануть рівні, вони будуть змушені об'єднатися.

— І не буде більше під небом оцього страхіття, яке роблять тридцять мільйонів людей проти своєї волі.

Це правда. Проти цього не можна нічого заперечити. Хіба можна виставити щось подібне до доказу, хіба можна вигадати якийсь заперечення проти цієї істини: «Не буде під небом нічого такого, що робили б тридцять мільйонів людей проти своєї волі!».

Я слухаю, стежу за логікою слів, що їх вимовляють ці нещасні люди, кинуті на поле скорботи, — слів, що бризкають з їхніх ран, їхнім болем, слів, що виходять із них кров'ю.

Небо поволі темнішає. Великі сині хмари збираються на обрії, заковуючи його в броню. Вгорі, в маленькому просвіті, поблискує водяний пил. Темнішає. Буде знову дощ. Ще не скінчилися буря і страждання.

— Ми питаємо себе, — каже один: — «Кінець кінцем, для чого воювати?» Ніхто не знає, для чого, але для кого — це можна сказати. Ми примушені будемо визнати, що, коли кожна нація щодня приносить у жертву ідолові війни свіже м'ясо півтори тисячі молодих людей, то все це для задоволення кількох верховодів, яких можна поразувати на пальцях. Цілі народи йдуть на бойню, вишикувавшись озброєними полками, тільки для того, щоб люди з золотими галунами, люди особливої касті, вписали свої імена в історію, щоб інші позолочені люди, які так само належать до цієї ж таки зграї, облагодияли більше справ для особистої користі та для користі крамарів. І коли людям розкриються очі, вони побачать, що

розлад між людьми зовсім не в тому, в чому його звикли бачити.

— Слухайте! — перебив хтось.

Ми замовкли і раптом почули в далечині гарматний вибух. Там вибух сколихнув повітря — і ця далека сила злегка віддалася в наших приголомшених вухах, а навкруги нас повідь і далі заливає землю і поволі добирається до вершин.

— Знову починається!

Потім хтось із нас сказав:

— Ох, з чим тільки не доведеться боротися. Усе буде проти нас!

І дійсно, уже й зараз у цій трагічній суперечці загублених людей, яка розгортається тут, мов шедевр великого драматурга — долі, відчувається якесь вагання, хитання. Вони передбачають не тільки горе, небезпеку, лихоліття, але й ворожість людей і умов життя до істини, нагромадження привілеїв, нерозуміння, нечулисть, лиху волю, відсутність безсторонності, запекле небажання зректися здобутого вигідного становища, інертність і беспорядність мас.

І ось уява, навпомацки шукаючи правильної думки, викликає іншу картину, де одвічні вороги виринають із темряви минулого і з'являються в грозівій хмарі сучасного.

* * *

Ось вони... Здається, мовби на небі, на гребенях грозивих хмар, що оповивають трауром світ, вимальовується кавалькада блискучих бійців, які гарцюють на муштрованих конях; вони одягнені в панцири, оздоблені галунами, султанами й коронами, в руках у них шпаги... Вони мчать, стрункі, пишні, з ніг до голови озброєні, мечучи блискавки. Цей войовничий старовинний похід вимальовується на вкритому хмарами небі, немов сувора театральна декорація.

Над гарячковими поглядами тих, що лежать на землі, над цими тілами, на яких накопичилися шари бруду, все це насувається з усіх кінців обрію, заповняє безкрає небо й заслоняє синю глибочінь.

І їх легіони. Тут не тільки каста вояк, що закликають до війни й ставлять її над усе, не тільки ті, кого всесвітнє рабство наділяє магичною силою: спадкові властители, що підносяться над простертим людським родом і сва-

вільно схиляють терези справедливості на той бік, на який їм хочеться, коли збираються вчинити військовий напад на когось. Тут іще ціла юрба свідомих і несвідомих людей, що служать володарям цих жакливих привілеїв.

— Є такі,— каже в цей час один із похмурих учасників драматичної розмови, простягаючи вперед руки, немов він їх бачив,— є такі, що кажуть: «Які вони прекрасні!»

— І такі, що кажуть: «Народи ненавидять один одного!»

— Є ще й такі, що кажуть: «Я гладшаю від війни, і моє черево товщає!»

— І такі, що кажуть: «Війна була завжди, значить, вона завжди й буде!»

— Є ще такі, що кажуть: «Я бачу не далі кінчиків моїх пальців і не хочу, щоб інші бачили далі!»

— Є й такі, що кажуть: «Діти народжуються в червоних французьких або в синіх німецьких штанцях!»

— Нарешті,— прокричав хриплий голос,— є такі, що кажуть: «Схиліть голови і віруйте в бога!»

* * *

О, ви маєте рацію, бідні незчисленні трудівники боїв, ви, що своїми власними руками проробили цю велику війну,— ви, всемогутність яких ще не служить добру, ви, земна юрба, в якій кожен лик — цілий світ туги,— ви, що мрієте, зігнувшись під ярмом думки, під цим небом, де довгі хмари розриваються і простягають свої розкуйовджені крила, немов злі духи! Так, ви маєте рацію. Все це проти вас. Проти вас і проти вашого великого спільного блага, а воно, як ви самі переконаєтесь, цілком збігається з справедливістю. Проти вас не тільки ті, що розмахують шпагами, користолюбці й спекулянти!

Проти вас не тільки потворні хижакі, фінансисти, великі й малі дільці, що забронювалися в своїх банках або в своїх домах, що живуть з війни і мирно благоденствують під час війни, упершись лобами в свою тупу доктрину, замкнувши свою душу, як вогнетривку шафу.

Проти вас і ті, хто захоплюється ударами блискучих шабель, милуються, як жінки, барвистим мундиром. Ті, що п'яніють від військової музики й пісень, якими частують народ, немов чарками п'яного питва; всі засліплені, кволі духом, фетишисти, дикуни!

І ще ті, що поринають у минуле, у кого на устах тільки давні слова,— люди традиції, для яких злочин має силу закону тільки через те, що він існує споконвіку, які хочуть, щоб ними керували мерці, й намагаються підкорити рух уперед владі привидів і бабусиних казок.

З ними всі попи, що бажають збурити й приспати вас морфієм свого раю, щоб ніщо не мінялося.

Прекрасну мораль вони перекручують: скільки злочинів вони проголосили за чесноти, назвавши їх національними! Навіть істину вони спотворюють. Вічну істину вони підмінили кожен своєю національною істиною. Скільки народів, стільки суперечних істин, що фальсифікують і перекручують вічну істину.

Усі ці люди — ваші вороги!

Вони вам вороги більше, ніж німецькі солдати, що лежать тут серед вас: адже це тільки нещасні, підло обдурені бідні люди, ганебно обдурені й запаморочені, наче якась худоба.

Ось ваші вороги — все одно, де б вони народились, як би їх звали і якою мовою вони брешуть. Шукайте їх на небі й на землі. Додивляйтесь до них скрізь! Добре знайте їх і запам'ятайте назавжди!

* * *

— Вони говоритимуть тобі, — пробубонів чоловік, що стояв навколішках, спершись обома руками об землю і здригаючись, як собака: — «Друже мій, ти був чудовий герой!» Я не бажаю, щоб мені так говорили. Герої — це якісь надзвичайні люди? Ідоли? Брехня! Ми ж були просто катями. Ми чесно виконували ремесло катів. І ми ще будемо його виконувати, скільки вистачить сил, щоб справжні вороги жили й горя не знали. Вбивство завжди ганебне, часом потрібне, але завжди ганебне. Так, жорстокими й невтомними катями — ось ким були ми. І хай не кажуть мені про військову доблесть тільки через те, що я вбивав німців!

— І мені, — крикнув хтось так владно, що ніхто не міг би йому відповісти, навіть коли б і насмілився, — мені теж хай не говорять про доблесть за те, що я рятував життя французам! А то виходить, що треба влаштовувати пожежі, бо дуже красиво — рятувати людей!

— Це злочин — відзначати красиві сторони війни,

навіть коли вони є! — пробубонів хтось із похмурих солдатів.

— Тебе хвалитиме ця сволота, — обізвався перший, — щоб підкупити тебе славою, а також нагородити й себе за те, чого вони не робили. Але ми, бідні солдати, не маємо навіть воєнної слави. Вона існує для обранців, для решти — це брехня, як і все те, що здається прекрасним у війні. Справді, жертва солдата — це просто знищення невідомих. Тих, що здіймають хвилі наступу, не можна нагородити. Вони кидаються в жахливе небуття слави. Ніколи не можна буде навіть зібрати їхні ймення, їхні бідні, маленькі, нікчемні ймення!

— Наплювати нам на це, — відказав хтось. — У нас є про що інше думати.

— Але чи насмілишся ти хоч сказати їм усе це? — гаркнув солдат, обличчя якого було сховане під шаром бруду, що прикривав його, немов якась гідка кора. — Тебе прокляли б і спалили на вогнищі. Адже для них військовий мундир — нове божество, хоч воно таке ж лихе, безглузде і шкідливе, як і всі боги.

Солдат підвівся, упав, але знов підвівся. Під бронею бруду в нього сочиться рана, і від неї на землі лишаються плями крові. Замовкнувши, він втопив погляд своїх розширених очей у кров, яку він віддав, щобвилікувати світ.

* * *

Один по одному встають і інші. Гроза збирається й спускається над просторами обдертих і спотворених полів. День оповитий нічним мороком. І здається, що на гребенях гірських хребтів, навколо хмар, круг варварських обрисів хрестів і орлів, церков, палаців володарів і храмів війни безупинно з'являються усе нові й нові вороги; їх дедалі більше, вони заслоняють собою зірки, яких менше ніж людей. І навіть здається, що ці вихідці з того світу копошаться в усіх вибоїнах, серед живих істот, які кинуті сюди і майже зариті в землю, наче зерна.

Мої товариші, що залишилися поки що живі, встали; ледве стоячи на грузькій землі, що провалюється під їх ногами, закуті в свій брудний одяг, ніби в якісь чудні труни з намулу, підіймаючи свій потворно простий вигляд над землею, глибокою, як темінь неуттва, вони кричать, піднявши очі, руки й кулаки до неба, звідки наближається день і буря. Вони змагаються з переможними

привидами, як ті Сірано¹ й Дон-Кіхоти, бо вони справді ще подібні до них.

Видно, як рухаються їхні тіні на мінливій сумній поверхні землі, відбиваючись на блідій застояній поверхні покинутих окопів, де безлюдно й порожньо, — а навкруги тільки безкрая полярна пустеля з туманними обр'ями.

Але очі їм уже відкрилися. Вони починають розуміти безмежну простоту буття.

І в той час, як ми готуємося приєднатись до інших товаришів, щоб знов розпочати війну, — чорне небо, обважніле грозою, тихо розступається над нашими головами. Між двома громадами чорних хмар проривається спокійний просвіт, і ця смужка світла, така вузька, сумна, вбога й ніби задумлива, все-таки доводить нам, що сонце існує.

Грудень 1915 року

¹ Сірано (Сірано де Вержерак) — головна дійова особа в п'єсі французького письменника ХІХ—ХХ ст. Ростана, де Сірано виведено як прибічника поведінки й звичаїв старого французького рицарства.

З М І С Т

Д. С. Наливайко. Анрі Барбюс і його роман «Вогонь»	5
<hr/>	
I. Привид	23
II. В землі	26
III. Зміна	59
IV. Вольпат і Фуйяд	63
V. Притулок	69
VI. Звички	89
VII. Вантаження	94
VIII. Відпустка	100
IX. Великий гнів	107
X. Розстріл	124
XI. Собака	126
XII. Портик	137
XIII. Брутальні слова	156
XIV. Солдатське майно	157
XV. Яйце	171
XVI. Ідилія	173
XVII. Сапа	176
XVIII. Сірники	179
XIX. Бомбардування	183
XX. Вогонь	196
XXI. Перев'язочний пункт	244
XXII. Прогулянка	259
XXIII. На роботі	266
XXIV. Світанок	281

Ілюстрації О. О. Дейнеки та Р. Ф. Ліпатова

Художнє оформлення

В. І. Пойди та В. К. Рожнятовського

БАРБЮС АНРИ

ОГОНЬ

(На українском азыке)

* * *

Редактор В. С. Тімукіна
Художній редактор В. І. Пойда
Технічний редактор М. Л. Мелько
Коректори Р. О. Кондрацька,
Л. І. Литовко

Здано на виробництво 27.II. 1974 р.
Підписано до друку 24.IV. 1974 р.
Формат 84×108/32. Папір друк. № 1.
Умовн. друк. арк. 16,8. Обл.-вид. арк. 17,28+0,75 вкл.—18,03.
Тираж 115 000. Зам. 4—557. Ціна 1 крб. 21 коп.

Ордена «Знак Пошани»
видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь».
Київ, Пушкінська, 28.

Головне підприємство
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР,
Київ, вул. Довженка, 3.

АНРІ БАРБЮС • ВОГОНЬ

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА
1974

Ю. ФЕДЬКОВИЧ
Твори

ГЕНРІХ ГЕЙНЕ
Поесії

АНРІ БАРБЮС
Вогонь

ДЖЕЙМС ОЛДРІДЖ
Твори

1 крб. 21 коп.